

Sjå Jæren

JÆRMUSEET

ÅRBOK FOR JÆRMUSEET

2016

Sjå Jæren

Årbok for Jærmuseet 2016

JÆRMUSEET 2016

ISSN 0802-6378

ISBN NR 978-82-90929-44-7

Sjå Jæren: Årbok for Jærmuseet 2016

28. årgang

Redaksjon: Anne Jorunn Frøyen, Berit Bass, Målfrid Grimstedt, Målfrid Snørteland, Inger Smidt Olsen, Ørjan Zazzera Johansen

Design: Unniform

Grafisk produksjon: Gunnarshaug Trykkeri AS, Stavanger

Framsida: Strikkemaskin, oppstilling av nåler. Foto: Jærmuseet.

Tarebrenning. Foto: Severin Worm-Pedersen, Norsk Teknisk Museum.

Ein gipsmodell blir forma. Foto: Therese Espeland, Jærmuseet.

Grisetang. Foto: Inger Smidt Olsen, Jærmuseet.

Baksida: Fagarbeidar Tønnes Gudmestad i gang med å setja opp gatelys ved Jærmuseet. Foto: Tord Paulsen.

Elias Fuglestad i 1923, 18 år gammal. Foto: Privat eige.

Innhold:

- 04 Forord
- 06 Elias og Malena si krambu
OTTO LAURITS FUGLESTAD
- 28 Fra kaffekjeler til bispehatter
THERESE ESPELAND
- 50 «Den driftige bonden» og jænsk heltedyrking
SVEIN IVAR LANGHELLE
- 74 Taren på Jæren - gjødsel og tareoske
EGIL HARALD GRUDE
- 114 Stolpabu
HANS TORGNY INDREBØ
- 126 Full elektrifisering på Jæren, 1950-2015
GUNNAR NERHEIM
- 188 Spøtakoner og strikkemaskiner
ANNE CECILIE TJERSLAND
- 218 I same rommet
ØRJAN ZAZZERA JOHANSEN
- 229 Forfattaromtale
- 230 Annonsar

Forord

Arbeidsmoral har alltid stått høgt i kurs på Jæren, og dette går langt tilbake i tid. I årets utgåve av "Sjå Jæren" kan du lesa fleire artiklar om jærbuens arbeid og den betydninga det har fått for økonomisk framgang, teknologisk utvikling og det sosiale livet. Fem av artiklane handlar om arbeid på kvar sin måte; dei tar for seg forretningsverksemd, fajanse og industridesign, utbygging av straumnettet samt utnytting og bearbeiding av landjordas og havets ressursar.

At bonden er ein sentral figur på Jæren er inga overrasking, han er sjølv grunnsteinen, vil mange seia, eller "helten" – og det er dei lokale heltane si rolle Svein Ivar Langhelle tar for seg i artikkelen sin. Dette heng fint saman med Egil Harald Grude sin artikkel om jær bøndene si utnyttinga av taren langs

kysten. Tareoska gav inntekter som kunne pløyas inn i jordbruket, og ho førde til strid og rettssaker.

Industridesign og fajanse har også lange tradisjonar i heimfylket vårt. Therese Espeland ser på ein av dei viktigaste formgjevarane, Olav Joa, og det han har skapt for Figgjo AS og Polaris. Éin persons skaparkraft har hatt sitt å seia for middagskosen. Kall han designer, formgjevar eller brukskunstnar, mykje av det han skapte skulle vera kjend for mange – sjølv om dei ikkje visste kven som sto bak.

Krambua var gjerne ein sosial hjørnestein i bygdene før i tida, og avgjerande for alle var sjølv sagt det å få tak i daglegvarer. Men å driva ei krambu var ikkje berre enkelt, og kravde mykje av eigarane. Otto Laurits Fuglestad fortel om korleis det var å veksa opp i

ein slik familie, der det å driva krambu vart kombinert med ulikarta verksemder som gartneri, fiskemottak og frisør.

Utover i det førre århundret vart levestandarden betra av ei heilt anna vare, elektrisiteten. Å levera straum til industri og hushald var ei stor og viktig oppgåve. I løpet av 1900-talet endra det livet for mange, både heime og på arbeidsplassane. Gunnar Nerheim leverer her sin andre artikkel om Jæren Everk, den første sto i årboka for 2015.

Bakgrunnen for Anne Cecilie Tjersland sin artikkel er spennande forskning på museumsgjenstandar. Ho har tatt i bruk gamle handstrikkemaskinar, funne fram til gløynde teknikkar og rekonstruert plagg som spøtakonene i og rundt Vigrestad laga då dei bygde

opp ein heimeindustri på 1900-talet.

Eit ofte oversett byggverk er stolpebua, den jær-ske varianten av stabburet. Med utviklinga av jærhuset forsvann mange av dei og funksjonen, oppbevaring av mat og klede, vart teke vare på i det nye hovudhuset. Stolpebuene har Hans Torgny Indrebø tatt for seg.

Også Jærmuseet endrar seg. Mellom årets nyvinningar er Garborgløypa, ei digital formidlingsløype i Knudaheio, Garborgheimen og Time kyrkje. Prosjekt-leiar Ørjan Zazzera Johansen har snakka med fleire av dei involverte om prosjektet. Og viss du har ein smart-telefon, kan du prøva løypa heime i stova – alt du treng er å skanna kodane i boka.

Me håpar årets bok er spennande lesing!

W. B. ...
1934

Elias og Malena si krambu

OTTO LAURITS FUGLESTAD

Landhandelen var ikkje berre viktig for varedistribusjonen, men fungerte ofte som ein møteplass. Slik var det òg på Brusand, der Elias og Malena Fuglestad dreiv krambu i rundt førti år. Heile familien deltok i arbeidet; dei trong både dugnad, fantasi, mot og forretningsteft for å driva godt. Otto Laurits Fuglestad skildrar eit liv og ein livsstil som hadde avgjerande betydning for dei andre i bygda.

ARBEIDS- OG NÆRINGS LIV DEI FYRSTE TIÅRA PÅ 1900-TALET

I dei fyrste par tiåra på 1900-talet var det gode tider i næringslivet i Norge. Jordbruksproduksjonen var stigande, inntektene frå fiskeria auka, fossar, skog og malm vart grunnlaget for nye næringar. Men tidleg på 1920-talet kom dei fyrste kriseteikna. Verdshandelen skrumpa inn, skipsfarten gjekk dårleg og bankar gjekk konkurs. Hausten 1929 sette krisa inn for fullt med økonomisk depresjon og høg arbeidsløyse over heile landet. Midt på 1930-talet var arbeidsløysa på 25 %.

Dei økonomiske nedgangstidene gjorde seg gjeldande også i denne delen av landet. Tidleg på 1900-talet vart det oppretta bankar i mange av lokalsamfunna på Jæren, og i 1910 vart Ogna Privatbank etablert. Alt i 1924 gjekk banken over ende, delvis som fylgje av at industribedrifta Sjøtang på Ogna gjekk konkurs.

I dei små lokalsamfunna sør på Jæren, Brusand, Ogna og Sirevåg, var fiske og jordbruk dei dominerande næringsvegane. Men også handel framstod etter kvart som ei ny næring. Landhandelen hadde gjort sitt inntog i Hå kommune alt i 1851, og tidleg på 1900-talet vart det oppretta handelslag (sammvirkelag) i dei fleste tettstadane på Jæren. Det var her Elias Fuglestad såg sin sjanse. Han hadde sjølv arbeidd på Brusand handelslag i ein tiårsperiode, og i tillegg hadde han skaffa seg handelsbrev. Midt på 1930-talet gjekk han i gang. I 1938 gifta han seg med Malena Sandve, så då var dei to om arbeidet. Og etter kvart kom det tre ungar til verda som også kunne ta eit tak. Eg var ein av dei.

I artikkelen fortel eg korleis denne familiebedrifta utvikla seg. Fiskemottak og landhandel var kjernen

Dette er Elias som 18-åring i 1923. Då arbeidde han som handelsbetjent på Brusand handelslag. Foto: i privat eige.

i verksemda, men etter kvart gjekk dei i gang med mange nye tiltak. Den auka aktiviteten førte til at dei fekk bruk for ekstra arbeidskraft. Gjennom fleire år hadde dei tenestejenter som var med både heime og i krambua. Til arbeidet i drivhusa, gulrøtene og høneslaktinga hadde dei òg bruk for ekstra hjelp. Dei skapte med andre ord ein arbeidsplass både for seg sjølv, ungane i familien og innleigd arbeidskraft.

FISK, KRAMBU OG FRISØR

Det begynte med fisk. På 1920- og 30 talet var både makrell- og hummarfisket godt. Fleire fiskarar hadde båtane sine i Holmestø og Kvasseheim hamn, og Elias såg behovet for ein lokal oppkjøpar. Han begynte òg å saga is i Bjårvatnet for å ta godt vare på fisken. Den fyrste tida lagra han isen i ei sandkule i Brusand sentrum. Seinare bygde han ishus og lagra isen innandørs under trespon og sagflis. Isen tinte jo litt etter kvart, men heldt seg utruleg lenge under spønelaget.

Tidleg på 1930-talet starta han med litt småhandel i ei lita sjappe i Brusand sentrum. Sjappa låg i enden av hestestallane, ein lang og låg bygning mellom Brusand handelsslag og Oagna meieri. På eit lite loft i det som både då og seinare vart heitande krambua, etablerte han seg som frisør. Han klipte håret på mannfolk og gutungar. Prisen var ei krone for vaksne og femti øre for barn, og den prisen heldt han til langt fram på 1960-talet. Det var ikkje så mykje å tena på frisøraktiviteten, men det drog folk til krambua. Klipperomet vart òg ein sosial

Krambua til Elias Fuglestad blei bygd i 1943. Huset blei rive i 2012. Foto: Fotosamling Hå folkebibliotek.

samlingsplass der dei som venta på tur kunne slå av ein prat med han som sat i stolen. Ofte hadde Elias eit anna ærend midt under klippinga, og det hende at folk vart sitjande lenger i stolen enn dei hadde tolmod til: «Nei, nå må du koma, Elias, og gjera deg ferdige. Eg kan ikkje sitja her heile føremiddagen!», var ein setning han fekk høyra meir enn ein gong.

Vareutvalet i den fyrste vesle krambua begrensa seg til snop, brus og vekeblad. Når han ikkje sjølv var i krambua, fekk han hjelp av ei av systrene sine Berta, Gudrun eller Elisa. Elias og Malena gifta seg i 1938, og i 1943 bygde dei ny krambu i Brusand sentrum på ei tomt dei fekk leiga av meieriet. Då kunne dei utvida vareutvalet monaleg. Noko av det viktigaste var handelen med fisk og fiskemat, men også andre varer fekk plass i hyllene: rulletobakk og ferdige sigarettar, snus og skrå, drops, karamellar og sjokolade. Dei selde søteple, pærer og plommer i sesongen. Ein fruktgrossist i Stavanger, Sandanger, som sjølv kom ifrå Ryfylke, kjøerte rundt til butikkar på Jæren med frukt i trekassar. Han løyste ei fjøl på toppen av kassen så kjøparane sjølv kunne sjå kvaliteten på varene. Dei store victoriaplommene frå Ryfylke smakte utruleg godt, søte og saftige som dei var. Ein av dei som alltid var innom og kjøpte frukt, var dr. Risa på Vigrestad. Han kjøpte som regel fleire posar. Folk fleste seg med ein kilo av det eine eller andre slaget, men legen visste alt då kva som var sunn og god kost.

Om hausten kom det sendingar med druer, appelsinar og bananar. Druene kom i små tønner fylte med kork, og der heldt drueklasane seg godt sjølv om transporten var lang. Til jul selde dei julegleder (begonia) og julepynt. Malena laga til ei eiga avdeling for

julestasen, så du vart minna på den høgtida som stunda til når du kom inn i krambua. Oppunder jul selde dei òg juletre. Juletre kjøpte Elias hos ein skogeigar på Sira og frakta dei til Brusand i Kristoffer Varden sin lastebil. Ca. 150 juletre kvart år gjennom fleire år. Det hende at det var ruskever med sterk vind oppunder jul, og då fauk juletre rundt i heile stasjonen og måtte hankast inn att neste dag. Det hende nok meir enn eitt år at fortienesta forsvann i nordavinden.

Andre populære varer var iskrem frå Jårviks iskremfabrikk på Klepp. Elias og Malena var også tidleg ute med å selja softis. Dei var blant dei fyrste på Jæren som kunne freista både ungar og vaksne med denne nye luksusen. Kvar veke kom lastebilen frå Tau bryggeri og fornya utvalet av øl (lager- og vørter-) og brus. Svært populært var også eit fyldig utval av vekeblad med bl.a. Hjemmet og Norsk ukeblad, Texas og Vill Vest, Detektivmagasinet og Romantikk. Vekeblada kom sendande ei veke før dei skulle seljast, så då kunne familien smuglesa før blada var i ope salg. Nokre faste kundar kom også kvelden før det var lov å selja dei, og fekk dei bestilte vekeblada med seg under armen.

Av matvarer var det pålegg, kjøttpølser, morrpølser og kjøttdeig frå Grøsfjell i Egersund. Glansnummeret blant matvarene var fersk fisk og fiskemat (pudding og fiskekaker), salt sild, spekemakrell, røykt makrell og tørrfisk. Noko hadde Elias tilverka sjølv, noko var kjøpt i bearbeidd tilstand. Ein periode laga han lutefisk til jul.

Spekesild og tørrfisk kjøpte han hos brødrene Gundersen i Stavanger. Dei heldt til i Gundersensmauet på Vågen i Stavanger, og i den butikken var det alltid mykje folk. Eg var ofte med far på handleturane i

Stavanger, og medan me stod og venta på tur, kunne me nyta den sterke fiskelukta i butikken og observera brødrene Gundersen med kvite oljetyforkle i travel aktivitet. Det var kaldt i butikken til Gundersenbrørne, vatn på sementgolvet, og fiskekassar stabla oppetter veggene. Slik det skal vera i ein skikkeleg fiskebutikk.

I krambua på Brusand selde dei diverse fiskeutstyr som fluer og fiskekrokar, slukar, pilkar og raude gum-mimakkar. Om våren hadde dei bambusstenger, tre-fire meter lange, til bruk for makrellfiske i havet og for aure- og ålefiske i Bjårvatnet og i Rennå. Dei minste fiskekrokane kosta eit halv øre stykket, og det var det billigaste du kunne kjøpa i krambua.

Då Oгна meieri vart slege saman med meieriet på Vigrestad i 1964, la meieriet ned mjølkeutsalet på Brusand. Utsalet låg i ein vinkelbygning på krambua til Elias og Malena. Dei kjøpte meieriutsalet og innlemma det i butikken. Dermed kunne dei utvida vareutvalet

Malena og Elias Fuglestad med sine tre ungar Marte Pauline, Ketil og Otto Laurits. Bilete er teke ca. 1947/48.
Foto: J. W. Eskildsen, i privat eige.

endå ein gong. Blant anna kunne dei nå tilby både mjølk og brød og andre kolonialvarer. Dermed vart krambua mest som ein vanleg daglegvarebutikk. Men også etter denne utvidinga var fiskeprodukta ei viktig vare.

FISKEMATPRODUKSJON

Alt under krigen tidleg på 1940-talet fekk dei kjøpt ei brukt hakke der dei kunne laga fiskefarse. Hakka hadde dei i kjellaren på heimehuset, og farsen laga dei av reinska fersk fisk, oftast lyr, blanda med potetmjøl, heilmjølk, salt, peppar, muskat og karri. Farsen fylte dei i former og steikte fiskepuddingen i steikeomnen på kjøkkenet. Då dei bygde den nye krambua, vart det langt betre forhold for fiskematproduksjonen. Dei fekk eit eige rom som fekk namnet fiskeromet. Der var det eigen disk under vindaugnet mot vest til å reinska fisken på. Dessutan kjøpte dei ny og større hakke, bygde ein eigen steikeomn for fiskepuddingen, og fekk laga ei stor steikeplate til å steika fiskekaker på.

Minst ein gong i veka var det fiskematproduksjon. Det var ein familiedugnad der både Elias, Malena og etter kvart me ungene deltok. Dessutan leigde dei inn ekstrahjelp. Elias styrte hakka og Malena passa krambua medan fiskematdugnaden stod på. I dei periodane dei hadde tenestejenter, var det desse som passa krambua. For ein gutunge som den fyrste tida var tilskodar, og som etterkvart fekk delta i å reinska fisken, var dette spennande dagar. Etter kvart som fiskefileane vart reinska frie for skinn og bein, slengde Elias dei i hakka, blanda saman med potetmjøl, mjølk og krydder og sette hakka i gang. Store knivar roterte og elta

saman ingrediensane til ein grå, litt seig masse som Elias etter kvart fylte i former og plasserte i steikeomnen. Steikeomnen var som ein djup brødsteikeomn, og kunne ta mange former i slengen. Fiskekakesteikinga var det Malena som stod for, og etter kvart også dei av ungene som vart store nok til å få det ansvaret.

I mange år var fiskematproduksjonen eit viktig innslag i arbeidsdagane, og ei viktig vare i krambua. Det var ikkje mange andre stader å få kjøpt fersk fiskemat i den tida. For Elias og Malena var det ein god kombinasjon. Elias hadde god tilgang på fersk fisk. I mange år var han dagleg på plass i hamna på Kvasheim når Gustav og Kristian Friestad og andre fiskarar landa fangsten sin. Så kunne han ta til sides det han trong til eige sal av fersk fisk og til fiskematproduksjonen. Resten leverte han til Rogaland fiskesalslag.

Handelen med fisk stod Elias sitt hjarta nær. Også etter at dei hadde slutta med krambua i 1972, kjøpte han fisk av fiskarar og kjørte rundt med varebilen til nokre av dei faste kundane sine. Han likte å treffa folk, forhandla på prisen og koma fram til ein avtale. Dersom fisken var eit par dagar gammal og ikkje heilt perfekt til å eta fersk, hadde han ein standard påstand som dei fleste av kjøparane godtok: «Han tæge seg igjen i salt.»

MAKRELL OG HUMMAR

Dei fyrste åra etter at Elias starta med oppkjøp av makrell og hummar, var dette fisket svært godt. Makrellfisket då var sesongfiske på vår- og sommarstid, og hummarfisket gjekk føre seg om vinteren. Hummaren leverte han vidare til ein oppkjøpar i Kristiansand. Den

var for dyr til at det var aktuelt å selja den over disk på Brusand. Og hummaren var det gode pengar i. Når sjekkanen kom frå Reinhartsen i Kristiansand, var dei på fleire tusen kroner. Det var kjærkomne oppgjør for fiskarane i Holmestø og på Kvasenheim. Frå min eigen oppvekst har eg mange minne om heilkassar med hummar som stod stabla oppunder taket på fiskeromet. Hummaren var levande, og laga små klikkelydar der han låg i kassen sin. Det vart eit heilt klikkeorkester når det stod ti-femten store kassar om gongen klare til sending. Minst ein gong kvar haust hadde familien ein hummarmiddag då me fekk fråtasa i denne havets kardinal. Det var alltid nokre små hummarar som ikkje heldt det lovlege mistemålet eller som var «halve» (mista eine kloa). Desse gjekk i gryta på kjøkkenet i heimehuset.

Makrellen kunne Elias gjera meir med sjølv. For

Kvasenheim hamn, våren 1961. Her var det Gustav og Kristian Friestad hadde motorbåten sin og leverte trufast fangsten til Elias gjennom mange år. Otto Omland var ein annan av fiskarane som hadde båten sin i hamna på Kvasenheim.

Foto: Olav Risa.

det fyrste var det ein populær fisk til å selja fersk over disk. Sprettdande fersk makrell er ein delikatesse anten du steiker og serverer med kokte poteter og ein velsmakande saus, eller du koker og serverer med poteter og agurksalat til. Det som dei ikkje fekk selt av makrellen som ferskvarer, gjekk til røyking. Fyrst flekte Elias makrellen ved å dela han opp i buken og ta ut innmaten, deretter turka og salta, og seinare senda til Elfinn Haugstad på Vigrestad for røyking. Ypparleg varmrøykt makrell kom i retur etter nokre få dagar, og den kunne brukast både som pålegg og som middagsmat. Om hausten når den store, feite, fine makrellen kom inn mot kysten var det tid for å laga spekemakrell. Når makrell på vel halvkiolen hadde lege i sterk saltlake ei tre veker tid, var han klar for salg og konsum. Ypparleg til middagsmat, heilt på høgd med spekesild. Også den ein populær middagsrett med kokte poteter og kanskje rå løk og rødbetar attåt.

TOMAT OG AGURK

I 1938 flytte Elias og Malena inn i nybygd hus i sentrum av Brusand, eit steinkast lenger sør enn der krambua låg. Tomta var stor, så der var det plass til drivhus. Det fyrste glashuset var eit lite hus som låg parallelt med riksvegen (nå fylkesveg 44), og med lause element som dei kunne ta ned om vinteren når tomatseongen var over. Men tomatproduksjon var ei god inntektskjelde, og snart kom det opp to nye hus langs med grensa mot naboen i sør. Dette var varmhus med oljefyring og røyrrar med varmt vatn som gjekk rundt på sidene av husa. Reisverket var av jernbaneskjener, så det var solid nok. Men glastak og veggjer var utsette for ver

Elias og Malena Fuglestad bygde drivhus på tomte der heimehuset stod. Her dyrka dei tomatar og agurk, og Elias prøvde seg også på blomar eit år. Blomane var total fiasko, men tomatar og agurk gav ei sikker inntekt i mange år. I bakgrunnen ein liten snipp av garasjen og toppen av pipa til fyrhuset. *Foto: i privat eige.*

og vind, og det hende meir enn ein gong at hauststормane reiv med seg delar av tak eller vegger.

Drivhusa var seks-sju meter breie og ca. 25 meter lange og med glas i to høgder på sida. Dei var for små og låge til at ein kunne arbeida med maskinar inne i husa. Jorda måtte derfor vendast med handamakt. Ein av dei som vart leigd inn til dette arbeidet var Edvart Bjelland. (Han har på sine gamle dagar vorte kjend og fotografert fordi han har teke så godt vare på den gamle garden på Bjelland.) Våronna i drivhuset var

dugnadsarbeid der både familie og innleigd arbeidskraft deltok. Tomatplantane vart innkjøpte når dei var ca. 20 cm høge, og plantinga gjekk med liv og lyst. Det var gildt arbeid, og mange var med på den dugnaden. Det som seinare kom av nødvendig arbeid som villskotplukking, vatning, oppbinding av planter og hausting av tomatar, var meir rutinearbeid, og ikkje alltid så spennande å vera med på som unge.

Det fylgde òg anna arbeid med tomatdyrkinga, blant anna spikring av tomatkassar. På den tida vart toma-

tane leverte til grossist i trekassar som tok 5 kilo. Det var to lag tomatar med raudt silkepapir i mellom. Ganske delikat. Tomatane måtte sorterast i fyrste og andre sortering. Dei fråsorterte selde me mest av i krambua. Fyrste og andre sortering gjekk til grossisten i Stavanger. Dei små delikatessetomatane som nå vert selde for fleirfoldige kroner kiloet, kom me ikkje på kunne seljast ein gong. Dei fekk hengja på plantane i vekevis, og når me ungane plukka dei for å eta, var dei søte som snop.

Midt på 1950-talet kom det opp endå eit drivhus på eigedommen. Denne gongen eit kaldhus som låg nordanfor heimehuset, og strekte seg i full lengde mot nabogrensa i nord. Før dette huset kom opp, måtte ishuset som stod ned mot riksvegen på denne sida rivast. Då det vart slutt på saginga av is i Bjårvatnet, tente ishuset som garasje for ein liten lastebil. Det nye kaldhuset var berekna for agurkproduksjon. Agurkplantane hadde kortare vekstsesong før agurkane kunne haustast, og dei kunne tola noko lågare temperatur. Men det hende at det vart for kaldt også for dei, særleg nattestid. Då måtte dei til med små parafinomnar som vart sette rundt i heile drivhuset.

Agurk og tomat var dei dominerande kulturane i drivhusa. Det passa godt, for også på krambua var det spørsmål etter desse grønnsakene. Avlingane var likevel så store at det meste vart sendt til Gartnerhallen for vidare distribusjon. Eit år prøvde Elias seg med noko anna. Han fylte det eine av varmhusa med levkøy, ein vakker blom med enkelt eller dobbelt sett av blommar oppover ein slank stilk. Dei var kvite, rosa og lyse blå, og svært vakre å sjå til. Dei er kanskje ikkje så godt kjende nå, men dei liknar på lupinar. Men salet vart

Otto Laurits hadde utsikt over drivhusa til familien og hitlertennene frå gutteromet sitt. Foto: i privat eige.

nærast ein katastrofe. Ikkje gjekk det noko i krambua, og ikkje hadde han avtale med nokon grossist som kunne ta i mot den store mengda av desse litt ukjende blomane. Men rådlaus var han ikkje. Han lasta opp fleire kartongar med levkøy på den vesle lastebilen og sette seg bak rattet. Så køyrde han frå gard til gard, frå kunde til kunde og fallbaud blomane. Men jærben var ikkje klar for den luksusen som det då representerte å ha avskorne blommar på bordet til kvardags, så salet gjekk svært trått. Enden på visa vart å spa ned dei fine blomane og gjera jorda klar for ein ny tomatsesong.

Som nemnt var to av drivhusa varmhus, og vatnet som sirkulerte i røyra vart varma opp med ein oljebasert fyr som stod i eit eige rom i den austre enden av drivhusa. Dette var fyrromet. Her var det alltid godt og varmt, for også sommarstid måtte det ofte fyrast om natta. Og

fyrromet hadde fleire funksjonar enn å husa oljefyren. Det kunne òg gje nattely for farande folk som ikkje hadde nokon fast plass å bu. Ein av dei som kom att mange gonger, vart kalla for Papperknut. Oppnamnet skreiv seg vel frå det at han ofte ikkje hadde anna enn papir å breia over seg når han skulle sova om natta. Men i fyrromet var det varmt, så der trong han ikkje anna overbreidsle enn sekken han hadde med seg. Det var kanskje ikkje heilt utan risiko å lata ein framandkar overnatta i fyrhuset, men Elias og Malena hadde begge eit varmt hjarta for folk som fall litt utanom normalen. Dette hjartelaget var det fleire enn han Papperknut som fekk nytta godt av.

EGG OG HØNS

Før Elias og Malena kom på banen, leverte bøndene både i Øvra Bygdå og på sjøgardane egga sine til Brusand handelslag. Men etter kvart fekk Handelslaget konkurranse. Elias hadde ein liten lastebil, og han kunne kjøra rundt til kundane og henta egga sjølv. Han fekk flest leverandørar blant bøndene i Øvra Bygdå. Ei forklaring på det var nok at han sjølv kom frå ein gard på Fuglestad som foreldra hans, Ole og Pauline, dreiv. Seinare tok den yngre broren Martin over heimegarden, saman med kona si Josefine. Så her var det tre leverandørar: Ole og Pauline, Martin og Josefine, og Ågot i Dalen som hadde ein liten gard på Herredsvela saman med mannen Ole. Ho bar egga frå Herredsvela til Fuglestad med ein vassesele som ho la over skuldrene. I tillegg kjøpte Elias egg frå to av gardane på Bø, og frå gardar på Herredsvela, Matningsdal og Topdal. Kvar fjortande dag kjørte han runden og kjøpte egg, og bøndene fekk oppgjeret kontant. Som regel vart eggepengane betalte ut til kona på

garden, og det var alltid kjærkome for dei å få kontantar i handa. Egga sende Elias med toget til ein grossist i Oslo. «N. Quist, Oslo» stod det på adresselappen.

Sjølv om dei fleste leverandørane kom frå Øvra Bygdå, var det enkelte av bøndene langs sjøen som også leverte egg til Elias. Ein av dei var Mathias Kleven på Kvasseheim. Han hadde tidligare levert egg til Handelslaget, og var lenge i tvil om kva han skulle gjera. Men til slutt bestemte han seg for Elias: «Eg får støtta den svakaste parten», konkluderte han. Det er sonen Olav som fortel dette om faren sine overlegningar.

Når hønene hadde gjort sitt med å produsera egg, var dei klare for neste runde: å verta slaktehøns. Også her fylte Elias eit tomrom som lokal oppkjøpar. Han kjørte rundt med lastebilen og henta slakteklare høns. Og nå opererte han over heile bygdå, frå Sirevåg i sør til Kvasseheim i nord, og både ovanom og nedanom jernbanelinja. Han kom på garden, helst om kvelden når hønsa var gått til ro på vaglet, og plukka dei ned i brune striesekker og tok dei med heim til Brusand. Nokre gonger hende det òg at hønene låg klar i sekkane når han kom. Men når dei ikkje gjorde det, var det godt å ha ein guttunge med seg som kunne krypa inn under vaglet og knabba hønene før dei fekk sansa seg. I nokre av desse hønsehusa var det ikkje fritt for hønsehus, så det kunne klø godt i luggen etter enkelte av desse turane.

Neste punkt på dagsorden var å slakta hønene, og det var ein heller blodig affære som gjekk føre seg anten på vestsida av krambua der det var ein open plass, eller utafor huset heime. Elias slo hønene i svime med ein pinne, og så stakk han ein kniv ned gjennom halshalsen og kutta over blodårene der. Hønene dauda nok av

dette, men dei som har slakta høner sjølv, veit at dei plar spretta rundt i både kortare og lengre tid etterpå. Etter slaktinga var det å samla hønene saman og ta dei ned i kjellaren på heimehuset. Der vart dei daude høneskrottane fyrst skolda i klesgryta til Malena til dei slepte fjørene, og så var dei klare til plukking. Dette var òg ein dugnad, og her måtte både ledige familiemedlemmer og innleigde folk delta. Lilly hans Alf (Friestad) og Astrid hans Jørgen (Herredsvela) var faste hjelparar i høneplukkinga. Det var ein jobb som tok mange timar, for som regel kunne det vera rundt eit par hundre høner som skulle på bordet og få fjørstasen av seg. Fordi det var fleire som deltok, gjekk også dette arbeidet med liv og lyst, sjølv om det kunne vera eit litt skitnesamt arbeid. Det var alltid Elias sjølv som slakta og skolda, og som visste kor lenge ei høne måtte vera i varmt vatn før ho slepte fjørene.

Når hønene var ferdig plukte, vart dei pakka i heilkassar og frakta til Stavanger til ein fabrikk som heitte Rogaland preserving. Her vart dei hermetiserte, lagde på boks og eksporterte til England. Eg hugsar ein gong eg var med Elias og leverte kassane med ferdigplukka høner direkte på fabrikk. Då me kom tilbake for å henta oppgjøret, møtte me ein heller sur arbeidsformann som viste oss ein liten haug med stubb som dei hadde plukka av dei hønene me hadde levert. Han var ikkje fornøgd med det plukkearbeidet som var gjort. Om det vart trekk i betalinga veit eg ikkje, men det var ikkje alltid enkelt å få hønene heilt reine. Spesielt på gamle høner kunne fjørene sitja ganske fast, og dei korte stubbane som stod att i skinnet, var ikkje lette å få ut. Men hønslaktinga var god butikk, og i mange år ei sikker inntekt.

LAKS OG VILT

Elias var flink til å oppdaga lokale behov både hos bønder og fiskarar, og han stilte opp som lokal oppkjøpar der det ikkje var andre som gjorde jobben. Eit unntak er egga der han konkurrerte med Handelslaget. Der tok han innersvingen på Handelslaget ved å yta ein ekstra henteservice. Når det galdt oppkjøp av laks og vilt, hadde han ingen konkurrentar. Laksefisket i sjøen gjekk helst føre seg på sommarstid, og mest frå båtar som hørte til i Holmestø. Det var Martin og Magne i Bru, Tomas og Harry Stokkeland, Kolbjørn Omland og fleire andre som leverte laks til Elias.

Det var høgtid på fiskeromet når ein av desse karane kom med fiskekassen på sykkel med ein vilt striesekk over laksen i kassen. Laksen var ein verdfull fisk, langt meir enn i dag når me har fått all oppdrettslaksen. Var fisken over tre kilo, var det skikkeleg laks, under tre kilo vart det kalla svidde. Gode pengar var det uansett med ein laksefangst. Også laksen vart send til Reinhartsen i Kristiansand, anten med jernbanen eller med bil via Svanes i Sirevåg. Isen laga han sjølv ved å fylla vatn i dei femliters plastkannene softisblandinga kom i. Etter eit par timar på fryseromet var dei klare til å knusast og isen kunne fyllast i fiskekassane.

Som regel gjekk laksen med to-toget på ettermiddagen, og dette var så fast rutine at det hende ofte at konduktøren stod og kikka etter Elias med fiskekassane. Dei visste at han ofte kunne vera ute i siste liten. Å venta litt med det grønne flagget, var ein ekstra service for ein god kunde.

Elias fekk laks både frå sjøfisket og frå fisket i dei lokale elvane, fyrst og fremst Ognaelva og Fugle-

Holmestø med naust og robåtar, måla av skulelærer Magnus Grov truleg ein gong på 1950-talet. Det var i Holmestø dei hadde båtane sine dei som sette hummarteinene i området rundt Raunen. Edvard Abrahamsen, Sven Friestad, Martin Bru og Arne Omland var blant hummarfiskarane som selde fangsten til Elias. Seinare kom sonen til Arne, Kolbjørn Omland til som ein ivrig fiskar både av hummar og laks. *Maleri i privat eige.*

stadelva. Og det var i sistnemnde dei største laksane fanst. Dei kunne vera opptil 12 –15 kilo. Og for desse storlaksane hadde han ein spesiell kjøpar: Greåker Glassmagasin. Kvar haust ville eigaren her ha ein røykelaks på ca. 12 kilo, eller to stk. på 6-7 kilo kvar. Elias var nøye med denne leveransen, som han også var med leveransane til andre storkundar som Gullsmed Otteren og trelasthandlar Stangeland på Sandnes. Dei kom som regel innom fiskeromet sjølv for å sjå etter ein stor og fin laks som kunne røykjast.

Om hausten var det jegerane sin fangst Elias tok imot. Jegarane jakta på hare og ender, og inntekta av dette kunne også vera eit godt tilskot til familiekonkominien. Han tok imot viltet og sende det vidare til

G. Vervik på Sandnes som var den lokale grossisten. Jegerane kunne koma frå heile bygdå, men dei fleste hørde til i Øvra Bygdå. Både Olav Fjellheim, Johan og Toralf Tjåland og fleire av dei unge guttane i Høgeli var ivrige jegarar.

I Øvra Bygdå heldt også dei ungane til som leverte stare til Elias. Dei fanga fuglane i eigne feller, oftast ein flat stein som stod på kant over ein pinne og med rognebær som lokkemat. På nittenførtitalet fekk dei 8 øre pr. fugl, og på femtitalet var prisen 25 øre stykket. Staren vart selt i viltbutikkkar, og på utvalde restaurantar stod det kramsfugl på menyen.

GØLRØTER UNDER PLAST OG MINK I BUR

Av Julius Kverme fekk Elias kjøpt to mål jord på vestsida av riksvegen, like nord for Vaulebrua. Seinare kjøpte han to mål til. Her var han ein av dei fyrste som dyrka gulrøter under plast. Gulrøter under plast var endå ein ny kultur som for Elias baud på nye sjansar. Gulrøtene vart selde i krambua i buntar tidleg i sesongen, men det meste vart selt til grossist. Gulrøter under plast var på den tida ein arbeidsintensiv kultur, og både familien og innleigde folk – Astrid hans Jørgen Herredsvela og dotter deira Berit – var faste hjelparar både når gulrøtene skulle tynnast om våren og når dei vart tekne opp om sommaren og hausten.

Eit anna tiltak der Elias var tidleg ute, var minkhald. Han hadde plass i den nybygde garasjen til 10-15 bur, og saman med meierist Henrik Henriksen kjøpte han inn drektige tisper. Dei to karane hadde nok ei forestilling om at dette var lettstelte dyr som kunne eta det meste av avfall både frå fisk og kjøt. Dette viste seg å

ikkje stemma. Fleire av dyra døydde eller mista kvalpane sine, så her gjekk vinninga opp i spinninga. Det vart meir orden på minkhaldet då sonen Ketil tok over. Han var meir nøye både med mat og stell, og gjekk også i kompaniskap med naboen Velas Herredsvela som også hadde mink og dreiv eit lite pelseri. Det var mest sine eigne minkar dei slakta og pelsa. Av og til var det nødvendig å turka minkpelsar over omnen inne i stova. Den lukta sat lenge i, både i stova og i fantasien til dei som måtte opphalda seg i same stova.

KAFE PÅ KLIPPEROMET OG BIBLIOTEK PÅ LOFTET

Til Brusand kom det mange farande folk, ikkje minst om sommaren under turistsesongen. Etter at Sven og Margit Friestad hadde lagt ned sin kafe lenger nord i sentrum, var det ingen stad der tilreisande kunne få kjøpt seg ein kopp kaffi og noko å bita i. Her såg Malena ein sjanse for nok eit tillegg til familien sitt levebrød. Ho kjøpte inn høvelege bord og stolar, og gjorde klart for kafedrift. Det måtte føregå på same romet som frisøren Elias hadde sin arbeidsstad, men der var det så pass god plass at det

Flyfotografi av Brusand i 1957. Bak pipa til meieriet skimter me butikken til Elias og Malena. Foto: Fotosamling Hå folkebibliotek.

ikkje vart nokon konflikt om arealbruken. Malena kokte kaffi og smurde på rundstykke til dei som ville ha, og ei god stund var også dette ein aktivitet på krambua. Syster Marte var den som hjelpte mest til i kafeen.

Malena var elles van med å laga mat til familien på krambua. Dei hadde skaffa seg ein ekstra komfyr på fiskeromet, og der stod risengrynsgrauten og putra om laurdagane. Denne dagen var ekstra travel på krambua, og då var det behov for rask og effektiv matlaging. For at ikkje grauten skulle koka over eller svi seg i botnen, la Malena tre tørringar på plata som ho sette gryta på. Der kunne grauten stå og godgjera seg til det vart såpass pause at familien kunne få i seg litt mat.

I ein periode på 1960- og 70-talet leigde Elias og Malena ut eit rom på krambuloftet til Ognafolkebibliotek. Biblioteket hadde før det ikkje noko fast lokale. I ein periode heldt det til i heimehuset til Kornelius Nygård som budde i Brusand sentrum. Dette var ei lite tilfredsstillande ordning, ikkje minst fordi Kornelius hadde lite oversyn over både innlån og utlån. Dermed flytte bøker og hyller inn på krambuloftet, og det vart meir system i både innkjøp av og utlån av bøker. Ikkje minst etter at meiersken på Ognameieri, Karen Hetland, tok eit kurs i bibliotekhald, og dermed skaffa seg kunnskap om korleis eit folkebibliotek skulle drivast. Karen var ei god venninne av Malena, så det var desse to saman som fann ut korleis dei kunne få meir orden på bibliotekdrifta i Ognakommune. Begge to var ivrige lesarar, og hadde derfor også personlege interesser i å få bibliotekdrifta inn i fastare former. Seinare fekk folkebiblioteket tilhald i eit nybyggt kommunehus lenger nord i Brusand sentrum, og biblioteket fekk også

ein fast bibliotekar i deltidstilling. Og Malena var ein flittig lånar i biblioteket så lenge ho levde.

TIPPING, PENGELOTTERI OG APOTEK

Ein gong i løpet av 1950-talet vart Elias kommisjonær for Norsk tipping. Etter kvart selde dei også lodd i pengelotteriet. Tippinga var inga stor inntektskjelde, men viktig fordi det fylgde eit ekstra ansvar med. Innlevering av kupongar toppa seg fram mot klokka fem onsdag ettermiddag som var siste frist. Dei fyrste åra var ikkje omsetninga på meir enn 3-400 kroner på ei vanleg veke, og kommisjonæren hadde 10 % forteneste som vart trekt frå når oppgjøret skulle først inn på skjema. Det var viktig å få tippebrevet på toget same kvelden. Kom ikkje brevet med kupongane fram i tide, var kommisjonæren ansvarleg om det var nokon som vann. Me stod altså klare då Kristiansandstoget kom i halv åtte tida om kvelden og putta brevet direkte i postkassen på toget. Det var særleg eg som gjennom fleire år hadde ansvaret for tippeoppgjeret og for å få konvolutten med kupongane på toget.

Tidleg på 1960-talet fekk krambua eit utsal for Egersund apotek, og dei kunne ta imot reseptar og formidla dei vidare. Dette var Malena sitt departement. Det var ho som hadde mest greie på både piller og salvar, og som kunne gje folk råd om dei hadde verk ein eller annan stad. Med enkelte kunne smertene, anten dei nå var i kroppen eller i sinnet, verta utgangspunkt for meir fortrulege samtalar mellom henne og kunden. Med evne til å lytta og vera deltakande kan ein koma langt i å forstå kva som plagar folk. På dette området hadde Malena særlege føresetnader.

På krambua til Elias Fuglestad viste et lignende skilt at du kunne tippe hos ham. Det ble solgt både brus, melk og tobakk fra butikken. *Alle foto: Jærmuseet.*

KOMMISJONÆR FOR STAVANGER AFTENBLAD OG UTLIGE AV FRYSEBOKSAR

Arbeidet som kommisjonær bestod i å dela ut avisa til abonnentar på Brusand og å krevja inn pengar for abonnementet. Klokka to om ettermiddagen kom «bladtoget», og då var det alltid kø framfor disken av folk som skulle henta Aftenbladet. Mange var utolmodige og ville ha avisa i handa med det same bandet rundt avisbunka var klipt av. Dei hadde ikkje tid til å venta til me hadde fått skrive namn på dei som skulle ha avisa. Når me så hadde fått unna dei mest utolmodige, galdt det å hugsa kven som hadde fått og hoppa over dei på lista. Det hende at nokre fekk dobbelt og at det då vart eit blad for lite, men ofte var det ikkje. Det var som regel dei same som gjekk igjen som dei utolmodigaste.

I tida før heimefrysaren var oppfunnen, måtte folk leiga seg ein fryseboks i eit eller anna sentralanlegg. Også her var Elias og Malena tidleg ute. Då dei på 1950-talet utvida kjøleromet for å få betre plass til fiskehandelen, bygde dei samtidig eit fryserom med boksar til utleige. Boksane var på 25 og 50 liter, og bønder som slakta sjølv kunne leiga både ein og to 50 liters boksar. Særleg på lørdagane var det jamn trafikk av folk som kom for å henta heim sundagssteika. Denne aktiviteten minka av etter kvart som fleire og fleire fekk sine eigne fryseboksar i heimen.

DROSJE OG GRAVFERDSBIL

Dersom folk hadde gjort storhandel hos Elias og Malena, kunne det henda dei bad om å få kjørt varene heim. Då stilte Elias med den vesle lastebilen og kjørte dei til handgards for ein billig penge. Det hende og dei kom til han

og bad om skyss utan at dei hadde handla, og heller ikkje då var det nei i Elias sin munn. Dette kunne fort ha vorte eit problem, for Eilert Berland hadde eigen drosje og bensinstasjon på Brusand. Men Eilert var ein romsleg mann og såg gjennom fingrane med Elias sin transport av folk. Dei som kom til Elias, var som regel dei som hadde minst pengar og som truleg ikkje hadde nytta den vanlege drosjen likevel. Elias sin transport var billeg.

I ei tid då det ikkje var gravferdsbyrå som hadde sin eigen bil, hende det også nokre gonger at den vesle lastebilen måtte fungera som gravferdsbil. Kista vart sett på lasteplanet med blommar og kransar rundt, og så bar det til kyrkja på Oгна. Ofte var det folk frå Øvra Bygdå som nytta seg av dette tilbodet. Dei visste at Elias ikkje tok noko særleg for denne servicen. Etter kvart som folk fekk betre råd og gravferdsbyrå vart etablerte også på bygdene, tok denne kjøringa slutt.

KRAMBUA SOM MØTEPLASS

I perioden fram til Oгна meieri vart slått saman med Vigrestad i 1964, var krambua ein viktig møteplass for folk i lokalsamfunnet. Ikkje minst var det folksamt på føremiddagen når bøndene som leverte mjølk på meieriet kom innom for å handla. Her møtte dei andre bønder og kunne prata om tema av felles interesse: om vêrutsiktene, om når dei skulle ta inn høyet eller ta opp potetene, eller om andre lokale forhold. I ein periode då bøndene kom med store traktorlass og kokte poteter på meieriet, vart krambua som eit pauserom. Pauserom var det også for mange av dei som arbeidde på meieriet og som kom innom for ei flaske lagerøl eller brus. Mange ungar kom også til krambua for å

kjøpa snop, eller bare for å sitja på benken under vin-duet og sjå på folk som kom og gjekk.

Enkelte av kundane sit sterkare i minnet enn andre. Ein av dei var Martin Sandve, kreaturhandlar og lekpredikant og farbror til Malena. Han budde på Vigrestad, men farta Jæren rundt og kjøpte og selde kyr, sauer og hestar. Det stod eit friskt vêr rundt denne mannen som fortalde historier og spøkte og lo, og som kombinerte det åndelege og det jordnære på sin sær-eigne måte. Ein annan var Enevald i Boksdalen. Han var både gild og blid, og ein sjeldan gong unte han seg ei flaske vørterøl til å leska seg med.

Ein som vart kalla Eggen var mest som ein farande fant å rekna, sjølv om han kom frå ein god familie i Kristiansand. I mange år hadde han ein koffert med klede, dressar, slips og skjorter, ståande på krambuloftet hos Elias og Malena. Han kom fyrste gongen til Brusand under krigen, og arbeidde ein periode i Grøftå (arbeidet med Hitlertennene). Eggen var glad i å snakka og helst om alt som var skakt og skeivt i samfunnet, og som han kunne kritisera på sin ironiske og humoristiske måte. Eggen var eit fast innslag blant tipparane på Tjemslandhjørna på Bryne. Men eg trur han kjende seg friare og let samfunnskritikaren koma sterkare til orde når han gjekk att og fram over krambugolvet på Brusand. Han fekk ofte tak over hovudet i løa hans Trygve Kverme. «Trygve er ikke helt perfekt», hermdede dei etter han, men det var Trygve som gav han huslyd, og det var det ikkje mange andre som gjorde.

Ein annan kunde som sit godt i minnet er Edvart Sandve, "han Idvart». Han budde på Brusand og kjøpte aldri noko anna enn skrå på krambua. Han spurde

alltid etter Elias, «Iljas», når han skulle handla, og grunnen til det var at med han kunne han gjera ein god handel. Han var ute etter ein gammal skrårull, ein som var litt turr i kantane, for då passa han best i pipa, sa han. Edvart hadde pipa i lommen, og skava litt av rullen og hadde oppi. Når han så tende på, smatta og bles, såg han rett så fornøgd ut. Ein ny god rull, og til redusert pris! Dagen var redda.

ERFARINGAR MED HANDEL

At Elias og Malena starta med krambu, var ikkje tilfeldig. Begge hadde erfaring med å stå i butikk. I 1920 då Elias var 15 år gammal, fekk han stilling som krambugutt/handelsbetjent på Brusand handelslag. Der skulle han primært jobba på lageret, men etter kvart tok han også del i ekspederinga av kundar inne i butikken. Dette var eit arbeid han likte, og han hadde eit godt lag med kundane. Han arbeidde på Handelslaget i ti år. Han slutta etter ein sjukdomsperiode, og tok etter det eit handelsskulekurs i Stavanger. Der fekk han handelsbrev, og dermed var det formelle i orden for at han kunne starta si eiga handelsverksemd.

Han var nok også kjend med at Handelslaget hadde avslått ein førespurnad om å starta fiskemottak på Brusand. Her såg Elias sjansen til å etablera noko nytt som styret i handelslaget ikkje våga å satsa på. Som dei fleste handelslaga på Jæren kjende dei seg tryggare på å handla med bøndene, og driftsmiddel til jordbruket var ein viktig del av vareutvalet i handelslaget. Også i Sirevåg var det private som tok seg av mottak og handel med fisk. Dei fyrste par tiåra på 1900-talet var det godt fiske og ein blomstrande fiskeindustri langs kysten. Blant anna

Dette er Brusand sentrum frå ca 1950 måla av skulelærer Magnus Grov. Bygningane er frå venstre Ogna meieri med fronten mot torget, Brusand handelslag og Kommunehuset. Dei andre bygningane er private bustadhus. Krambua til Elias og Malena låg bak Handelslaget mot vest.
Maleri i privat eige.

hadde Lauritz Skandsen eit stort sildeslakteri i Sirevåg som sysselsette mange både lokale og tilreisande. G. Svanes etablerte handel og fiskemottak i Sirevåg, og han selde utstyr til ein skare av fiskarar som hadde båtane sine i hamna der. Dette var det gode modellar for Elias.

Også Malena hadde erfaring med å stå i butikk. I ein periode stod ho i ein liten kolonialbutikk i Stavanger som Lauritz Bø, ein onkel på morssida, åtte. I tida før ho slo seg saman med Elias, hadde også ho ein periode som butikkjente på Brusand handelslag. Elles hadde ho erfaring som tenestejente hos familiar blant anna i Bergen og Kristiansand, og på Hå prestegard (i dag Hå gamle prestegard). Ho hadde eit halvtårskurs

på Tryggheim ungdomsskule på Nærbø, men utdanning utover det hadde ho ikkje. Men heile livet var ho eit lesande menneske. Som mannen Elias hadde også ho eit vennleg vesen og eit kvikt hovud, noko som var gode føresetnader for å ta seg av dei kundane som etterkvart melde seg i krambua.

GJENSIDIG TILLIT

At både Elias og Malena sjølv kom frå gardar i Øvra Bygdå – Neset på Fuglestad, Vettaland, Sandve og Bø – gjorde nok at folk på den sida av jernbanen kjende seg trygge på dei. Gjennom mottaket av fisk, makrell og hummar hadde Elias fått tillit blant fiskarane, og han sytte og for å ha utstyr som fiskarane trong.

Dei var også flinke til å svara på lokale behov, som til dømes oppkjøp av fisk og laging av fiskemat. Dei var heller ikkje redde for å prøva noko nytt. Og dei var snare til å ta inn varer som folk spurde etter. Det meste av det dei prøvde seg på, gjekk fint, men det hende og at det vart bomskot. Å fylla det eine drivhuset med vake blomar, vart ein total fiasko, økonomisk sett. Og mink i garasjen vart også eit tapsprosjekt.

Romslege og fleksible opningstider var nok også eit pluss. Dei opna krambua klokka halv åtte om morgonen og stengde i halvsju tida om kvelden, litt tidligare på laurdagskvelden. Også søndag føremiddag heldt dei ope, og då med inngang frå baksida. Det var for at dei som arbeidde på meieriet, skulle få pausebrusen sin. Dessutan kunne dei som hadde gløymt å kjøpa sundagsmiddag, få seg ein kilo kjøttpølser i farten. Også midt på dagen på sundagen kom det ungar og skulle ha snop. Som regel kom dei midt under vår middag,

Måleri av Kyrkjeneset på Fuglestad, heimegarden til Elias. Måleriet er utført av P. Johannesen i 1933. Då var det foreldra til Elias, Ole og Pauline som hadde garden. Maleri i privat eige.

og då var det som regel ein av ungane som måtte ut.

At alle kundar skulle takast på alvor og behandlast med respekt, var ei uskriven lov som me ungane lærte etter kvart. Det skulle ikkje gjerast skilnad på stor-kundar og karamellkundar. Stod ein unge i køen som nummer tre, skulle han også ekspederast som nummer tre. Både Elias og Malena passa på å ikkje oversjå dei småe ungane som stod og strekte seg framføre disken og hadde ein tøring dei ville kjøpa for.

Ein skulle heller aldri smila av kundar som kom og spurde etter noko uvanleg, eller noko den unge ekspeditøren bakom disken ikkje visste kva var. Bror Ketil fortel om noko han oppfatta som ein test på akkurat dette: «Eg trur eg var 15-16 år. Det kom ei ung dame inn i butikken og spurde om me hadde bind. Då svarte eg at eg skulle spørja mor, og ho gjekk inn og ekspederte dama. Eg trur at eg bestod testen, men eg

har aldri gløymt den, og etter det tenkte eg: eg skal ta alle henvendelsar seriøst og ikkje la folk tru at eg smiler av spørsmåla deira utan at dei sjølv har eit glimt i augekroken.»

Både Elias og Malena var vennlege og omgjengelege. Det er ein viktig føresetnad når du skal ha med folk å gjera. Dei hadde også andre evner som det var bruk for i eit lokalsamfunn. Malena var med i fleire foreningar, og ho fekk ofte spørsmål om å skriva prologar eller songar når noko skulle feirast. Men fordi ho hadde travle dagar, måtte ho nytta tida godt. I ledige stunder, drog ho fram ei skriveblokk ho hadde i ei skuffe i disken. Mange vers har funne si form i dei stille stundene på krambua.

Elias og Malena var også godhjarta folk. Når folk hadde store problem med å betala krambugjelda si,

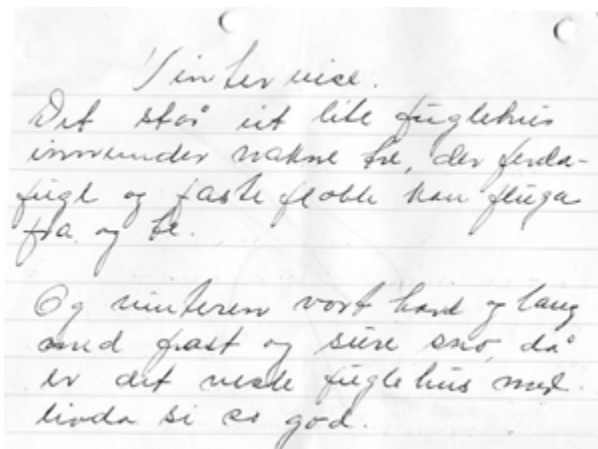

Malena Fuglestad serverer middag til mannen sin Elias. Malena var flink til å laga mat, og både makrell og sild, steikt lyr, morrpølse og blodkomle stod på menyen. For ikkje å snakka om «kjød og suba med klympe og løksaus». Foto: I privat eige.

hende det meir enn ein gong at dei sette ein strek over heile gjelda. Bror min Ketil var ein gong vitne til at Elias sette strek over ei heil side i boka der dei førte opp det folk skuldige. Men då fekk vedkomande beskjed om at heretter måtte dei betala kontant.

Den gjensidige tilliten mellom folk i bygda og Elias og Malena, hadde også nokre uvanlege, kanskje me kunne seia uansvarlege sider. Elias hadde ei svart og velbrukt lommebok. I den bar han med seg heile kapitalen dei hadde, både inntektene frå det daglege salet i krambua, og oppgjera han fekk for laks, hummar og vilt og andre varer han leverte. Spesielt sjekkaner for laks og hummar og høneslakt var store, ofte på både sju og åtte tusen kroner. Alt dette, kontantar og sjekkar, gjekk han med i baklomma konstant. Denne litt uvørne haldninga til pengar kunne ytra seg også på andre måtar. Ivar Bøe, som i ein periode arbeidde på Handelslaget, fortel at når han kom og ville veksla ein stor seddel i mindre, flidde Elias han heile lommeboka og bad han ta det han skulle ha. Her var det elles ein skilnad på Elias og Malena. Dersom Malena stod for vekslinga, var ho meir nøye med å telja over at han fekk det han skulle ha.

Tilliten mellom bygdefolket og Elias og Malena, var ein minst like viktig del som den økonomiske kapitalen dei etter kvart bygde opp. Og kundane var viktige på meir enn ein måte. Då Malena fylte 90 år, vart ho intervjuet av Reidun Gudmestad i Aftenbladet. I intervjuet fortel ho at det var saknesamt då dei slutta med butikken. «Du veit eg kjende folk frå innsida», seier ho. «Det er jo det å vera i lag med folk som gjer at me er

Malena var ein versemakar og ho skreiv songar, dikt og prologar til festlege høve gjennom heile sitt vaksne liv. «Vintervise» skreiv ho på sine eldre dagar, inspirert av eit lite fuglehus der ho la ut mat til fuglane i den kalde årstida.

med i livet.» Å vera nær andre folk, og delta i både gleder og sorger, var ein himmel av meining som kvelvde seg over krambulivet til Elias og Malena. Det gjorde krambulivet til noko meir enn kroner og øre og mat på bordet. Det gjorde krambulivet til menneskeliv.

SKRIFTLIGE KJELDER

Fuglestad, Otto Laurits (2015): *Hundreåring på stigande kurs. Brusand handelslag 1915 – 2015*. Coop Brusand SA.

Jensen, Magnus (1965): *Norges historie – fra 1905 til våre dager*. Universitetsforlaget. Tredje utgave.

Langhelle, Svein Ivar (2014): Fleire artiklar i Jan Bjarne Bøe og Marie Smith-Solbakken (red.): *Hå kulturhistorie Band 3. Frå 1870 til 1945*. Fagbokforlaget, Bergen.

Risa, Lisabet (1990): *Bilete frå Hå*. Kulturetaten i Hå.

Tjåland, Johan (2004): *Øvra Bygdå*. Johan Tjåland, Matningsdal.

VINTERVISE

Av Malena Sandve Fuglestad

Det står eit lite fugleshus
innunder nakne tre,
der ferdafugl og faste flokk
kan fluga frå og te.

Om vinteren vert hard og lang
med frost og sure sno,
då er det vesle fuglehus
med livda si så god.

Vel er dei ikkje venner stødt
men lell dei koma må
for svolten er den same han
for store og for små.

Ja kråka landar grå og tung
og skjor på lette veng,
og måken kjem, og vesle spurv
dei alle maten treng.

Du gode gløgge gjerdesmutt
det var kje stort du fekk,
for alle store vil ha fyrst
og du vart jaga vekk.

Du vesle grønne fuglehus
innunder nakne tre.
Du er ei verd på godt og vondt
ei verd med krig og fred.

Men enn ein gong kjem våren att.
Gud har det laga slik.
Då finn kvar fuglen det han treng
i grøde ny og rik.

Fra kaffekjeler til bispehatter

Olav Joa - formgiver ved Polaris og Figgjo

THERESE ESPELAND

Hva har en kopp fra Figgjo til felles med en kjel fra Polaris? Det opplagte svaret er kaffe, men et mer spennende svar er navnet Olav Joa. Denne artikkelen handler om det svaret. Vi har i tidligere årbøker presentert to av de som har preget Figgjo AS sine dekorer. Nå er det en formgiver og produktutviklingssjef som står i fokus. Han startet karrieren i Polaris i 1965, gikk senere over til Figgjo. Her er han fortsatt aktiv og kreativ, selv om han har passert pensjonsalderen.

Jærmuseet har store samlinger fra Figgjo AS, men vi har også både gjenstander, arkiv og foto fra Polaris. Det er derfor fint å presentere tema fra den historien også.

I 2016 fyller Figgjo AS 75 år. Bedriften har i årenes løp vist en særlig evne til omstilling og nytenkning som gjør den til Nordens eneste gjenværende større porseleksbedrift.¹ I fabrikklokalene på Figgjo har det siden 1941 pågått produksjon av keramikk og potterivarer, fajanse og senere vitroporselen. Fajanse- og flintservisene fra perioden 1950-1975 er kjent for mange, og er i dag ettertraktede samleobjekter. Historien og produktene fra de siste tiår har det ikke vært skrevet like mye om. Det er særlig en person fra nyere tid, som har vært bidragsytende både som formgiver og produktutviklingssjef, som vi ønsker å presentere i denne artikkelen. Olav Joa ble ansatt hos Figgjo AS i 1983 og er som pensjonist fremdeles innom for å bidra som designer og formgiver. Det siste oppdraget har vært arbeidet med utvikling av nye produkter til jubileums-lanseringen høsten 2016.

Olav startet sin karriere ved Polaris fabrikk i 1965. Han har nå lagt bak seg 51 år som designer og formgiver ved jærbedriftene, der han har et mangfold, variasjon og antall produktdesign å vise til som er svært imponerende. I denne artikkelen vil vi presentere et utvalg av disse.

Ikke så rent få husholdninger har en gryte fra Polaris eller en kopp fra Figgjo i skapene. Flere av de produktene som presenteres her kan nok mange kjenne igjen. Og kanskje er det nettopp Olav som har designet og utformet produktet du sitter med. Det som sikkert er ukjent for mange, er at Olav ikke bare har laget bruksgjenstander, men også brukskunst, gjenstander av mer kunstnerisk karakter.

OLAV JOA

Olav er født 19. mars i 1940, på Joa i Sola kommune. Han var nest yngst i en søskenflokk på fire. Huset de bodde i, lå i nærheten av Sola flyplass, der faren arbeidet som elektriker, og mor var hjemmевærende med barna. Under okkupasjonen måtte familien evakuere hjemmet sitt. De flyttet til Grannes, hvor de bodde fram til frigjøringen i 1945. Da de kom tilbake til Joa, var det mye som måtte ryddes og settes i stand, for tyskerne hadde brukt huset som offisersbolig.

Olav minnes en fin barndom og oppvekst på Joa i årene etter krigen. Etter folkeskolen, gikk han på framhaldsskolen på Sola. Han likte godt å tegne og lage ting, noe som førte videre til yrkesskolen på Sand, hvor han lærte rose-maling en vinter. Senere var han på folkehøgskole på Voss. Interessen for forming gjorde at han søkte seg til keramikklinjens ved kunsthåndverksskolen i Bergen. Der gikk han i tre år fra 1959 til 1961.

Etter studietiden i Bergen, var han på Graveren et års tid, der han var ansatt ved dekoravdelingen. I 1964 arbeidet han et år som formingslærer ved framhaldsskolen på Sola. Året etter søkte Polaris fabrikk etter en designer til sin produktutviklingsavdeling på Hana. Olav syntes industridesign var spennende og var ikke sen om å sende inn en søknad. Polaris Fabrikker AS var i en ekspansiv periode, med mange ansatte og stor produksjon. Det var en interessant og ettertraktet arbeidsplass, og mange hadde søkt på stillingen som designer. Olav fikk tilbudet, og det var en glad ung mann som takket ja i 1965.

POLARIS FABRIKKER

Fabrikkbygningen på Hana.

Foto: Fotosamling Polaris A/S, Jærmuseet.

Fabrikklokalene på Orstad i Klepp.

Foto: Fotosamling Polaris A/S, Jærmuseet.

Polaris ble etablert i 1936 etter et initiativ av Sven Svendsen Jerkås, alias Sven Olsen, som hadde utviklet metoder for å fremstille fortinnede og galvaniserte bøtter. Audun Schanche Olsen hadde kapital og viste tidlig interesse for Jerkås sitt arbeid og forretningsidé. Sammen med Anton Eide og Ingvald Aase, realiserte han idéen, og produksjonen ble startet opp i fabrikklokaler på Hana.²

De første 15 årene var det hovedsakelig galvaniserte bøtter av bløtt stål som ble produsert. Basert på Jerkås arbeid og eksperimentering med å lage gryter av rustfritt stål på 1930-tallet, ble tanken på å produsere kasseroller tidlig etablert. Men det var først i begynnelsen av 1950-årene at det lykkes industribedriften å fremstille gode kasseroller i rustfritt stål med kobberbunn, en patent utviklet av Svein Eide. I 1960 ble all bølgeproduksjon avsluttet, og det ble satset fullt

på kjøkkenutstyr. Selskapet opplevde god vekst i årene etter som følge av kokekarenes popularitet.³

Bedriften bygde nytt verksted og fabrikklokaler på Orstad i Klepp i perioden 1960-66, og i 1973 ble produksjonsarealet utvidet ytterligere.

Foruten kjøkkenartikler og kokekar, bestod sortimentet i rustfritt stål av produkter som hylle- og butikkssystemer, kjøkkenvasker, benkebeslag, båt-artikler og underleveranser til industrien.

I 1967 hadde bedriften vel 300 ansatte, og en omsetning på 29 millioner kroner. Salget i Norge og eksport til en rekke land vitnet om god kvalitet på produktene. Forutenom Skandinavia, var England, New Zealand og USA viktige markeder. Eksportandelen i 1970 var på 40 % av produksjonen.⁴ De mest populære eksportartiklene var kokekarene og kjøkkenartiklene.

Tegnebrettene stod på rekke og rad og ble flittig brukt av Polaris sine tekniske tegnere.

Foto: Fotosamling Polaris A/S, Jærmuseet.

FRA LEIRE TIL STÅL

Olav var en av fire som arbeidet ved den nyetablerte produktutviklingsavdelingen på Hana, ledet av Morris Reme. Som nyutdannet fra kunsthåndverksskolen i Bergen med erfaring fra keramikk, fikk Olav en bratt læringskurve, det var ingen skole i Norge på den tiden som utdannet industridesignere. Han tilegnet seg kunnskap gjennom erfaring og samtaler med fabrikkens fagfolk.

Tegnebrettene stod på rekke og rad og ble flittig brukt. Produktets utforming startet som en idé eller skisse, og ble videre bearbeidet til teknisk tegning.

Avdelingen hadde eget verksted, der modeller i tre ble utformet og utprøvd. Det var et tett samarbeid mellom de som tegnet og de som modellerte. Olav deltok også selv i denne prosessen, og formga produkter i tre. På avdelingen arbeidet de mye som et team, selv om

den enkelte hadde sitt spesialfelt. Avdelingen arbeidet tett sammen med både salg og konstruksjonsavdeling.

Olav forteller i et intervju med Jærmuseet, at å arbeide med stål var noe helt annet enn leire. Rustfritt stål krevde mye poleringsarbeid for å få fram et skinnende og blankt produkt. Det var en kostbar og ressurskrevende prosess å sette i gang produksjonen av et nytt industriprodukt. Nytt spesialverktøy og dyre maskiner måtte til. Hele bedriften tok del i beslutninger om hvilke produkter som skulle bli produsert. Det kunne gjerne gå 1-1,5 år fra du hadde tegnet og konstruert en modell til du kunne holde det fysiske produktet i handa.⁵

Olav arbeidet mest med kjøkkenutstyr, vasker og båtprodukter de første årene. Han både tegnet, og var på modellverkstedet. Som formgiver var han opptatt av at design i et bestemt materiale skulle ta hensyn til produktets funksjon, det estetiske og til fabrikkens tekniske muligheter. Hovedartiklene innen kjøkkenutstyr var kasseroller, kaffekjeler og stekepanner.

KAFFEKJELENE

Polaris har lang tradisjon med produksjon av kaffekjeler. Den første, omtalt som kjelekannen, var i produksjon allerede i slutten av 1950-tallet. I 1966 var det høytidelig stemning på fabrikken. Kjelekanne nr. en million var blitt produsert, noe som ble feiret med besøk fra ordføreren og rådmann fra Sandnes kommune. I Polarispostens første utgave det året, beskrives kaffekannefesten avslutningsvis: «..Og millionkannen fikk sitt, den stod skinnende på et fløyelsteppe i enden av salen, og var midtpunkt for manges interesse..»

Produktutviklingsavdelingen på Hana i 1967 bestod av f.v. Trygve Slettebø, Kjell Mydland, Olav Joa og Øyulv Aadnøy.

Foto: Fotosamling Polaris A/S, Jærmuseet.

Olav fikk mulighet til å videreutvikle modellen, med ny form og nytt håndtak. Denne ble lansert høsten 1967 for det norske markedet, og klarert for eksport året etter. Nyheten ble omtalt som kaffekjel, hadde kobberbunn og rommet 1,5 l. Den var en mindre utgave av kjelekannen med sine 2 l. Kaffekjelen hadde en form som minnet litt

om den gode gamle «kaffelars» og ble raskt populær. Det ble produsert 1000 kaffekjeler i uken året 1967, noe som vitnet om stor etterspørsel allerede den gang.

Den originale, den første modellen Olav tegnet hadde et håndtak av varmebestandig bakelitt. Dette bød på utfordringer i produksjonen, og var derfor

Kaffekjelen til venstre er den originale Olav Joa tegnet i 1966-67. Kjelen til høyre er av nyere dato, med rundere håndtak og større knott. Kaffekjelen var en viktig salg- og eksportartikkel for Polaris i årene 1966-2000.

Foto: Therese Espeland, Jærmuseet.

Målfrid Edland stempler og kontrollerer kjelekannen.

Foto: Fotosamling Polaris A/S, Jærmuseet.

kostbart å produsere. Etter hvert utviklet avdelingen et nytt, rundere håndtak, som hadde en utforming som løste produksjonsproblematikken.⁶

Kaffekjelen var for øvrig også det siste som ble produsert i fabrikkhallen på Orstad før låsen var satt på døra og all produksjon opphørte i 2001.⁷

Olav har tegnet flere av modellene som var i produksjon hos Polaris. Gryter og kokekar i serien «de Luxe», med dampkant ble veldig populær. I 1972 ble kasserollene lansert med utvendig emalje, og en helt ny og bedre bunn som bestod av tykk aluminium med rustfritt stål på begge sider. Salgsavdelingen i Polaris reiste mye og deltok aktivt med stand på flere messer, både nasjonalt og internasjonalt. Serien «de Luxe» vant gullmedalje i Brno i Tjekkosllovakia i april 1973. Polaris kasseroller mottok også gullmedalje for bruksegenskaper, design og utførelse i Leipzig i Tyskland i 1975.

«Brasserie» var en serie støpejernsgryter og stekepanner med trehåndtak. Grytene ble støpt i Tyskland, og impregnert på Orstad. Seriene «Constella», «Røros» og «All Steel» har også signaturen til Olav. Den første gryta i All steel-serien kom på midten av 1970-tallet. Serien vokste i takt med populariteten, og var en bestselger hos Polaris.⁸ «Brasserie» og «All-Steel» produseres fremdeles hos Fiskars i Finland.

POLARISPLATEN (SLUTTEN AV 1970-TALLET)

På 1970-tallet var det populært med fondue, inspirert av det franske kjøkken. Polaris laget et del varianter av fonduegryter på den tiden og etterspørselen var særlig stor fra Sveits. Bedriften kom opp med idéen om

Emaljert gryte fra serien de Luxe. I 1972 ble kasserollene lansert med emalje utvendig og en helt ny og bedre bunntype. Bunnen er fremstilt etter en patentert metode utviklet ved bedriften. Serien vant gullmedalje i Brno, Tsjekkoslovakia, i april 1973. Foto: Therese Espeland, Jærmuseet.

Gryteserien All Steel. Populær serie som fremdeles er i produksjon. Foto: Therese Espeland, Jærmuseet.

å lage en elektrisk plate som kunne stå på bordet og holde gryten varm. Da trengte man ikke beholderen for stearinlys. Med trinnløs termostat og max temperatur

på 240 °C, var den egnet til både varme og kokeplate. I følge nyhetsbrosjyren fra Polaris kunne den brukes som en ekstra kokeplate hjemme, på hybelen, eller på kontoret til å koke kaffe på. Mulighetene var mange.⁹ Olav designet produktet som ble markedsført under navnet «Polarisplaten». Varmeplaten var en videreutvikling av bunnen som ble brukt til grytene hvor de la elementet under. Denne platen var unik for Polaris, og ble patentert i 1973. Platen er utført i 18/8 stål og teak. Treet gjorde at platen fikk et lunere og mer dekorativt preg, som skulle passe inn i interiøret.

Illustrasjon og tekst fra brosjyre: «Hybellivet gir som regel dårlige kokemuligheter. Med Polarisplaten kan du koke deg en kopp kaffe eller speile deg et egg når det passer- og hybelen ser ikke ut som et kjøkken om platen ikke er i bruk.» Brosjyre fra arkivet etter Polaris A/S, Jærmuseet.

POLARIS VASKER OG SERVANTER

Polaris produserte benkebeslag med oppvaskkum og

Nedfellbar rund vask tegnet av Olav Joa.
Foto: Therese Espeland, Jærmuseet.

utslagsvask i rustfritt stål før Olav begynte.¹⁰ Men da bedriften startet produksjon av Polaris-kjøkken på Birkeland i 1965,¹¹ kom det opp et ønske om en noe mer moderne kjøkkenvask. Olav tegnet både enkle og doble nedfellingsvasker i mange varianter. Bedriften var en betydelig produsent av rustfrie benkebeslag og kjøkkenvasker utover hele 1970-tallet og opp til senere tid.

Olav tegnet også en serie emaljerte badromservanter for Polaris. Disse ble laget hos Erlands Maskin på Bryne.¹² I tillegg til tradisjonell hvitfarget emalje, kom servantene i tidsriktige farger som mosegrønn, gul, gyllengul, og brun.

BÅTPRODUKTER

Etter at produksjonen av kjøkkenutstyr gradvis ble flyttet over til Orstad, ble det plass til et støperi i lokalene på Hana. Her fikk de tatt i bruk avkapp fra produk-

Polaris var tidlig i gang med produksjon av benkebeslag og utslagsvasker i rustfritt stål. Foto: Fotosamling Polaris A/S, Jærmuseet.

sjonen, og smeltet det om slik at det kunne benyttes til nye produkter.

Fra avkapp i produksjonen ble det det støpt pumpeleder, ventiler og koblingsbokser som underleveranser til industrien. Etterspørsel etter båtprodukter i stål, førte til en serie som Olav utarbeidet for Polaris i slutten av 1960-tallet. Disse produktene ble støpt på Hana, og polert på Orstad. Produktene var svært funksjonsbestemte. En måtte ta mye hensyn til polering. Selv om materialet var syrefritt, så måtte man polere

Brosjyre i maritim stil for båtutstyr i syrefast, sjøvannsbestandig rustfritt stål. Brosjyre fra arkivet etter Polaris A/S, Jærmuseet.

for å skape en glatt overflate slik at ikke oksidering skulle få grobunn. Salget ble ikke særlig godt, og sortimentet ble etter hvert faset ut.

FRA FUNKSJON TIL ESTETIKK; «STEEL ART»

I 1972 laget Polaris en serie som skapte blest i media. Produktene fikk navnet «Steel art». Olav fikk fritt tegne en serie bestående av interiørartikler og pyntegjenstander som ble støpt i 18/8 edelstål.

Brukskunst i rustfritt stål var helt nytt. Stavanger Aftenblad skrev i 1972; «Ingen annen bedrift i verden hadde utnyttet rustfritt stål på denne måten før.» Direktør Audun Schanche Olsen forteller til avisen at bedriften hadde god tro på Olav fordi han hadde en slik overmåte fin eksamen fra Bergen Kunsthåndverkskole, og hadde vist sin dyktighet etterpå. Han sa også at

«Uten en designer med kunstneriske evner, ville hele prosjektet vært umulig.»¹³

Idéen fikk sitt utspring på tegnebrettet. Olav laget først modeller i tre med huggjern og kniv og deretter støpeformer. Ovn som ble brukt var liten i industri-målestokk, og rommet 25 kg metall. Støpingen kan anses som et håndverk i seg selv, så noen masseproduksjon var det ikke.

Formspråket er abstrakt, og materialet er massivt med estetiske kvaliteter. Olav har utnyttet stålets egenskaper, hvor form og relieffdekor spiller mellom de mørke oksiderte lavtliggende flatene og høyereliggende blankpolerte flater.

«Steel-art» - kolleksjonen bestod av vaser, lysestaker, boller og fat med enkle geometriske former. Veggur ble også laget. Produktene var i salg hos gullsmeder, og omtrent halvparten ble eksportert. I nyere tid har serien skapt interesse særlig over landegrensene. På internasjonale auksjonshus kan man finne artiklene til langt høyere priser enn hva de ble solgt for hos gullsmedene på 1970-tallet. Brukskunstgjenstandene blir på auksjonshus og blant samlere omtalt som «Norwegian Brutalism.» Dette er en stilretning med utspring fra modernistisk arkitektur fra 1950-tallet og fram til 1970-tallet, der materialets råhet, ekthet og tyngde blir vektlagt. En voksende interesse ser ut til å bre seg her til lands også. Det hender Olav får en og annen telefon fra samlere og andre som har spørsmål knyttet til gjenstandene.¹⁴

Olav likte godt arbeidet med serien «Steel-art». Her fikk han mulighet til å jobbe tettere og mer direkte med modellen. Prosessen fra idé, via modell til pro-

1

Steel- art

Design *OLAV JOA*

Serien er i rustfritt stål 18-8 og håndbearbeidet. Designerens utnyttelse av metalllets egenart har gitt serien et eksklusivt særpreg. Utsøkte brukskunstgjenstander du kan ha glede av hver dag i årevis.

1. Utsnitt av brosjyre for Steel-art-produkter fra Polaris. Brosjyre fra arkivet etter Polaris A/S, Jærmuseet.

2. Støpt fat med geometrisk dekor. Diameter 24 cm, vekt 2 kg. Foto: Therese Espeland, Jærmuseet.

3. Olav Joa sin signatur pryder brukskunsten. Foto: Therese Espeland, Jærmuseet.

4. Veggur i rustfritt stål med visere av messing og kobber. Foto: Therese Espeland, Jærmuseet.

2

3

4

Aksjonærene og familien Schanche Olsen solgte i 1975 bedriften til Årdal Sunndal Verk som eide konkurrenten Høyang i Moss. De to selskapene ble slått sammen i 1977 til Høyang-Polaris. Norsk Hydro kom inn som eiere i 1986, og til slutt ble virksomheten solgt til det finske konsernet Hackman. Fabrikken på Orstad ble lagt ned i 2000, da det ble valgt at produksjonen skulle bli konsentrert til Høyang-Polaris i Moss.

dukt bestod av langt færre ledd, enn man hadde i den øvrige produksjonen.

I kjølvannet av «Steel-art», fulgte arbeid med kunstneriske veggdekorasjoner og lampetter. Olav laget tegninger i sanden mens stålet rant. Produktet ble til på stedet. Resultatet ble et helt unikt produkt som passet til utsmykning. Noen større veggdekorasjoner som det også var lampetter i, bestod av grytebunner og støpte geometriske former av edelstål. En hang i trappeoppgangen til kontorene på Orstad, og en ble levert til Klepp Rådhus, mener Olav å huske.¹⁵ Det er ukjent hvor disse har havnet i dag.

FRA STÅL TIL KERAMIKK

Olav sluttet sitt arbeide på Polaris i 1983. Bedriften var

Hvem skulle tro at grytebunner kunne være dekorative? Olav Joa har laget denne unike veggutsmykningen som hang i fabrikklokalene på Orstad.

Foto: Fotosamling Polaris A/S, Jærmuseet.

blitt en del av Høyang-Polaris med hovedkontor i Moss. Olav minnes uroligheter i de tidene, og påvirkningskraften føltes ikke like stor hos den enkelte. Figgjo var mer interessant på den måten, man hadde mulighet til å påvirke sin egen arbeidsdag. Joa kjente til flere som arbeidet på Figgjo. Både Turi Gramstad Oliver og Rolf Frøyland kjente han godt. Rolf ble han kjent med gjennom Stavanger brukskunstforening, hvor han selv var medlem. Turi hadde han studert sammen med på kunsthåndverkskolen i Bergen. Det var designer Rolf og John Rønneberg, direktøren på Figgjo, som lurte på om Olav ville begynne hos dem.

Med bakgrunn og utdanning innen keramikk, var det å arbeide med den type materiale igjen svært fristende, og Olav takket ja til å begynne på Figgjo i 1983.

Også her var det mye å sette seg inn i. De første to årene arbeidet han sammen med Jørg Løve Nielsen på modellverkstedet, med utforming av nye modeller som skulle i produksjon. Det var et rent håndverkmessig arbeid, som Olav likte godt.

Olav tiltrådte som produktutviklingssjef etter Kåre Berven Fjeldsaa i 1985. Det var et interessant arbeide hvor en deltok direkte i utvelgelsesprosessen. Olav hadde en stor fordel ved at han hadde innsikt i de ulike prosessene, fra idè og skisse til utforming på modellverksted og videre til ovnene der brenningen og glasseringen foregikk. Han fikk god kjennskap til organisa-

sjonen de to årene han arbeidet på modellverkstedet.

På den tiden da Olav begynte på Figgjo, var det stor konkurranse på privatmarkedet, særlig fra Tyskland og England som produserte rimelige serviser i stort monn. Styret og ledelsen i Figgjo AS besluttet i 1986-87 at de skulle konsentrere seg om storhusholdningsmarkedet. I årene som fulgte ble det arbeidet mye med produktutvikling og fornying av sortimentet.

Rundt 1990 prøvde bedriften igjen å komme tilbake på det private markedet, med egne modeller og dekorasjoner spesielt tilpasset den private husholdning. Men i 1995-96 ble det på nytt besluttet å avvikle produkter rettet mot

Administrasjonsbygget til Figgjo AS.
Foto: Therese Espeland, Jærmuseet.

Figgjo Kraftselskap AS ble stiftet av Harald Lima og Sigurd Figved i 1941. Det ble startet produksjon av keramikk basert på lokal leire og energi fra eget kraftverk. I 1949 endret virksomheten navn til Figgjo Fajanse AS. De produserte husholdningsserviser av flintgods til privatmarkedet, og det ble satt i gang en parallell produksjon

av vitroporselen tidlig på 1960-tallet. Vitroporselenet var velegnet til storhusholdning, og Figgjo Fajanse kunne levere serviser til det private hjem og til storkjøkken. I 1968 fusjonerte Figgjo Fajanse og Stavangerflint AS. Sentrale designere bidro til nye servisemodeller og dekorasjoner, blant annet Ragnar Grimsrud, Jørg Løve Nielsen, Turi Gramstad Oliver og Rolf Frøyland som alle arbeidet for Figgjo Fajanse, samt Kåre Berven Fjeldsaa, Thorbjørn Feyling, Eystein Sandnes og Inger Waage fra Stavangerflint.

Avdelingen i Stavanger ble lagt ned i 1979, da all produksjon ble flyttet til lokalene på Figgjo, og virksomheten endret navn til Figgjo AS.

Kåre Berven Fjeldsaa overtok stillingen som kunstnerisk leder og produktutviklingssjef i 1973 etter Ragnar Grimsruds fratredelse ved oppnådd aldersgrense.

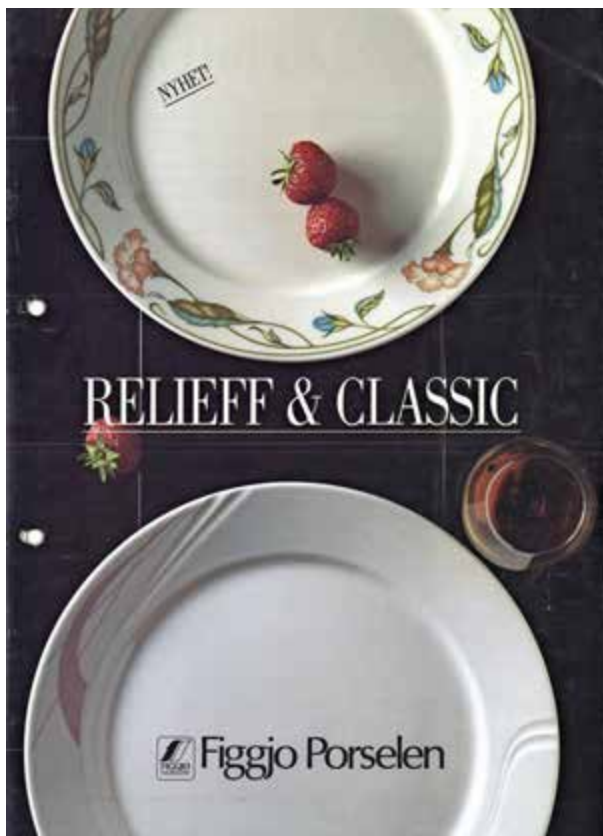
Olav Joa designet og ga form til de enkeltmodeller et servise bestod av. Servisene ble produsert både med og uten dekor. Dekoren var det egne designere som stod for. Fra venstre: Produktutviklingssjef Olav Joa med designerne Julie Skibeli og Gunn Lisbet Gaarden. Foto: Fotosamling Figgjo AS, Jærmuseet.

dette markedet, og heller ha fullt fokus på produksjonen mot storhusholdning og det profesjonelle markedet.

Olav mener at Figgjo var for små til å satse på det private markedet, og at fornuftig ressursbruk var å

satse på det profesjonelle markedet.¹⁶

I 2004 ga Olav fra seg ansvaret som produktutviklingssjef, og Constance Gaard Kristiansen tok over hans stilling. Han fikk da friggitt mer tid til til å konsen-

Servisene Relieff og Classic ble lansert i 1987 med denne brosjyren. Brosjyre fra arkivet til Figgjo AS, Jærmuseet.

trere seg om design og form, noe som førte til flere nye produkter med hans signatur i årene som fulgte.

SERVISENE

Figgjo AS hadde siden 1962 produsert serviser til stor-kjøkkenen, men hadde behov for å fornye og utvide sor-

Serviset Plaza ble lansert i 1988.
Foto: Fotosamling Figgjo AS, Jærmuseet.

timentet for å imøtekomme det voksende markedet. Olav Joa designet «Relieff»-serien som ble lansert i 1987. Det var et sterkt kort når Figgjo skulle satse for fullt på å nå ut til storhusholdningsmarkedet.

«Relieff» ble en suksess, både med og uten dekor. Serviset hadde selve dekoren i godset, som et streif med pensel i relieff. Dette er et karakteristisk og gjenkjennbart produkt som fremdeles produseres på Figgjo.

Olav var også med å videreutvikle serien «Klassik» som var designet av Jørg Løve Nielsen. Serviset fikk nye kopper, og tallerkenen ble gitt en lettere form.

I 1989 ble serviset «Plaza» lansert. Serviset ble laget for hotell Plaza i Oslo. Olav husker at dette i sin tid var en stor bestilling. De var stolte da, minnes han.¹⁷

Et annet servise eller serie Olav designet var «Europ» som ble lansert første gang i 1997, og som ble svært godt mottatt. Det var et servise som var utviklet og rettet mot kokkebransjen, i samarbeid med Gast-

ronomisk institutt. Kokkene ville gjerne ha et stilrent og enkelt servise som ikke skulle ta oppmerksomhet fra retten som ble servert. Serien var et resultat av en styrket produktutviklings- og salgsavdeling ved Figgjo. Navnet viste at Figgjo tenkte lenger enn bare Skandinavia. Serviset «Europa» kan nærmest sees som en markør for Figgjo. Det var da en begynte å bryte opp servise-tanken. Med et stilrent og enkelt servise av minimalistisk karakter, kunne man kombinere andre former for å bryte med den runde tallerkenen. Med dette serviset brukte de «Baat» som Joa designet i 1998. Båtformen skapte en spennende kontrast til den mer tradisjonelle tallerken. De nye modellene krevde ny produksjonsteknikk. Trykkstøping ga muligheter til å produsere utradisjonelle porselensformer. Det har ført til økt synlighet i markedet for Figgjo sine produkter.¹⁸

EN NY FRONT

Olav var med på å utvikle «Front»-serien, som var en ny strategi og satsing mot det å gå mer vekk ifra selve servise-begrepet, og masseproduksjon av dette. Et servise er regnet som et sett av kopper, asjetter og tallerkener som hører sammen. Tradisjonelt velger man gjerne en kopp eller tallerken man liker, og så følger resten av serviset ut ifra det kriteriet. Ved å dele opp serviset gir man brukeren friere valg til å sette sammen enkelt-modeller til egne kombinasjoner. Dette er en strategi og tanke som har vært vellykket, ifølge Joa.¹⁹ Produktene i «Front»-serien har en kreativ og annerledes tilnærming enn de mer tradisjonelle serveringsfatene. Kokkene utfordres til å anrette maten

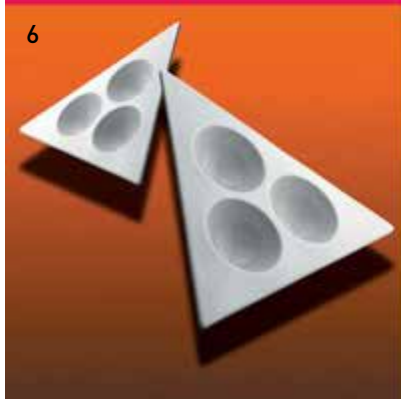
på en ny og overraskende måte. Det har ført til en egen originalitet for Figgjo, og friere tøyler for designere tilknyttet bedriften. På hjemmesiden til Figgjo står det at denne serien er utviklet for å «fange opp og påvirke tidens trender og brukernes behov, samt å utforske hva som er materialmessig, produksjonsteknisk, estetisk og funksjonelt mulig å gjøre.»

Interessen fra det private markedet har også fått plass i den nye satsningen. Med utgangspunkt i enkle og funksjonelle former som innlemmes i skandinavisk design, er produktene aktuelle og moderne.

Olav har designet flere av modellene i serien «Front». Det første produktet som ble lansert og som inngår i denne serien, er «Triangel». Denne utradisjonelle tallerkenen ble et resultat etter et ønske fra kokkene de samarbeidet med, om en tredelt tallerken til servering av forrett eller dessert. Olav tok utgangspunkt i trekantens enkle form som fikk tre sirkulære fordypninger, et spennende og annerledes utgangspunkt for servering og anretning, lansert i 2002.

Et annet og karakteristisk produkt er «Hval» som ble lansert i 2004. Utgangspunktet var et behov for en variant av den tradisjonelle risskjeen. Produktet fikk utvidede bruksområder, ettersom skjeen står plant og hviler på halen. På denne måten kunne den benyttes til servering, som et lite fat.

Etter noen skissearbeid i forkant, brukte Olav mange timer på modellverkstedet for å forme skjeen. Særlig den store formen tok lang tid, kan Olav fortelle. Den var i utgangspunktet tenkt som et blikkfang på en utstilling i London, men ble etter hvert et eget produkt. Model-

Utvalg av de siste modellene som Olav Joa har designet for Figgjo AS: 1. Svai (2005), 2. Tipp (2011), 3. Plattform (2006), 4. Hval (2004), 5. Spinn (2011), 6. Pyramide (2002), 7. Flat (2005) og 8. Ekorn (2011). Alle foto: Figgjo AS.

len ble formet for hånd. En rekke ulike verktøy måtte til for å skape denne skulpturelle og strømlinjede formen. På våre spørsmål om teknikk, svarer Olav at man måtte «høvle og smi». Det høres enkelt ut, men man kan tenke seg hvor mye arbeid som ligger bak et slikt produkt. «Hval» mottok «Merket for god design» i 2004.

Olav har alltid vært bevisst sitt formspråk, og formen kan gjerne være kontrastfylt. En periode arbeides det med stramme linjer og former, andre ganger med mykere og mer organiske former. Olav tegnet «Flat» som også går inn i «Front»-serien. Her ser vi igjen en lek med de klare grunnformene som man kan se i «Triangel», som i sin enkelthet er en iøynefallende tallerken som skiller seg ut i mengden.

Et annet produkt som også har mottatt «Merket for god design» er «Plattform» Etter et oppdrag fra Charles Tjesssem ble tallerkenen laget for å ha en scene til å vise fram maten på til bruk av kokkelandslaget i OL i Erfurt 2004.²⁰

Det var en krevende modell å produsere, med sine rette kanter og linjer. Formen kunne lett sige og bli skeiv i ovnen under brenning. Designeren måtte ofte arbeide mye direkte mot produksjonen, særlig hvis det er utfordringer tilknyttet produktet. Med dette produktet måtte Olav eksperimentere på modellverkstedet med ulike løsninger og støtter. Flere modeller som hadde disse kvadratiske rettvinklede formene, hadde behov for spesielle støtter under brenning for at formen skulle holde seg. Modellen ble etter hvert et videreført Figgjo-produkt. Modellen fikk en forsøknings, slik at saus eller annet flytende skulle holde seg på plass.

I 2007 designet Olav Joa «Svai» som mottok «Merket for god design» samme år. Her har Olav tatt utgangspunkt i leiren og porselenets egenskaper til å danne myke former, men samtidig utfordrer den tradisjonelle bollen. Et annet produkt som utfordrer den funksjonelle formen til en tallerken er «Spinn» som minner om ringer i vann, med en spiss i senter, som trer tydelig frem på flaten, og som er synlig også når maten er på tallerkenen. Det er en tallerken med en overraskende detalj som ble lansert i 2011. Et annet produkt av en mer leken karakter kan man se i «Ekorn». Figgjo selv beskriver det slik; «*Ekorn med sine små porselensben har noe animert over seg. Man ser for seg at de små bollene kan vandre bortover bordflaten.*»

Inspirasjonen hentet Olav fra ei valnøtt, og assosiasjonene som beskrives både med navn og form, trer tydelig fram. Et leket og humoristisk aspekt som kler materialet. Både «Spinn» og «Ekorn» ble lansert i 2011, og inngår i serien «Front».

DESIGNPRIS

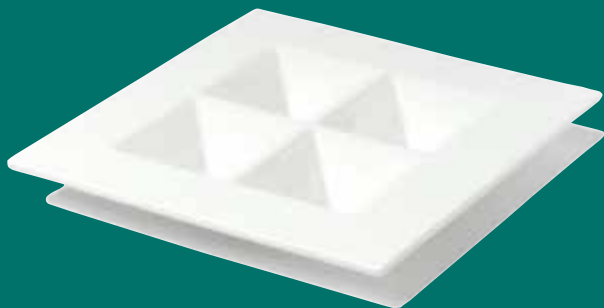
Prisen «Merket for god design» er et kvalitetsstempel fra Norsk design- og arkitektursenter (DOGA). Figgjo har mottatt denne prisen for hele fem produkter Olav har designet og gitt form til. Både «Pyramide» (2001), «Hval» (2004), «Plattform»(2006) og «Svai» (2007) har mottatt «Merket for god design». Det siste i rekken er «Tipp» i 2011, som internt i bedriften har fått kallenavnet «feiebrettet». Tallerkenen har allsidig bruk og produseres i en rekke størrelser hos Figgjo. Formen lar seg lett kombinere med andre deler i Figgjo sitt sortiment.

PYRAMIDER OG BISPEHATTER

Olav Joa laget «Pyramide» til Figgjo sitt 60-års-jubileum i 2001.²¹ Inspirasjonen til fatet hentet Joa fra en vase Hermann Bongard designet for Figgjo i 1962. På denne måten knytter jubileumsproduktet sammen fortid, nåtid og fremtid. Fortiden er hentet som inspirasjon til et moderne produkt for samtiden, som igjen vil bli tatt videre med i framtiden. Flere småfat med utgangspunkt i den karakteristiske pyramideformen, ble supplert til sortimentet noe senere.

Idéen om et eller flere nye produkt til årets jubileum vokste fram da Simmer Vikeså spurte om Olav ville være med å utvikle et eller flere produkter for å feire at bedriften fyller 75 år. Tanken var, som for det forrige jubileumsproduktet «Pyramide», å trekke referanser

til Figgjo sin historie. Et svært gjenkjenbart produkt fra tiden de het Figgjo Fajanse AS, er serviset «Sissel». Serviset er formgitt av Ragnar Grimsrud og ble lansert i 1955. Med formen fra koppen i «Sissel»-serviset som inspirasjon, har et nytt produkt med navn «Duett» vokst fram. Den lille bollen fikk etter hvert et lokk, slik at en hel form dannes. Lokkets form er inspirert av eldre fajanse og porselensterriner eller *bispeboller*,²² som har form som en bispehatt. Olav husker å ha sett en slik terrin en gang, med denne snodige fasongen på lokket. Formen er ytterligere forenklet og modernisert, slik at det dannes en enkonveks form. Dette gjør at lokket også kan brukes til servering og anretning. Produktet blir en del av de iøynefallende produktene i «Front»-serien, og er et av flere produkter som blir lansert i

Pyramide ble lansert i 2001 i forbindelse med 60-års-jubileet til Figgjo AS. Samme året fikk Olav Joa og Figgjo AS Merket for God Design for denne modellen. Foto: Figgjo AS.

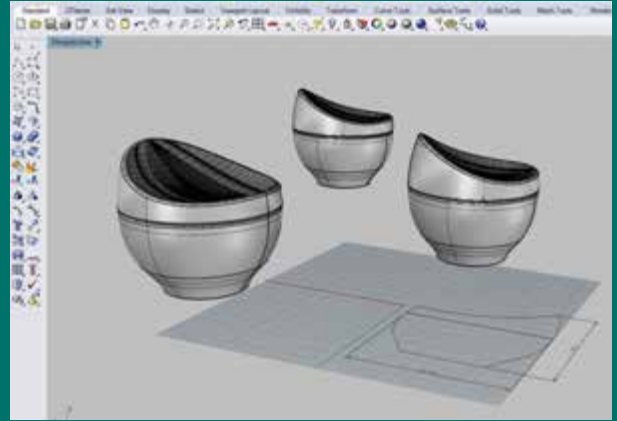

Vasene som Hermann Bongard designet for Figgjo Fajanse AS, var forblide for jubileumsproduktet til Figgjo AS i 2001. Foto: Jærmuseet.

Liten bolle med lokk, med det passende navnet Duett – skapt i samklang og samarbeid mellom de to formgiverne Olav Joa og Erik Lorange Lindberg. Bollen ble lansert høsten 2016. Selve koppen (bollen) er dreiet og tradisjonelt fremstilt, mens lokket er trykkstøpt. Foto: Figgjo AS.

Designer Erik L. Lindberg tegner i 3D-modelleringsprogram. 3D-modellen er utgangspunkt når moderformen til lokket blir CNC-frest. Teknologien videreføres til verktøy i produksjonen. Foto: Figgjo AS.

forbindelse med jubiléet. Produktene er utviklet og designet sammen med produktutviklingssjef og designer Erik Lorange Lindberg, og ble lansert i oktober 2016.

TANKER OM DESIGN

Gjennom sin tid både hos Polaris og Figgjo, har Olav vært opptatt av form og funksjon. Synspunktene hans kommer fram i samtale med bedriftsavisen Polarisposten i 1966: «Bakgrunnen for å lage et nytt produkt er for designeren å tilfredsstille den som skal bruke tingen, gi det den beste form, og den er alltid den enkleste. En må ikke la seg blende av umotivert originalitet som ikke har noe med produktets funksjon å gjøre. Brukskunst-

ner og designere burde komme mye mer sammen med selgere og ekspeditører og diskutere hva som er god design, og hvorfor den er god. Mange faller lett for øyenslyst, men skal en ting være pen hele brukstiden, må den ikke være for påtrengende i form eller farge.»

Form følger funksjon. Olav legger mye i designparolen om at objektet skal være funksjonelt og at god formgivning tar hensyn til materialet og den funksjonen produktet skal ha. Som industridesigner var det viktig å kunne imøtese markedets behov, og samarbeide på tvers av avdelingene. Olav beskriver det slik: «For meg og mange i min generasjon, så var design vel så mye et samarbeid med den bedriften du jobbet ved. Jærbe-

Modellering og eksperimentering av form i gips. Olav Joa liker godt å få arbeide med hendene. Foto: Figgjo AS.

driftene på den tida var dristige, de mente de kunne nå ut til markedet i Europa.»²³ Olav kan se tilbake på en tid der han fikk utfolde seg som designer, skape og ta fram nye produkter.

Selv om leirens formbarhet står i sterk kontrast til stålets egenskaper, har Olav alltid tatt hensyn til materialet, og hvilken form det kan ta. Der ligger mye av hans glede i arbeidet. Det er på modellverkstedet han trives best. Med verktøy som dreieskive, rasp og kniver kan Olav eksperimentere med formen. Jo mer Olav jobber

med produkter, desto flere idéer får han. En form kan gi inspirasjon og idé til en annen form. Olav identifiserer seg gjerne med det skandinaviske uttrykket Figgjo har lagt seg på de senere år, med enkle og klare former.

Olav har designet flere hundretalls produkter som strekker seg fra industridesign til brukskunst. Selv liker han best at vi titulerer han som formgiver, kanskje «designer» ikke dekker hans virke nok.

Det er modellarbeidet som ligger hans hjerte nærmest. Det er ikke uten grunn at han fremdeles er mye på Figgjo, og hjelper til med utforming av nye produkter. Ingen kan modellering i gips så godt som han, kan kollegene på Figgjo fortelle. Hans kompetanse og

Olav Joa på Figgjo 2012. Foto: Målfrid Grimstvedt, Jærmuseet.

erfaring innen faget, er det ytterst få som har. Selv om moderne teknologi og programvare er en viktig del av arbeidet som designer i dag, så er det likevel noe ekte og nært håndverksmessig i Olav sitt arbeid som ikke lar seg overføre til data.

Han har verdsatt samarbeid med kolleger på Figgjo. «Det å samarbeide, at en får trekke i lag og får til noe som hele bedriften har bruk for, det er mer drivkraft synes jeg, enn å få en pris. At du rett og slett klarer å konkurrere på et marked ..og det er jo hele bedriften, det er ikke *en* mann. Det synes jeg er inspirerende.»²⁴ Som produktutviklingssjef hadde han en del administrativt arbeid, noe han synes har vært viktig og interessant. Da Olav gikk av som produktutviklingssjef i 2004, gikk han inn i styret til Figgjo, og har vært der fram til 2016. Han har likt godt å følge litt mer fra utsiden hva som skjer i bedriften. Olav var også vært en sentral person i arbeidet med bedriftsmuseet på Figgjo, der flere av de kjente og kjære servisene og nyere moderne produkter står utstilt. Snart kan man nok utvide museet med nye montre, der flere av Olav sine produkter bør få sin plass.

LITTERATUR OG KILDER:

Jærmuseet sitt intervju med Olav Joa 2016.

Rosenberg Ulf-E. *Figgjo - formet av entusiasme gjennom 60 år-1941-2007*, Figgjo 2001.

Jøssang Lars Gaute, *Industrieventyret på Jæren. 1800-2000*. Oslo: Det Norske Samlaget/Jærmuseet 2004.

Arkivet etter Polaris AS og det historiske arkivet til Figgjo AS, Jærmuseet.

Polarisposten nr. 1, 1964.

Polarisposten nr. 1 og 4,1966.

Polarisposten nr. 3,1967.

Sandnesposten, *Direktørskifte og nysatsning*, Journalist Trond Eirik Olsen, 30.06.2016.

Stavanger Aftenblad, *Verdens beste gryter*, Journalist Geir Sveen, 28.01.2000

Stavanger Aftenblad, *Polaris skal bli møbellager*, Journalist Geir Sveen, 22.03.2001.

Stavanger Aftenblad, *Brukskunst i rustfritt*, 20.05.1972.

www.figgjo.no

NOTER

¹ Sandnesposten, journalist Trond Eirik Olsen, 30.06.2016.

Figgjo er Skandinavias eneste med mesteparten av produksjonen innenlands.

² Jøssang Lars Gaute, *Industrieventyret på Jæren. 1800-2000*, s.141.

³ JÆHB 11 Polaris AS. Arkiv etter Polaris AS, Jærmuseet.

⁴ JÆHB 11 Polaris AS. Arkiv etter Polaris AS, Jærmuseet.

⁵ Intervju, Olav Joa, 2016.

⁶ Intervju, Olav Joa, 2016.

⁷ Stavanger Aftenblad, journalist Geir Sveen, 22.03.2001.

⁸ Stavanger Aftenblad, journalist Geir Sveen, 28.01.2000.

⁹ Brosjyre Polarisplaten, arkivet etter Polaris.

¹⁰ Polarisposten, nr. 1/1964, s. 15.

¹¹ Polarisposten, nr. 4/1965, s. 3.

¹² Intervju, Olav Joa, 2016.

¹³ Stavanger Aftenblad 20.05.1972 s. 21.

¹⁴ Intervju Olav Joa, Jærmuseet 2016.

¹⁵ Intervju Olav Joa, Jærmuseet 2016.

¹⁶ Intervju Olav Joa, Jærmuseet 2016.

¹⁷ Intervju Olav Joa, Jærmuseet 2016.

¹⁸ Rosenberg, Ulf E. "Figgjo – formet av entusiasme i 60 år", 2001 s.116.

¹⁹ Intervju Olav Joa, Jærmuseet 2016.

²⁰ www.figgjo.no

²¹ Rosenberg, Ulf E. "Figgjo – formet av entusiasme i 60 år", 2001. s. 43.

²² Digitaltmuseum; Nasjonalmuseet, Bispebolle prod. Schleswig 1755-1800.

²³ Intervju Olav Joa, Jærmuseet 2016.

²⁴ Intervju Olav Joa, Jærmuseet 2016.

«Den driftige bonden» og jærsk heltedyking

SVEIN IVAR LANGHELLE

Historikeren Stein Tveite var blant dem som ikke tvilte på at jærbonden har vært mer effektiv enn bønder i andre landsdeler og flinkere til å ta nye hjelpemidler i bruk straks det var økonomisk lønnsomt. Artikkelforfatteren, Svein Ivar Langhelle, slår fast at «Heltene på Jæren var og er den dyktige bonden og den som utviklet jordbruket». Jærbonden og jærindustrien har også vært tema for tidligere årboksartikler, men denne gangen blir den driftige jærbonden drøftet fra en uvant synsvinkel: heltenes rolle og ærens betydning i samfunnsutviklingen.

Jærbuen har vært flink til å reklamere for seg selv og har ofte vært tydelig stolt av det han har utrettet. Jærbuen har gjerne også likt godt at andre fikk se hva han fikk til.

Heltene på Jæren var og er den dyktige bonden og den som utviklet jordbruket. Den som gjennom stort slit og forsakelse la stein på stein og til slutt fikk enda mer til enn de andre. Det var viktig at han ikke bare skulle få ting til, for det skulle helst ikke skje på en lettvint måte. Idealet var at det skjedde gjennom slit og forsakelse.

Faglige autoriteter innen landbrukshistorie, som Stein Tveite, har hevdet at den jærskke bonden har vært mer effektiv enn bønder andre steder til å orientere seg i nye, effektive hjelpemidler for jordbruket. Samtidig som han var rask med å ta dem i bruk så snart det var økonomisk lønnsomt. Selv om jærbuen har vært tydelig stolt av gjerningene sine og flink til å reklamere for dem, mener Tveite at det likevel ikke er tvil om sannheten i fortellingen om den dyktige jærbonden.

La oss likevel være litt forsiktige med å dra endelige konklusjoner omkring dette. Dessuten er det kanskje mer interessant at jærbuen gjerne ville være så god, enn at han virkelig var det? Kanskje var det viktigere å se på jærbuens innstilling, hans måte å tenke på og hva slags verdier han hadde, enn hvilket nummer han kom på i en nasjonal konkurranse i jordbruksproduksjon eller omstilling?

Hadde vi samlet alt selvskrut på Jæren i trykte skrifter, så hadde det utgjort et ganske stort bibliotek. Man legger kanskje ikke så godt merke til det når det

kommer som små drypp, men det blir ganske formidabelt når man samler og systematiserer det. Slikt selvskrut og idealisering skal man likevel ikke le av, for det gir folket noe å strekke seg etter. Det blir som idrettsfolk som gir alt for å bli helter innen sine grener. Det gir et veldig skyv framover.

Det synes å være en undervurdert problemstilling i historieforskningen å undersøke heltens rolle og ærens betydning. Hva som gjør en mann eller kvinne til helt i lokalsamfunnet, samt betydningen av aksept og beundring fra omgivelsene. Av å få anerkjennelse og klapp på skuldene, av hva man bør gjøre for å være sikker på å bli likt av de nære omgivelsene man jo er så knyttet til. I tillegg kommer betydningen av likegyldighet eller negative reaksjoner.

Dette er tema som vil være som en tråd gjennom denne artikkelen. Men først skal vi gå litt tilbake i tid. Perioden som blir omtalt er fra begynnelsen av 1800-tallet og fram til etterkrigstid, en periode på omtrent 175 år. Det vil bli presisert når vi beveger oss ut over det tidsrommet.

DA JÆRBUEN FIKK SANS FOR «KAPITALISMEN»

I sine studier av den engelske arbeiderklassen bruker den britiske historikeren E.P. Thompson begrepet «old moral economy» om det førmoderne samfunnet – enkelt sagt samfunnet før industrialiseringen. Normene og skikkene for god oppførsel var slik at de fremmet stabilitet og orden. Samtidig var det sterke og til dels innfløkte regler for samhandling og fordeling av goder og ressurser. Man tok vare på hverandre, og det ble

Kornskurden var hardt arbeid. Torbjørg Gudmestad og Helena Heigre «gjer vondlar», lager kornband i Vodlahagen.
Foto: Fotosamling Time kommune.

sett på som umoralsk å tjene penger på andres nød. Trygghet var definitivt viktigere enn forandring, og det var lite rom for eksperimentering.¹

Thompson viser hvordan det ved overgangen til industrialisering og det kapitalistiske system oppsto en

ny toleranse for at folk gikk sine egne veier og gjorde andre valg enn det som hadde vært vanlig før. I denne nye moralen ble det lagt større vekt på forandring og mindre på trygghet.

Det var denne nye typen moral for forandring som

kom til å stå så sterkt for eksempel på Jæren, der utvikling og framgang i jordbruket fikk særlig stort fokus. Erfaringene fra krigsåra 1807–1814, og i mindre grad de haugianske religiøse vekkelsene, kan ha vært den avgjørende erfaringen for at denne nye økonomiske moralen fikk fotfeste.

«Old moral economy» ble nemlig på Jæren sterkt utfordret i perioden 1807 til 1814 og kornmangelen som da oppsto. Jæren hadde lenge vært et overskuddsområde for korn, og mye ble solgt på illegal måte ulike steder langs kysten, uten at Stavanger-borgerne hadde makt til å hindre det. Det var slik jærbuen hadde drevet med før, både på 1600- og 1700-tallet. Så kom krigen, og prisene gikk til vær. Myndighetene regulerte kornhandelen slik at alle skulle få til en pris som var å leve med. Mye jærsk korn ble likevel solgt utenom det regulerte markedet til høyeste pris som var å oppnå. Det er også tegn til nydyrking i denne perioden, og bønder på Jæren tjente gode penger på andres sult. Det heter at det ble bedt til Gud om at krigen måtte vare evig. Med det hadde «old moral economy» fått et alvorlig skadeskudd.

Jærbuen hadde fått sans for «kapitalismen», og normer om forandring og utvikling hadde fått mye større rom. Disse nye normene for utvikling og forandring ble snart dominerende innen de sentrale delene av næringsdriften. Etter utskiftningsloven av 1821 kunne det av og til innfløkte teigblandingssystemet oppløses og jorda fordeles på nytt, slik at den enkelte fikk sin åker og sin eng samlet i ett eller få stykker. Før hadde dette krevd at alle var enige, nå var det nok at en

enkelt bruker krevde en slik omfordeling. Med dette ble det gamle fellesskapet oppløst, først gjennom utskifting av innmarka, samtidig som det skjedde en relativt omfattende nydyrking kombinert med stor produksjonsøkning av korn rettet mot det nye markedet som oppsto som en følge av sildefiske-økonomien. Reglene for samhandling var i ferd med å bli oppløst, og de gamle «bedelags»-grensene (hvilke faste gårder som gikk til hverandre i fest, glede, sorg og dugnad) fra bygdefellesskapet gikk i glemmeboka.²

OM Å KJENNE SEG SÆRLIG VERDIFULLE

De jærsk holdningene til det ærefulle ved arbeid og jordbruksdrift var ikke nye. Trolig må vi gå langt tilbake i historien for å finne røttene til dem. Det er heller ikke noe som har vært konstant, men som har endret seg med skiftende tider og forutsetninger.

En viktig del av denne «resten fra fortida» må ha vært at Jæren var et overskuddsområde for korn. Folk andre steder søkte mot binæringer til jordbruket for å skaffe seg det de trengte av penger. Det kunne være fiske, skogsdrift og fraktefart. Eller inntekter fra fedrift, som for eksempel salg av slaktefe til omreisende krøtterhandlere. For jærbuen var det først og fremst kornet som kunne skaffe penger. Det var på den måten naturlig for ham å alltid, på lovlig eller ulovlig måte, å søke marked for korn og så eventuelt prøve å øke produksjonen – om det lot seg gjøre.

I arbeidet med å få solgt kornet sitt, og ikke minst få best mulig pris for det, hadde jærbuen en historisk erfaring for at de kunne trosse både byborgere og em-

betsmenn. De måtte bare stå sammen og ikke la seg splitte. Denne «positive motstandserfaringen» ga seg også utslag i at de etter 1814 gjerne holdt seg til sine egne og valgte bønder som valgmann til Stortinget, som representanter til selve Stortinget og til ordførere i kommunene. Bøndene de fleste andre steder i landet valgte gjerne embetsmenn til slike ombud.³ Gjennom dette hadde jærboen vist evne og vilje til å gå egne veier.

Fra 1830-åra skjedde det så en omfattende endring av det jærsk jordbruket, der 1860-åra på mange måter var selve vendepunktet mot et mer markedsorientert eller forretningsmessig jordbruk. Dette hang nøye sammen med det økte markedet som oppsto i forbindelse med de rike sildefiskeriene fra 1808 av. Etter 1850 ble også husdyrbruket oppvurdert, slik at det etter hvert tok over åkerbrukets posisjon som den viktigste driftsformen.

Det var likevel slik at denne utviklingen var sterkest i den nordlige delen av Jæren, som lå nærmest markedene. Skillet skal ha gått omtrent ved Re rett sør for Bryne, en slags grense for hvor langt de kunne de gå eller kjøre med hest til Sandnes for å få skipet ut varene sine og så komme seg hjem igjen samme dag. Ved lengre avstander måtte de gjerne overnatte.

Det er all grunn til å tro at jærboens syn på seg selv som bonde må ha blitt videreutviklet i denne perioden. De var rett og slett langt framme i utviklinga, og de tilpasset seg tidlig et nytt marked. De slet og ryddet jord, og litt etter litt endret hele det fysiske landskapet seg.

Dette ser vi ikke minst ved at jærboen oppførte seg annerledes enn folk fra omkringliggende strøk når det

gjaldt deltaking i sildefisket. Mens den generelle tendensen fra om lag 1840 av var økende deltaking i dette økonomisk rike fisket, så var den minkende på Jæren. Etter hvert var det mange som var så lite på sjøen at de måtte kjøpe fisk. På slutten av 1860-åra arbeidet de fleste bøndene på Jæren bare med jordbruk, og det var da helst de ugifte ungdommene som dro på sildefiske. Jærboen valgte i økende grad å konsentrere seg om jordbruket og den utviklinga som skjedde der, i stedet for å søke gode penger og lykke i sildefisket.⁴

Denne utviklingen mot det moderne samfunnet har Jæren felles med store deler av den vestlige verden, der det fram mot 1800-talet ble skapt en ny type moderne menneske som var rasjonelt, disiplinert, flitig og produktivt med dyder eller normer som kanskje ikke var så svært gamle. Den enkelte ble vurdert etter i hvilken grad han eller hun levde opp til disse dydene eller normene. Og i tillegg var det et gruppepress og en gjensidig kontroll for å sikre at normene ble etterlevd. Alle så på alle og brydde seg om andre sine gjøremål.⁵

OM Å SKILLE MELLOM «OSS» OG «DE ANDRE»

I samfunn med sterk bevissthet om klassesdeling handlet det gjerne om å holde avstand til «de andre», samtidig som man dyrket «sine egne». Men det handlet også mye om muligheter for påvirkning, og i hvilken grad man opplevde «å få være med» eller ikke. I sosiologien snakker man om deprivasjon. Det vil si om et tap eller et savn, noe man er avstengt fra. Det kan være økonomisk – en levestandard man gjerne skulle hatt, men ikke kan oppnå. Det kan også være sosialt,

ved at man ikke får være med i sosiale sammenhenger der man gjerne skulle hørt til. Videre kan det være kulturelt, ved at man ikke blir verdsatt på grunn av opphav eller kultur. Graden av deprivasjon er så avhengig av hvor utålelig det oppleves for den enkelte å se hva som kunne vært mulig, men som man likevel blir stengt ute fra og derfor ikke kan dra nytte av.⁶ Å føle seg utestengt fra noe man gjerne skulle vært en del av, fører til ulike former for reaksjoner. Mange søker likevel alternativ. Det kan for eksempel være revolusjonære ideologier eller religiøse retninger og kirkesamfunn som man opplever kan gi svar på noe av det man savner.

Når vi sammenligner de ulike delene av landet, ser vi at det også var betydelige forskjeller i sosial struktur i Norge for 200 år siden. Disse forskjellene må stikke meget dypt, og lar seg ikke forklare med raske henvisninger til befolkningsvekst, jordeiendomsforhold eller næringsgrunnlag.⁷ Forskjellene vi ser i Norge på 1800-tallet, må altså ha opphavet sitt mye lenger tilbake i tid, mener for eksempel historikeren Ståle Dyrvik. Han peker på at det var tre områder i Norge med sterke ideal om likhet og etter måten få husmenn, og at ett av disse geografiske områdene var «et litt utvidet Vest-Agder», som også omfattet Jæren. Det andre området var det nordlige Vestlandet fra Bergen til og med Sunnmøre, mens store deler av Nord-Norge utgjorde det tredje området. De sterkeste lagdelte bygdesamfunn, med store forskjeller mellom folk, hadde på samme måte tre tyngdepunkt: Nedre Telemark, et stort Østland fra bunnen av Oslofjorden og med utløp til Indre Sogn, samt Inntrøndelag.

SAMHANDLINGSKULTUREN

Som en kontrast til samfunn med stor bevissthet om klassesdeling står samfunn med en samhandlingskultur.

Det har blitt sagt at den grunnleggende forutsetningen for utviklinga på Jæren var «eit tett samfunn av jamlikar, her kunne alle dra i hop», og at i et slikt samfunn var det lett å samarbeide for å få til raske endringer.⁸ Det er gjerne slik at i samfunn med forholdsvis små sosiale barrierer ble det lettere å oppnå felles normer og verdier.⁹ Den britiske teknologi-historikeren Samuel Lilly understreker den nære sammenhengen mellom klassestruktur og den iveren det er i samfunnet for nyskaping. Klasseforskjellene må ikke være for store og for sementerte, og det er avgjørende at entreprenøren har nok teknologisk kunnskap til å se om nye redskap eller metoder er praktiske og nyttige eller ikke.¹⁰

For de med høyest status og mest makt ble det derfor avgjørende i en slik samhandlingskultur å vise seg romslige og ikke markere for sterkt at de var «bedre» enn andre, men heller late litt som om alle var like. De som var «mindre verd», måtte ikke bli minnet for ofte om sin egen ringe posisjon, selv om de visste godt hvordan det egentlig sto til. For mye oppmerksomhet om sosiale forskjeller fikk folk til å tenke på andre ting enn at alle skulle stå sammen. Da ville de få problem med å godta forskjellene. Til slutt kunne hele samhandlingen mellom de ulike gruppene gå i oppløsning.

Sosialantropologen Marianne Gullestad understreker at samfunn som er preget av likhetstanken, har en spesiell «samhandlingsstil». Det som partene har

felles, altså likhet, blir framhevet. Det som skiller dem fra hverandre, blir derimot «taktfullt» holdt utenfor samhandlingen. På den måten betyr ikke likhet at det er så veldig likt, men er heller en stil eller væremåte som framhever og understreker det som er likt mellom de ulike partene og gruppene. Forskjellene blir på den måten underkommunisert. Dette fungerer som sagt bare opp til et visst punkt. Når forskjellene blir opplevd som for store, bryter denne samhandlingen sammen.¹¹

Dette er med og forklarer hvorfor de sosiale forskjellene for eksempel på Jæren ikke alltid har vært så tydelige. Det samsvarer også godt med forholdene i Sandnes og med «Sandnes-tyå», som var preget av holdninger som var forholdsvis inkluderende sosialt og kulturelt. Man skulle ikke markere avstand eller oppføre seg som om en var bedre enn andre, men tvert imot vise at man hørte til blant folk flest. Det var viktig å ikke gjøre vesen av egen suksess.¹²

Jæren, og i betydelig grad hele Rogaland, har opp mot i dag vært preget av holdninger som var relativt inkluderende sosialt og kulturelt, der arbeidsgiveren tok sine tak sammen med arbeiderne og arbeidet side ved side med dem.¹³ Oljealder og større innflytting kan i senere tid likevel ha endret litt på dette. I Sandnes, den typiske jærbyen, betraktet de fleste seg selv som en slags jærbu og var stolte av sitt opphav. Språket de snakket var stort sett det samme. Her var lite av forfinet bymål som skulle markere en sosial avstand til andre på stedet. Der er utallige historier om vennskap og sosial omgang på tvers av klassegrensene.

De likte å fortelle historier om at det ikke gikk an i arbeidsstokken å se hvem som var sjefen.¹⁴ Å være god arbeidsmann var veldig viktig og sentralt i vurderingen av en mann. Selv om han var litt «fant», var han bare en god arbeidsmann, sto han høyere i kurs enn en med mer fornem bakgrunn og som ikke var så god til å arbeide. Det viktige var å gjøre noe, få ting gjort og få det til.¹⁵

Disse normene og denne tenkemåten var en del av limet som holdt samfunnet sammen, og som ga det styrke, men også begrensninger. Styrken lå i samholdet og evnen til å løfte sammen. Begrensningene lå i at det kunne være vanskelig å gjøre seg bemerket eller overskride grensene og gjøre ting som var ekstraordinære – når dette brøt med den lokale tradisjonen.

Man kunne være noe, men skulle ikke vise det på en måte som fikk andre til å tro man ville være bedre enn andre.¹⁶

I tillegg er det en type likhetstenkning som ser ut til å stå sterkt i Rogaland, og kanskje særlig på Jæren: nemlig et ideal om at alle skal ha samme sjanse eller likt utgangspunkt. De som tar vare på mulighetene sine og bruker dem, skal også få nyte fruktene, mens de andre får klare seg som best de kan. Trenger de hjelp, skal det være en frivillig oppgave, og ikke en offentlig. Dette er en «amerikansk» type likhetstenkning som står i sterk kontrast til en «sosialistisk», om å dele på resultatene eller «dele godene».¹⁷ Dette kan se ut som holdninger som finner bedre gjenklang hos de to «høyre-partiene», og slik kan være med og forklare hvorfor disse to partiene har fått så sterk framgang i

Det var viktig å vise seg fram med små skiller mellom folk. Ansatte ved Kvernelands Fabrikk ble sett som en del av familien rundt år 1900. Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Jærmuseet.

Rogaland de siste åra.

Liten opplevelse av utestengning kan også være med å forklare hvorfor en radikal politisk bevegelse som sosialismen fikk så lite fotfeste på Jæren. I europeisk sammenheng har arbeiderbevegelsen gjerne hatt sin sterkeste støtte der det har vært lange tradi-

sjoner for konflikt mellom underklasse og overklasse i jordbruksdistriktene.¹⁸ Slike tradisjoner finner vi ikke på Jæren, der det er vanskelig å finne tegn til klassekamp eller konfrontasjon. Her er ingenting som peker mot en kultur for å dyrke motsetninger, men heller for å stå sammen og samhandle.¹⁹

KONSENSUS - ENIGHET

Den såkalte «konsensus-politikken», som er mye omtalt i senere tid, henger nøye sammen med samhandlingskulturen, slik den har vært rådende helt opp mot vår tid. I begge tilfeller er rasjonaliteten å stå sammen for å oppnå mer gjennom felles styrke og handling. Uenighet og ulike interesser blir lett underkommunisert, og ting blir svært ofte løst «på bakrommet» for å kunne stå samlet utad. På den måten er det mange spørsmål som knapt blir stilt, og i alle fall ikke kommer høyt opp på dagsorden. Man kan si at konsensus er nettopp samhandlingskulturens arbeidsmåte. De store og heftige offentlige diskusjonene hører derimot mer hjemme i samfunn som ikke er vant med å tie om motsetninger.

Også på et sted som Sunnmøre var det tilsynelatende harmoni som rådde. Bedriftslederne holdt der fram at den sosiale avstanden var fraværende, men at alle som hørte til bedriften, opplevde seg som en felles gruppe. Bedriftseiere og arbeidere dro i hop, heter det.²⁰ Alle kjenner hverandre og hjelper til, forteller en skipsreder på den svenske øya Donsö utenfor Göteborg, et av flere svenske samfunn som er preget av en kombinasjon av entreprenørholdninger, samarbeid og frikirkelig engasjement.²¹

BYGDEHØVDINGER OG GÅRDER MED LAV STATUS

En del av denne identiteten er fortellingen om det egalitære samfunnet. Jeg har vist i studier at Jæren langt fra var så egalitært som de gjerne framstiller seg. Bildet som trådte fram omkring 1860 var et system med en

slags trinnvis rangsforskjell. Øverst «de bedre» familiene og gårdene – vi kan gjerne kalle dem «bygdehøvdinger», der folk gjerne giftet seg med hverandre og hentet fadder til sine barn fra dem som hadde samme sosial status. De nedverdiget seg ikke til å gifte seg med dem fra nabogården, om dette var et sted med lav sosial status. Det var en bygdeelite som spilte en lignende rolle på bygdene som overklassen gjorde i byene. Under disse sto flertallet av gårder og familier, en slags mellomklasse. Nederst sto de som kom fra gårder og familier med lav status, sammen med husmennene. Disse fikk aldri sentrale roller og sto litt på sidelinjen. De hadde gjerne til felles at de vanskelig kunne leve av det de fikk ut av jorda som de drev.²²

De aller fleste fikk være med, samtidig som det var tydelig at noen hadde sin plass øverst oppe, mens andre måtte holde seg lengre nede. Det samme gjelder nok det meste av Sørvestlandet. Rasjonaliteten var at «vi må stå sammen for å oppnå det vi vil», og slik ble klassemessige motsetninger underkommunisert.

Det var en rangordning som må ha vært velkjent for de aller fleste. Likevel får vi inntrykk av at alle bønder i Rogaland var inkludert i det store fellesskapet. På 1800-tallet var det også forskjell på bonde og husmann, men heller ikke her kan vi se at forskjellene var så store at husmennene ble stengt ute fra fellesskapet. De fikk være med, men måtte nok først akseptere sin plass som «mindre viktige».

I tillegg vil det jo alltid være enkelte som gjennom sin personlighet oppnår stor eller liten respekt og popularitet, og gjennom det får en posisjon i samfunnet

som de ikke ville hatt om det bare ble spurt om hvor de kom fra.

Som Marianne Gullestad sier det, er det avgjørende å forstå at utestengning og symbolske gjerder ikke først og fremst blir laget for å stenge andre ute, men for å «beskytte og ta vare på sosial identitet, definert innenfor en referansegruppe».²³

Det viktigste er ikke å finne den dominerende sosiale gruppa, understreker den britiske geografen Peter Jackson, men å finne ut hvordan ulike grupper oppnår sin relative makt. Det interessante er måten de holder på makten sin gjennom å dominere over andre grupper, og hvordan disse underordnede gruppene oppfører seg i forhold til dette.²⁴ Altså, hvordan de posisjonerer seg i «landskapet» for å ha et best mulig utgangspunkt.

Det er slik vi må forstå at «bygde-høvdingene» på Jæren så sjelden hadde husmenn eller delte opp gårdene sine: De gjorde dette for å beskytte sin egen posisjon, sin egen status og ikke minst sitt eget selvbilde. Så lenge også de andre godtok denne statusen, trengte man ikke snakke om eller understreke dette så mye mer. Da kunne de med høyest status vise seg romslige mot de andre og ikke flagge egen status mer enn nødvendig. Det viktigste var at alle visste, ikke at det stadig ble gjentatt.

Trolig er denne rangordningen mye eldre enn husmannsvesenet, slik vi kjenner det fra 1700-talet og senere. Tradisjoner om gode og mindre gode ætter kan, sammen med paternalismen i det gamle samfunnet, ha vært andre deler av denne arven.²⁵ Det er naturlig å

tenke seg at i møtet mellom eldre holdninger og en ny realitet på grunn av sterk folkevekst, så har de gamle holdningene fått styre noen steder, mens tilpassingen til det nye var sterkest andre steder. Derfor har løsnin- gene også blitt forskjellige og ulike fra gård til gård, der de uten «høy status» ble veldig oppstykket under den sterke folkeøkningen og nydyrkingen. Andre går- der, der «bygdehøvdingene» gjerne satt, ble mer eller mindre beholdt uendret gjennom den perioden. Noen steder har det vært sterke tradisjoner og sterk følelse omkring egen identitet som noe spesielt, mens de an- dre steder har vært mest opptatt av å tilpasse seg og gjøre det beste ut av de utfordringene man stod oppi.

MENTALITET ELLER FELLES TENKEMÅTE

For å forstå menneskenes handlinger i dag må vi blant annet forstå historien og deres handlinger i for- tida. For å forstå historien må vi så igjen forstå våre forfedres måte å tenke på. Vi må derfor prøve å finne ut hvordan de så på seg selv og sin egen rolle i den verden de levde i, og om hva slags normer og verdier som rådde. Og ikke minst deres religiøsitet. Som men- nesker handler vi ut fra hvordan vi oppfatter at verden er og bør være, ikke hvordan den nødvendigvis er. Et «likhetssamfunn» er for eksempel noe som vi må se i forhold til noe som er – eller blir opplevd som – mindre likt. Likhetstenking er derfor først og fremst interes- sant ut fra sin kulturelle forankring.²⁶

«Er og bør være» er igjen i stor grad et produkt av den oppveksten vi har hatt og av våre skjellsettende opplevelser, sammen med de normene som den gan-

Det var ikke ofte det ble tatt bilder i gamle dager. Her viser man seg fram med gårdens folk, innhøstet korn og hestene. Og så måtte jo hunden få være med. *Foto: Fotosamling Hå folkebibliotek.*

gen la rammene som vi måtte forholde oss til. Det er disse faktorene som gjør at vi som personer ikke alltid handler «rasjonelt» ut fra «mål og nytte». Den kollektive samfunnsforståelsen og tenkemåten – mentaliteten – blir derfor helt avgjørende for vårt felles handlings-

mønster og er således viktig for samfunnsutviklingen. På den andre siden virker endringer i samfunn, teknologi og økonomi også inn på vår egen mentalitet og kultur, som altså igjen er med og styrer vårt nye handlingsmønster. Mye av den samfunnsmessige utvi-

klingen skjer i spenningen mellom disse faktorene, og ikke minst i spenningen mellom gammel forståelse og tilpassing i forhold til nye og annerledes erfaringer.²⁷

Framfor alt er det jo slik at de materielle rammene, som organisering av samfunnet, økonomisk utvikling og teknologi danner de ytre forutsetningene for menneskenes handling, drømmer og ideologiske standpunkt. Det er dette som Anthony Giddens kaller «double involvement», nemlig at vi skaper samfunnet og samtidig selv blir skapt av det.²⁸

Forandringene skjer heller ikke like fort overalt. Raskest forandrer gjerne teknologien seg, så kommer økonomien og organiseringen av samfunnet etter. Tenkemåten endrer seg saktere. Den delen av tenkemåten som henger tett sammen med teknologi og økonomi, er likevel gjerne lettest å forandre. Tregest er den delen av tenkemåten som har med identitet å gjøre: spørsmål omkring hvem vi er, og hva vi gjerne vil stå for og leve opp til. Aller mest langsomt forandrer vårt forhold til det hellige seg. Til mer hellig, dess tregere skjer forandringene. Mest hellig og uforanderlig av alt er det som er *canon*, temmelig upåvirket av historiens gang og immun mot skiftende smak og mote.²⁹

En sterk identitet tar det gjerne minst tre generasjoner å forandre. De unge er sterkt påvirket av sine foreldre, som igjen er like sterkt påvirket av sine. De unge kan ha mye og nær kontakt med sine besteforeldre, men sjelden med oldeforeldrene. Opplevelser, personlige minner og viktige etiske normer kan bli formidlet direkte fra besteforeldre til barnebarn, men senere må slike ting bli formidlet indirekte gjennom

andre. Dermed kan de bli svekket, om de ikke blir holdt oppe av annen påvirkning. Det betyr at ting er under forandring, men svært sakte på område som er mest personlige. Slik kan også forestillingene om gammel rangordning ha blitt svekket uten å forsvinne.³⁰

Det å være dyktig bonde har vært og er fremdeles en del av jærbuen sin identitet eller selvbilde. Det er en måte å tenke på som mange har felles, slik at vi kan snakke om «mentalitet». Mentaliteten forandrer seg oftest saktere enn det materielle, og er historien om historien sin langsomme forandring.³¹ Slik er det med det som er viktig for vår identitet, det som er blitt

Redskaper som steinsvansen fra Kvernelands Fabrikk AS har lettet arbeidet med å rydde stein frå åkrene. Steinbukken trengtes det mindre og mindre.

Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

nesten som noe hellig i vår måte å forstå oss selv på. Vi skifter ikke sjel over natta, og heller ikke identitet. Tvert imot er det slikt vi får med oss fra barndom og oppvekst, som store sannheter som foreldre er opptatt av å formidle videre til sine barn, og som egentlig endrer seg lite fra den ene generasjonen og til den neste.³²

Saker som jærsk arbeidsmoral er på den måten noe som vi ikke bare kan forstå ut fra forholdene i samtida, men som noe folk har tatt med seg som en arv fra sin egen fortid. På den andre sida kan vi heller ikke se på regional ulikhet bare som rester av en tidligere tilstand, men som noe som har med seg eldre forhold som «råmateriale», og som så blir skapt og omformet gjennom tidene, som den svenske historikeren Christer Winberg uttrykker det.³³

«DEN DRIFTIGE BONDEN»

Det kan se ut til å ha blitt dannet et normativt hege-
moni for «den driftige bonden», det vil si at fortelling-
gen om jærbuen sin arbeidsmoral var den fremste og
dominerende fortellingen, med status som «sannhet».
Den franske sosiologen Pierre Bourdieu kaller dette for
«symbolsk makt», ei makt som får andre til å tro på
denne oppfatningen og også handle som om dette var
det eneste rette. «Symbolsk makt» er ei nesten magisk
makt som gjør det mulig å oppnå det samme som andre
bare oppnår ved å bruke fysisk eller økonomisk styrke.³⁴

Heltene på Jæren var og er den dyktige bonden og
den som utviklet jordbruket. Den som gjennom stort
slit og forsakelse la stein på stein og til slutt fikk til
enda mer enn de andre. Det skjedde likevel under

stadig påminning om «kor gode me er!». For det er
sjelden eller aldri «eg» som er god, det er «me». Ef-
fekten av «oss» er mye sterkere enn «jeg» fordi da kan
mange bli helter og lyset blir kastet på de mange, i
motsetning til en enkel helt som er noe som andre
vanskelig kan nå opp mot. Det handler om å gjøre hve-
randre gode.

De som utviklet jordbruket og fikk mer ut av dette,
må vi tro har stått fram som forbilde for andre. Vi vil
alle oppleve at vi er verdifulle, og jærbuen opplevde det
når han gjorde det godt som bonde. Da var han sikker
på å få klapp på skulderen og at folk la merke til ham.

Så ble det en slags konkurranse bøndene imellom.
For mange var dyktige, og da måtte man være enda
dyktigere for å bli særlig verdifull.

Svært mange må ha opplevd det slik at veien til
bedre levestandard gikk gjennom å få mer ut av jorda,
samtidig som dette også ga dem større respekt og
prestisje. «Alle disse kvalitetene blei så konsentrert
om eit felt – jordbruket», som Stein Tveite sier det.³⁵ I
en slik tankegang ble det særlig respektfullt å utvikle
redskapskulturen eller annen teknologi for jordbruket.
Slik ble redskapsindustrien ikke bare en særlig form
for jærsk industri, men også noe av det mest typiske
for den jærsk mentaliteten.

Det var selvsagt ikke tilfeldig at dette entrepre-
nørskapet smittet over på redskapsindustrien, som jo
hadde som formål å utvikle jordbruket enda mer. I de
senere år har så jordbruket blitt mindre dominerende,
og entreprenørholdningene derfor så å si vokst fra sek-
tor til sektor til også å kunne omfatte skole og kultur.³⁶

Brosjyre for Rekord-plog. Brosjyre fra arkivet til Kvernelands Fabrikk AS, Jærmuseet. Foto: Jærmuseet.

Pragmatisme og en «bonde-teknokratisk» holdning til jordbruket har spilt en avgjørende rolle for utviklingen på Jæren på 1800- og 1900-talet. I dette ligger det likevel flere spenninger enn de som bare gjelder

spørsmålet om i hvilken grad religionen skulle kunne forstyrre det økonomiske og driftsmessig nyttige. Dypest sett handler det om den økonomiske nytten og utviklingen skal være overordnet alle andre hensyn. Det er slike holdninger som i USA blir kalt «entrepreneurial radicalism»³⁷ og som for eksempel kan gi seg utslag i forakt for alle offentlige reguleringer, estetiske prioriteringer og verning av gjenstander eller bygg som står i veien for effektiv gårdsdrift. «Me kan ikkje bruka tid og pengar på vas», ville kanskje en del jærbuer ha sagt.

I tillegg kan frykt for skammen over å være mislykket eller «lat» ha fungert som pisk for å drive folk framover. Den «late og udugelige» bonden måtte trolig kjenne seg forlegen om mangel på innsats eller evne ble tema for bygdesnakk.³⁸ De «late» kunne dessuten vanskelig danne protestgruppe mot kravene om å være på hogget for å få til ny utvikling. For at en person skal være trygg må han eller hun ha en sikker forankring i det miljøet de lever i. Man kan ikke være trygg når man lever med uro eller angst for hvordan man skal oppføre seg eller hva for normer man skal rette seg etter.³⁹ Det er naturlig å tenke seg at disse normene og denne tankegangen har blitt formet i en kombinasjon av respekt og frykt.

Og her kommer vi til et moment som jeg tror er sterkt undervurdert i historieforskningen: Betydningen av identitet, hvilke helter som ble dyrket og hva man kunne skryte av og ikke. Hvordan man kunne vise seg fram for sine omgivelser og få sterk anerkjennelse. Jeg tror dette er kjernen for å forstå entreprenørholdninger på Jæren. Det mest interessante er ikke

om de er så dyktige som de framstiller seg, men at de tror det selv, skryter av hverandre for dette og prøver å leve opp til det for å bli «gode og dyktige» folk i øynene på sine egne omgivelser.

NÅR GAMLE «SANNHETER» IKKE GJELDER LENGER

Denne måten å forstå historien på innebærer ikke at det er mennesket sine tanker, motiv og ideer som *i og for seg* styrer utviklingen.⁴⁰ Nye ideer og ny forståelse vinner best gjenklang når mange nok står ved et «veikryss» og opplever at de gamle sannhetene ikke gjelder lenger, samtidig som de får utdelt nye «kart» eller ny forståelse som blir opplevd som mer fullstendig og dekkende for den nye tida eller den nye situasjonen.

Vidare med visjonen

Visjonen for Bryne-byen, vedtatt i Time formannskap 18. mars 2014, står i en sterk historisk tradisjon der det gjelder å fortelle «kor gode me er». *Faksimile Jærbladet 14.03.2014.*

Det er også slik vi må forstå rollen til store ledere som har forandret historien: De presenterte folk for et nytt «veikart» som ga mange en ny og bedre forståelse av den verden de levde i, og samtidig viste hvordan de skulle oppføre seg i forhold til dette.

Det nytter likevel ikke å by folk noe de ikke er forberedt på å ta imot, det må være tilstede forutsetninger for forandring om det skal skje en endring. Ingen får god avling om de sår aldri så god sæd, når jorda er hardpakka og lite mottakelig for det som blir bydd på.

«KORN AV AUR OG TRØYST TIL GUD»

Den jærskke arbeidsmoralen har gjerne blitt koplet til kristen moral, der arbeidet var en plikt og man arbeidde til Guds ære.

Den tyske sosiologen Max Weber skrev for over 100 år siden om hvordan han så den protestantiske puritanismen som den viktigste årsaken til framveksten av den moderne kapitalismen.⁴¹ Dette verket har senere blitt stående sentralt i diskusjonene om religion og arbeidsmoral. Folk fra alle trosretninger, så vel som ikke-troende, kan ha dyder som gjør dem rasjonelle, tålmodige, disiplinerte, flittige, rene og humørløse. De med slike dyder trenger heller ikke bli foregangsmenn i arbeidslivet, for dette er kvaliteter man kan nytte i alle slags livssammenhenger. I Nord-Europa fra 1500-talet til 1700-talet var religionen med på å styrke personlige egenskaper som ikke hadde vært så fremtredende tidligere. Dette er forutsetninger som var med på å skape den nye økonomien.⁴²

Den skotske historikeren T.C. Smout ser for sin del

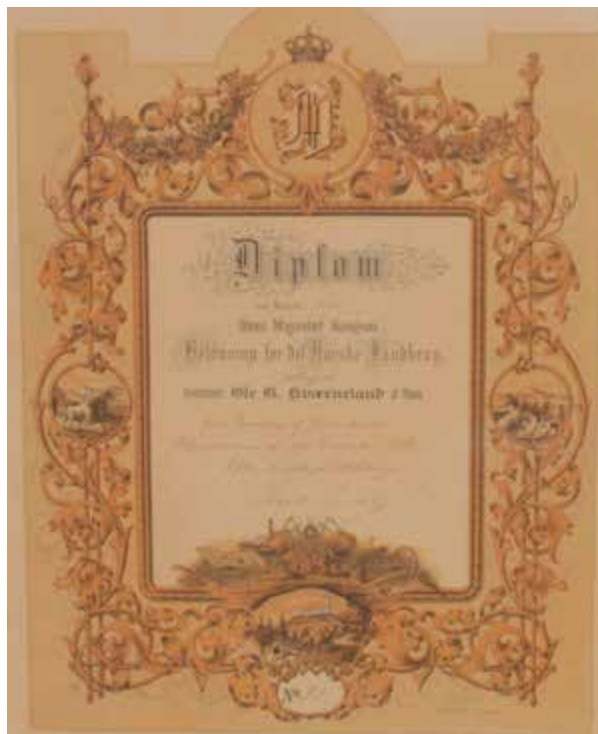
kraften i opplysningstid og industrialisering i Skottland på slutten av 1700-talet i sammenheng med den sterke disiplineringen som den kalvinistiske kirken sto for i hundreåret foran.⁴³ Det var på den måten snakk om en selvdisciplinerende tradisjon i store deler av folket, noe som ble avgjørende når de ytre samfunnsmessige forholdene lå til rette for å gripe nye sjanser og gå nye, produktive veier.

På 1800-talet lå de samfunnsmessige vilkårene bedre til rette for å ta i bruk disse kvalitetene enn slik det hadde vært i hundreåra foran. Det store sildefisket på Sørvestlandet førte til at det utviklet seg en ny økonomi med byer som vokste, større marked og mer penger mellom folk flest. Dette bar i seg et nytt potensiale som det jærskje jordbruket greidde å nyttiggjøre seg.

HAUGIANERNE TAR OVER DET ETISKE OG NORMATIVE HEGEMONIET

Et nytt syn på rett og galt, på hva som var god skikk og uskikk, førte til relativt dramatiske endringer i det religiøse livet på Sørvestlandet i perioden 1820–1850. Samtidig var landsdelen preget av omfattende haugiansk inspirerte vekkelser eller «masseomvendelser».⁴⁴

I denne perioden oppnådde de lokale haugianerne en enestående maktposisjon - med stor innflytelse både over dagligliv og samfunnsliv. Denne innflytelsen var direkte, ved at folk i stor grad rettet seg etter haugianernes bud. Den indirekte innflytelsen var ikke mindre, ved at deres krav til livsførsel forutsatte at folk tok et større ansvar for sitt eget liv, både før og etter døden, enn slik det hadde vært tidligere. Haugia-

Medaljer og diplomer var tegn på at man har vunnet fram med sine produkter i lang tid. Diplomene smykket kontorlokalene. Utmerkelsene ble gjerne nevnt i brosjyrer og kataloger. Diplom med medalje i sølv: «Hans Majestet Kongens belønning for det Norske Landbruk tilkjendt Gaardbruger Ole G. Kværneland af Thime for samling af jernarbeider. 1884.» Foto: Jærmuseet.

nerne fremmet det moderne, selvstendige menneske, selv om deres retorikk gjerne var konservativ. De argumenterte med fortida for å forandre framtida, og bevegelsen var sterkt preget av spenningen mellom tradisjon og fornyelse.

Haugianerne ga folk et nytt veikart, og mange må ha opplevd at dette nye veikartet ga en ny og bedre forståelse av livet. De religiøse vekkelsene har vært forklart med at de ga folk et religiøst svar på nye spørsmål som oppsto, ved at folk ble rystet av store og gjennomgripende, samfunnsmessige og åndelige endringer.⁴⁵ Anthony Giddens kaller slike rystende opplevelser for «skjebnesvangre øyeblikk», punkt i livet der det enkelte mennesket føler at det står ved et veikryss. Når rutiner av en eller annen grunn går i oppløsning, og gamle sannheter og forklaringer ikke lenger strekker til, vil mange oppleve at moralske og eksistensielle dilemma blir særlig tydelige. Noen tyr i slike valgsituasjoner til mer tradisjonelle autoriteter.⁴⁶

Det sterke religiøse preget kan ellers også virke til å bremse økonomisk utvikling, om tradisjonene blir idealisert også på det økonomiske området (og ikke bare på det kulturelle), slik at moderne økonomi ble sett på som noe syndig.

Det fantes mange haugianske miljø omkring i landet, men de fleste stedene ble de værende som egne, litt avgrensede miljø. Det sørvestlige Norge fra omtrent ytre Hardanger i nord og til Flekkefjord-området i sør - var derimot preget av haugiansk hegemoni før 1850, det vil si at de fikk avgjørende innflytelse på hva som var rett og galt, hva som var god skikk og uskikk. Utenom Sørvestlandet sto haugianismen sterkt på steder som ytre Sunnfjord, Setesdal og deler av Østfold. Det spesielle med Sørvestlandet var at her var en hel stor region påvirket. Det var likevel også her store forskjeller. Sterkest sto haugianerne i Nord-Rogaland

- fra Karmøy i vest til Vats i øst, og så i deler av det østre Ryfylke med Hjelmeland og Strand.⁴⁷

HAUGIANERNES ROLLE

De store haugianske vekkelsene på Sørvestlandet brøt med det tradisjonelle fellesskapet i bygdene og bar i seg sterkere vekt på individualisme og personlig ansvarliggjøring. I dette lå en frigjøring fra tradisjonelle handlinger og en åpning for nye løsninger i ei tid med andre forutsetninger og nye sjanser.

Det er likevel verd å merke seg at fram mot 1850, mens omleggingene i jordbruket på Jæren skjøt fart, så var Jæren et av de *minst* haugiansk påvirkede landskap på Sørvestlandet. De mest haugianske delen av Rogaland var derimot ikke utpreget tidlig framme når det gjaldt modernisering. Dette viser at forbindelsen mellom haugianisme og entreprenørskap er komplisert og at det ikke er noen automatikk i at haugianisme førte til entreprenørholdninger.

Haugianarane var relativt svake sør på Jæren i forhold til lenger nord i fylket, men spilte en stor rolle også her.⁴⁸ Det hadde også mye å si at nye religiøse normer må ha virket i samme retning som utviklinga i jordbruk og næringsliv. De forsterket hverandre gjensidig: De religiøse vekkelsene kunne være med å frigjøre tankegangen for alternativ innen næringsliv, samtidig som de nye materielle forutsetningene var med å frigjøre tankegangen fra gammelt religiøst fellesskap. Religiøse vekkelsener og ny jordbruksmentalitet virket således i samme retning og var gjensidig forsterkende.

Redskapsfabrikkene laget på 1950-tallet egne prospektkort for å vise hvor store de hadde blitt. Ofte ble fabrikkene framstilt litt større og finere enn i virkeligheten. Kortet fra Kyllingstads Plogfabrikk AS ligger i arkivet til Jærmuseet.

Postkort fra Kvernlands Fabrikk AS.

Viktig var det også at haugianerne i så stor grad la vekt på den protestantiske kallsetikken, der «arbeid og bønn» var det som skulle gi livet innhold.⁴⁹

I tillegg kommer den nye økonomiske moralen. Denne trengte ikke være knyttet til det religiøse, men kunne bli forsterket av den av retningen den religiøse troen tok.

Det er altså snakk om tre krefter som dro i samme retning når det gjaldt å fremme modernisering og entreprenørskap. De haugianske vekkelsene stod bak to av dem. Den ene av disse to var påbudet og plikten om å «arbeide til Guds ære». Den andre av de to var de mer indirekte virkningene, som at vekkelsene førte til at den enkelte ble gjort mer ansvarlig, både i dette og i det neste livet. Og der denne prosessen med å gjøre den enkelte ansvarlig for liv og gjerninger også

fikk konsekvenser for andre deler av livet, som for eksempel jordbruk og næringsliv. Slik fungerte vekselen som en generator i moderniseringen ved å øke energien eller kraften i prosessene for forandring.

HVA VAR VIKTIGST?

Samtidig var det også en motsetning mellom jordbruksinteressene og haugianismen, slik den gjerne sto fram på Sørvestlandet. For de sørvestnorske haugianerne var den rette tro, slik de så det, overordnet alt annet. I dette lå også en forakt for annerledes tenkende: Det var jo bare én sannhet. Den var å finne i Bibelen, slik haugianerne leste den. Reaksjonen mot den moderne utviklingen kom ikke minst til uttrykk i forhold til den moderne kulturen, som ofte ble oppfattet som i strid med de reine og ekte normene for oppførsel.

Kvernelands Fabrikk AS var alltid stolt over at Verdensmesterskapet i pløying ble vunnet med Kvernelands-ploger. Hans O. Sylling, verdensmester fra 1962, med gullplogen i fabrikklokalene til Kvernelands Fabrikk AS.

Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

Striden flammert gjerne opp i forbindelse med saker som hadde små økonomiske konsekvenser, men samtidig stor symbolverdi. Det kunne være i saker der de «rettroende» understreket at spørsmålet egentlig dreidde seg om kristendommens plass i land og samfunn. Eksempler kan være spørsmålet om Alexander Kielland skulle få diktergasje, eller i senere saker som motstand mot prevensjon, seksualundervisning i skolen, abort og homofili. I slike saker kunne «rettroende» gjerne understreke at spørsmålet egentlig dreidde seg

om kristendommen sin plass i land og samfunn.

Et annet eksempel på denne spenningen ser vi i 1840, da kommunene skulle uttale seg om et forslag om å avgrense religionsfriheten, mye etter de samme lovene som alt gjaldt. I Hå (den gangen Nærbø og Varhaug) vedtok de at det ville stride mot «meneskets naturlige Frihed» å innskrenke private religiøse samlinger, og at det ikke var i samsvar med samvitighetsfriheten å hindre dem som sto for et annet syn enn «statskirken», i å praktisere sin religion.⁵⁰ I nabokommunen Ogna vedtok de derimot at alle «skadelige religiøse retninger» måtte være forbudt. Bare religiøs utfoldelse i samsvar med deres egen tolkning av «den Hellige skrift» og lutherske lære måtte være tillatt. Vedtaket i Ogna har en typisk haugiansk argumentasjon og tar disse i forsvar. I Ogna sto haugianerne mye sterkere og var mer dominerende enn i Nærbø og Varhaug, og forskjellen i holdningene kommer nettopp av dette.⁵¹ I Ogna holdt de seg til tradisjonell og haugiansk dogmatikk, mens de i Nærbø og Varhaug hadde tatt steget over til et prinsipielt liberalt syn som var i samsvar med de nye ideene om et fritt næringsliv.

På den andre siden var prinsippene i liberalismen og den nye moralen for arbeid og økonomi i samsvar med de forretningsmessige interessene som mange av haugianerne var involverte i. Den økonomiske liberalismen var en forholdsvis ny ideologi som var i sterk framgang omkring midten av 1800-talet. Etter den liberalistiske tenkemåten måtte de økonomiske deltakerne være frie og selvstendige i sine handlinger for å få mest mulig ut av næringene sine. Men frihet til

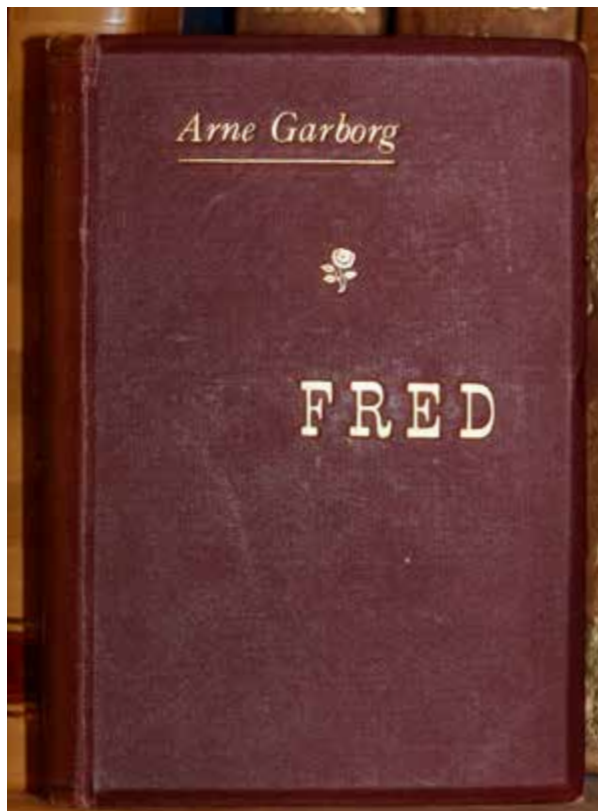
handling bærer gjerne også med seg krav om frihet for tanke og tro. Da kunne haugianernes krav om religiøs ensretting bli et problem.

Det var på den måten en spenning mellom et haugiansk krav om religiøs ensretting på den ene siden og en mer liberal tidsånd på den andre. Det var en spenning mellom et dogmatisk syn om å la religion gjennomsyre politikken og en mer pragmatisk tilnærming til det politiske. I et samfunn som ble stadig mer mangfoldig og sammensatt, var det likevel i lengden uråd å kreve åndelig ensretting.⁵²

Dette viser at for de fleste satt ikke den dogmatiske retorikken alltid så dypt, siden den i praksis ble valgt bort når valget sto mellom penger på den ene siden, og på den andre siden avgrensninger mot regler for hva som var forbudt på det religiøse området.

På mange måter er pragmatismen veldig avslørende for hva man prioriterer og ikke. Den nye moralen for arbeid og økonomi, som fant sin støtte i den økonomiske liberalisme og friere handel, var helt i samsvar med de jærskes bøndernes interesser. Hensynet til næringsinteressene fikk etter hvert overtaket i forhold til haugianske dydsideal.

«Det er ein hugnad å sjå den fart og drift det kan vera over arbeidslivet, særleg på gardane. Stundom kan ein ottast at hugen heilt er teken av det materialistiske strevet. Og sikkert ligg den fåren nær, ikkje minst når ein økonomisk har vunne opp den tyngste kneiken». Slik formulerte Martin Edland sammen med kinamisjonsmannen Ragnvald Mugås det om Nærbø i 1950.⁵³ Denne spenningen – og samspillet – mellom

Det er vel få bøker jærboen har sitert mer fra enn denne. Her har han funnet ord som har blitt som et slags livsmotto for mange: førsteutgave av Arne Garborgs Fred.

disse to kreftene kom til å prege det politiske og religiøse livet på store deler av Vestlandet i en periode på mer enn hundre år.

De etiske reglene og normene fra vekkelsestida trengte ikke å forsvinne, selv om samfunnet ble seku-

larisert. De fortsatte trolig å leve opp til mye av normsettet, også etter at de tok Jesus-bildet ned av veggen. Det lå i identiteten og tradisjonen som ble overbrakt fra en generasjon til en annen.

DE JÆRSKE HELTENE

«Det er eit sterkt, tungt folk», skriver Arne Garborg i innledningen til «Fred», «som grev seg gjennom livet med grubling og slit, putlar med jorda og granskar i Skrifta, piner korn av auren og von av draumane sine, trur på skillingen og trøystar seg til Gud».⁵⁴

Det er ingen tvil om at Garborgs beskrivelse er god og poengtert. Samtidig er det et bilde som jærboen gjerne vil bli målt opp mot, det er på mange måter slik han ønsker å være og bli sett på av andre. Slik sett er det en idealisering.

Det er også en form for idealisering ved at det bak skildringen lå en tildekt ulikhet. Skal vi forstå jærboen og arbeidsviljen hans må vi også ta med at bak håp og drømmer om respekt og ei bedre framtid, lå også den sikre kunnskapen om skammen som rammet den udugelige bonden.

Det er vel knapt mulig å forstå jærboens rolle som «driftig bonde» og entreprenør uten å ta i betraktning den rollen disse kvalitetene hadde for å oppnå status som «helt» i lokalsamfunnet. Da kunne man være ganske sikker på å bli likt og respektert av de nære omgivelsene man jo er så knyttet til.

Jærboen kunne regne med aksept og beundring fra omgivelsene på en måte som vi godt kan sammenligne med dagens idrettsstjerner og deres bragder. Det er

likevel knapt den individuelle stjernen jærboen kan sammenlignes med. Det er lagspillerne som gjør hverandre gode ved nettopp å fremheve laginnsatsen som det avgjørende. Man skryter av hverandre, gir hverandre klapp på skuldene og forteller hvor flinke og gode «me» er. Den som fremhever seg selv på bekostning av teamet ødelegger bare sitt gode navn og rykte.

LITTERATURLISTE

Assmann, Alida. 2008. *The religious roots of cultural memory*. Norsk Teologisk Tidsskrift. 4.

Beyreuther, E. 1969. *Väckelserörelsen*. Lund.

Bourdieu, Pierre. 1996. *Symbolisk makt*. Oslo.

Dyrvik, Ståle. 1996. I: Dyrvik, Ståle og Feldbæk, Ole: *Mellom brødre. 1780–1830*. Bind 7 i Helle, Knut (red.). Aschehogs Norges historie, Oslo.

Elias, Norbert. 2000. *The civilizing process. The history of manners and state formation and civilization*, Oxford revised edition.

Garborg, Arne. 2001 [1892]. *Fred*. Fyrste gong utgjeven av Mons Litteré, Bergen, 1892. Førsteutgave revidert med fotnotar og forklaringar av Sigbjørn Reime. Jærbladet.

Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge.

Giddens, Anthony. 1998. *Sociologi. En kort, men kritisk introduksjon*. Hans Reitzels Forlag. København 1998 [London 1986].

Grude, M.A. 1910. *Sandnæs' historie 1860-1910*. Sandnæs.

Gullestad, Marianne. 1989. *Kultur og hverdagsliv*. Universitetsforlaget.

Jackson, Peter. 1989. *Maps of Meaning. An introduction to cultural geography*. London.

Knudsen, Jon P. 1994. *Kulturspredning i et strukturelt perspektiv. Eksemplifisert ved politisk og religiøs endring under moderniseringen av det norske samfunn*. Lund University Press.

Landes, David S. 1998. *The Wealth and Poverty of Nations. Why Some are So Rich and Some So Poor*. London.

Langhelle, Svein Ivar. 1983(a). *Soga om Sola og Madla*. Bind II. Sola kommune.

Langhelle, Svein Ivar. 1983(b). *Soga om Sola og Madla*. Bind III. Sola kommune.

Langhelle, Svein Ivar. 1987(a). *Krigsåra: gode eller dårlege tider?* I Hovland, Edgar og Hans Eyvind Næss (red.). Fra Vistehola til Ekofisk, bind I, Universitetsforlaget, Stavanger 1987: 309–312.

Langhelle, Svein Ivar. 1987(b). *Oppsvinget i næringane ved sida av jordbruket*. I Hovland, Edgar og Hans Eyvind Næss (red.). Fra Vistehola til Ekofisk, bind I, Universitetsforlaget, Stavanger 1987: 333–357.

Langhelle, Svein Ivar. 1987(c). *Jordbruket i utvikling. Hamskiftet tar til*. I Hovland, Edgar og Hans Eyvind Næss (red.). Fra Vistehola til Ekofisk, bind I, Universitetsforlaget, Stavanger 1987:358–382.

Langhelle, Svein Ivar. 1987(d). *Det store vårsildfisket og Rogaland på 1800-talet. Konsekvensar for Jæren og Ryfylke*. I Ætt og Heim, Lokathistorisk Årbok for Rogaland 1987:15–28.

Langhelle, Svein Ivar. 2002(b). *Positiv motstandserfaring. I Bonde-motstand og sjølvkjensle på Sørvestlandet*. Seminarrapport Utstein kloster 2002. Haugaland Akademi 2002:66–77.

Langhelle, Svein Ivar. 2002(b). *Religiøst svar på samfunnsmessige utfordringar? Det kulturelle og religiøse normskiftet i Nord-Rogaland 1820–1850*. I Historisk tidsskrift 1-2002:5–26.

Langhelle, Svein Ivar. 2003. *Egalitær kultur og praksis i det premoderne samfunnet*. Heimen 1-2003, side 61–65.

Langhelle, Svein Ivar. 2004. *Når gammal kunnskap og sanning kjem til kort. Kulturelle svar på samfunnsmessige endringar*. I Menneske og maktene – når gamle sanningar ikkje gjeld lenger. Seminarrapport, Utstein kloster.

Langhelle, Svein Ivar. 2006. *Frå religiøst fellesskap til personlege val*. I K. Helle (red.). Vestlandets historie. Bind 3. Bergen.

Langhelle, Svein Ivar. 2010(a). *Pågangsmod*. I Jøssang, Lars Gaute, Langhelle, Svein Ivar og Tysdal, Olav: Sandneshistorien. Fra husklynge ... Bergen:53–85.

Langhelle, Svein Ivar. 2010(b). *Sandnes-tyå*. I: Jøssang, Lars Gaute, Langhelle, Svein Ivar og Tysdal, Olav: Sandneshistorien. Fra husklynge... Bergen.

Langhelle, Svein Ivar. 2014(a). *Ideal, tenkjemåte og arbeidsmoral*. I Bøe, Jan Bjarne og Smith-Solbakken, Marie. Hå kulturhistorie. Band 3. Frå 1870 til 1945. Bergen 2014:205–234.

Langhelle, Svein Ivar. 2014(b). *Næring i omforming*. I Bøe, Jan Bjarne og Smith-Solbakken, Marie. Hå kulturhistorie. Band 4. Tida etter 1945. Bergen 2014:13–31.

Langhelle, Svein Ivar. 2015(a). *Nils Trulsen Bru. Bønder som makt-faktor*. I Berg, Roald og Langhelle, Svein Ivar (red.): «Mod som en konge». Bøndene, makten og politikken 1800-1850. Bergen. 71–83.

Langhelle, Svein Ivar. 2015(b). *Samhandling og alliansebygging. Arbeiderbevegelsens forutsetninger i Rogaland fram til 1940*. I Larsen, Egil (red.). Det mørke fastland? Arbeiderbevegelsen og Rogaland. Arbeidernes historielag i Rogaland. Årbok 2015. Stavanger:52–83.

Le Goff, Jacques. 1985. *Mentalities: A history of ambiguities*. I: Le Goff, Jacques and Nora, Pierre (ed.): Constructing the past. Essay in historical methodology. Cambridge [Paris 1974].

Lilly, Samuel. 1973. *Technological Progress and Industrial Revolution 1700–1914*. I C. Cipolla (red.). The Fontana Economics History of Europe. The Industrial Revolution. Glasgow.

Løseth, Arnltot. 1996. *Likskap og lagdeling. Fylkeshistorie for Møre og Romsdal III 1920–1972*. Oslo.

Løseth, Arnltot. 2004. *Region, kultur og økonomi – Nord-Vestlandet 1850–1975*. I: Gammelsæter, Hallgeir, Bukve, Oddbjørn og Løseth, Arnltot: Nord-Vestlandet – liv laga? [Ålesund].

Melle, Oddbjørn Magne: *FrP-suksessen på Sunnmøre. Frå «Jesus, Ivar Aasen og rektor Kristvik» til Carl I. Hagen og Siv Jensen. Ein valgeografisk mikrostudie*. Heimen 2-2010: 147–172.

Moxnes, Paul. 2005. *Positiv angst i individ, gruppe og organisasjon*. Gjøvik.

Sejersted, Francis. 1978. *Den vanskelige frihet 1814–1851*. Bind 10 i Mykland, Knut (red.). Norges historie. Oslo.

Smout, T.C. 1985. *A History of The Scottish People 1560–1830*. London.

Sætherskar, Johs. (red.): *Det norske næringsliv*. Rogaland Fylkesleksikon. Bergen 1950.

Thompson, E.P. 1993. *Customs in Common*. New York.

Todd, Emmanuel. 1990. *L'Invention de l'Europe*. Éditions du Seuil. Paris.

Tveite, Svein. 1983. *Den driftige jærbu – myte eller realitet*. Stavanger Museum Årbok 1982. Stavanger.

Vea, Jan. 2009. *To kulturer. En sammenlignende undersøkelse av det vestnorske og det nordnorske kystsamfunnet. Med hovedvekt på det 19. og 20. århundret*. Kristiansand.

Weber, Max. 1995 [1920]. *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*. Oslo.

Williamson, Olivier E. 2000. *The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead*. Journal of Economic Literature, Vol. XXXVIII (September 2000): 595–613.

Winberg, Christer. 2000. *Hur Västsverige blev västsvenskt*. Göteborg.

NOTER

- ¹ E.P. Thompson 1993:97ff, 202.
- ² Langhelle 1983(a): 57-59, 83ff. Langhelle 1983(b): 27ff. Langhelle 1987(a) og 1987(c). Langhelle 2014(a): 205-234. Langhelle 2015(a): 71-83.
- ³ Langhelle 2002(b):66ff. Langhelle 2015(a): 71-83..
- ⁴ Langhelle 1987 (b):337f., Langhelle 1987 (c):379ff., Langhelle 1987 (d):20ff.
- ⁵ Landes 1998:177. Se også Weber 1995 [1920].
- ⁶ Knudsen 1994:92, 95.
- ⁷ Dyrvik 1996:48-49.
- ⁸ Tveite 1983:50.
- ⁹ Løseth 2004:31.
- ¹⁰ Lilly 1973:218-220.
- ¹¹ Gullestad 1989:117. Hun skriver videre, side 118, om sentrale trekk ved norsk kultur: «Ulikhet og forskjeller fortøner seg som uheldige resultater av prosesser vi ikke helt har oversikt over og som vi ikke liker å bli minnet på.... De er der hele tiden, vi tar hele tiden hensyn til dem, men vi snakker helst ikke om dem».
- ¹² Langhelle 2010:213-214.
- ¹³ Grude 1910:365-366.
- ¹⁴ Intervju med Lars Erik Jaatun, 11.1.2009.
- ¹⁵ Intervju med Lars Erik Jaatun, 11.1.2009.
- ¹⁶ Intervju med Lars Erik Jaatun, 11.1.2009.
- ¹⁷ Langhelle 2003:61ff.
- ¹⁸ Todd 1990:68-89, 145-153, 201 ff. Se for eksempel 286-290, 335-347, 360-367.
- ¹⁹ Se også Langhelle 2010(b):205ff.
- ²⁰ Løseth 1996:73-74.
- ²¹ Winberg 2000:128f.
- ²² Langhelle 2014(a).
- ²³ Gullestad 1989:119.
- ²⁴ Jackson 1989:55:
- ²⁵ Sejersted 1978:254, 260.
- ²⁶ Langhelle 2003:61ff. Det ligger utenfor tema for denne artikkelen å drøfte dette videre, men denne sammenligningen kan skje ved å studere sosial praksis etter mer eller mindre objektive kriterier, som fordeling av rikdom eller formelle retter og plikter. Den sosiale praksisen – og helst også loverket, er likevel avhengig av legitimitet i etiske normer for at den ikke skal bli svekket og gli ut. Sentrale oppgaver i forskning om egalitarianisme og hierarki i historisk sam-
- menheng må være å søke etter normer som virker til å framheve og sementere ulikhet, versus normer som virker til å tone ned og løse dette opp. Vi må undersøke om der var kultur for samhandling eller segmentering. I hva grad var det mulig å se at ulikheten var en hindring for å oppnå en allianse som ellers kunne vise seg fordelaktig?
- ²⁷ Langhelle 2004:5ff.
- ²⁸ Giddens 1998: 21.
- ²⁹ Williamson 2000:597. Assmann 2008:276-277.
- ³⁰ Williamson 2000:597.
- ³¹ Le Goff 1985:170.
- ³² Williamson 2000:597.
- ³³ Winberg 2000:120.
- ³⁴ Bourdieu 1996:45.
- ³⁵ Tveite 1983:49.
- ³⁶ Langhelle 2015(b): 31. Se også same verk 77ff og 101ff.
- ³⁷ Melle 2010:163.
- ³⁸ Elias 2000:385, 415, 432 og 444.
- ³⁹ Moxnes 2005:28 og 32, jfr. 50.
- ⁴⁰ Jfr. diskusjonene i Vea 2009:172.
- ⁴¹ Weber 1995 [1920].
- ⁴² Landes 1998: 178.
- ⁴³ Smout 1985:92f.
- ⁴⁴ Langhelle 2002(b), Langhelle 2006, Langhelle 2015(b).
- ⁴⁵ Beyreuther 1969:6f.
- ⁴⁶ Giddens 1996:69, 196.
- ⁴⁷ Langhelle 2006:119ff.
- ⁴⁸ Langhelle 2006:121.
- ⁴⁹ Langhelle 2006:119ff.
- ⁵⁰ IKA. Hå kommune. Formannskapsprotokoll 1837-1865. Formannskapsmøte 2. november 1840. Dei andre som skreiv under var Tollak Gudmundsen, Sven Aanestad, John Nesheim, Elling Tollaksen og Peder Larsen Odland.
- ⁵¹ IKA. Ognå kommune. Formannskapet. Møtebok 1838-1879. Møte av formenn og representantar 24. oktober 1840. Se også Langhelle 2013: 384f.
- ⁵² Langhelle 2006:130f.
- ⁵³ Sætherskar 1950. Martin Edland og Ragnvald Mugås:452.
- ⁵⁴ Garborg 2001 [1892]:1.

Taren på Jæren – gjødsel og tareoske

Lokal bruk og råstoff for den internasjonale kjemiske industrien

1880 – 1940

EGIL HARALD GRUDE

Mange lesarar kjenner til at utnytting av tang og tare har lange tradisjonar langs kysten, men kor variert og viktig bruken har vore, er kanskje ukjend. Men ein viktig ressurs skapar også grunnlag for konflikt – om eigedomsrett, vegrettar – og om røyken frå tarebåla. Egil Harald Grude følgjer og drøfter ei spennande utvikling, frå den gongen jærbøndene vart skildra som for makelege til å nytta taren til gjødsel – til då tarebåla brann og tarerøyken prega landskapet, og tareoska var eit viktig råstoff i kjemisk industri.

Bruk av tang og tare er kjent heilt frå sagatida. Den vart brukt som grønnsak, til fôr, gjødsel og pigment til farging. Då og seinare vart det framstilt salt til matvarebruk ved å tørka og brenna tang og tare, slå sjøvatn over oska og koka inn laken til salt. Produktet vart kalla svartsalt og var av heller dårleg kvalitet. Metoden vart brukt der det ikkje var hensiktsmessig å utvinna salt av sjøvatn.¹

Tønnes Sirevåg skreiv sist i 1930-åra ei hovudfagsoppgåve i historiemed tittelen «Jæren på veg frå naturalhushaldet. Jærsk næringsliv før Jærbanen kom. 1800 – 1875». Sirevåg seier at tare vart nytta til gjødselsblanding alt frå gamal tid. Amtmann Bendix Christian de Fine skriv i 1745 at bøndene ved havsida spar mold, slår smått lyng og samlar tare «for å forfriske og formere gjødningen». Det kan vera at bruken av tare har minka av seinare på 1700-talet. I alle fall fortel Pierre Pomeau Flor som studerte jærsk landbruk, i 1810 at taren blir lite brukt for skuld latskapen mellom bøndene.² Men så skjedde det ei endring. Ikkje lenge etter Flor sine klagemål på jærbøndene må taren ha kome i meir allmenn bruk som gjødningsmiddel. Marcus Fredrik Irgens som i si tid var ein dei største landbruksautoritetane i landet, ga i 1872 ut boka «Jæderen. Forsøg til en Landbrugsbeskrivelse». Her skriv han om gjødslingsmetodane og gjødslingsmidla. Irgens som brukar omgrepa tang og tare synonymt, seier at tare tidlegare var lite brukt som gjødningsmiddel. Men då han samla opplysningane sine rundt 1870 var den i allmenn bruk, både på sjøgardane og på gardar omtrent ei halvmil inn i landet, altså over

vesentlege deler av Jæren.³

Andre kjelder gir nærare opplysningar. Ein rettsvist om tarehenting mellom sjøgardane Nord- og Sør-Reime i Hå enda for Høgsterett midt i 1850-åra. Her hevda vitne at tarehenting og tarekøyring i alle fall hadde gått føre seg frå slutten av 1820-åra, kan hende etter utsagn frå vitne på Nord-Reime, så langt attende som til 1815.⁴ Så har vi ei sak mellom Orre og Friestad i Klepp tidleg i 1870-åra. Orre er sjøgard, Friestad ligg litt inne i landet. Frå Orre heiter det at taren ikkje vart nytta i eldre tider, men først kom i bruk som gjødningsmiddel ein gong mellom 1820 og 1840, 30 – 50 år før rettssaka. Det galdt både for Orre og oppsitjarar på fleire omkringliggjande gardar, også Friestad.⁵ I ei tredje sak, midt i 1890-åra, denne gongen mellom Ødegård som ligg opp frå sjøen, og sjøgarden Skeie i Klepp, vart det hevda at saltegardane hadde henta tare årleg på Skeiestranda langt attende. Dei Salte meinte dette hadde gått føre seg i så lang tid at dei hadde fått hevd på eller rett til dette «ved Alders Tids Brug», «fra en Tid, som ligger så langt tilbage, at ingen Levende kan erindre, at det har været annerledes». I Høgsterett vart det stilt spørsmål om ei nærare tidfesting av omgrepet «ved Alders Tids brug». Då vart det sagt at tarehenting og bruk av tare som gjødningsmiddel ikkje hadde teke til tidlegare enn mellom 1820 og 1830.⁶ I desember 1875 hadde Forlikrådet i Klepp føre ei sak om tarehenting på sjøgardane Reve og Hodne. Saka galdt i særleg grad forholdet til Austre og Vestre Bore og Borsheim, tare- og vegrettar. Der kom det også fram at gardane Hole, Voll, Vasshus, Skas, Gruda og

Taresankinga var tung og slitsam. Folk og dyr vart hardt røynde. Men dei gode inntektene dette arbeidet ga, lokka. Anna arbeid vart lagt til sides. Gardsfolket sjølv og tenestefolka arbeidde seint og tidleg for å berga tare. Her har kunstnaren Kitty Kielland skildra tarekøyring på Ogna. Kitty Kielland var ei føregangskvinne for dei kunstnarane som søkte til Jæren og skildra dette landskapet og folka der frå slutten av 1870-åra. Desse kunstnarane har seinare vorte kalla Jærmalarane. Foto: O. Væring Eftf. AS.

husmennene under Klepp prestegard – altså gardar opp av sjøen og inni bygda - hadde køyrt tare frå sjøen.⁷

Martin Adolf Grude gav i 1914 ut verket «Jæderen 1814 – 1914». Vi må gi Grude rett når han i dette verket hevdar at kring 1850 hadde bonden «lært verdien av å gjødsle aker og eng, og man ser derfor at tang, som forhen ei blev meget påaktet, nu samles med flid.» Grude understrekar at dette også galdt gardar innover Jæren. Taren vart som vist til ovanom, nytta opptil ½ - ¾ mil opp frå sjøen. Forbruket gjekk opp. Både M.A.Grude og Tønnes Sirevåg underbyggjer korleis taren kom til å få større og større verdi for det

jærskje landbruket der bøndene sette i gang stor nydyrking. Dette førte til at gjødselspørsmålet vart meir og meir brennande. Det minka på tilgangen, skreiv M.A.Grude. Jærbonden kunne ikkje dyrka utan gjødsel slik som austlandsbonden. Det vart konkurranse om taren. «Eierne» seier M.A. Grude «er begynt å verne om tangstranden, hvor forhen andre uberettigede tok tare efter behov.» Sirevåg seier at «det vart tevling om den gjæve havplanten: strandgardane hevda sin eigendomsrett, og prosessar vart fylgje».⁸

I samband med ei utskifting på Stavnheim i Hå i 1893 vert det vist til at i 1866 vart taren berre nytta

til gjødsel.⁹ Men snart kom det store endringar. Taren fekk også eit anna og svært viktig bruksområde, til industriell bruk. Dette auka konkurransen om taren ytterlegare. Hans Torgny Indrebø har i ein artikkel i Jærmuseet si årbok for 2008 – «Strandressursar» – sett på både landbruket si utnytting av taren og den industrielle bruken.¹⁰ Nedanfor skal vi i særleg grad kasta lys over den industrielle utnyttinga av taren. Dette gjer vi både i ein vidare forstand internasjonalt og nasjonalt, og med eit særleg fokus på Jæren frå 1870-åra fram til sist i mellomkrigstida, altså ein periode på 60 år, dei åra tarebåla brann langs jærstrendene.

TARE SOM RÅSTOFF FOR INDUSTRIELL BRUK¹²

Produksjonen av industrielt interessante råstoff frå tare og tang starta med brenning av plantene for å redusera dei til oske. Den vart først nytta som kjelde for kalsi-

umsalt til glasindustrien, deretter til utvinning av spesielt tareoska sitt overraskande høge innhald av jod. Dette har røter attende til egyptisk glasproduksjon i oldtida og til Roma. Tareoska vart og nytta til framstilling av såpe.¹³

Ein gong på 1600-talet tok franske kystbønder til med produksjon av soda, i hovudsak frå oska etter brenning av brunalgar, for bruk til glassering av keramikk og til glasproduksjonen. Produktet vart kall barilla-soda. Tare og tang kom også i bruk. Det fekk eit positivt utfall. Frå Frankrike spreidde tarebrenninga seg til Skottland der produksjon av tareoske for glasindustrien tok til rundt 1720. Aktiviteten vart særleg stor i dei fattige, men tarerike øysamfunna utanfor Skottland. Tarebrennarane her utvikla og forfina brennemethodane. Først nytta dei «gruver» – renner – i bakken eller i primitive steinomnar. Frå slutten av 1700-talet tok dei i bruk opne jernomnar – kilns. Dei, seier Mentz Indergaard, var laga

Livar Qvalbein frå Kvalbein i Hå fortel våren 2016 med grunnlag i eige minne og slik far og bestefar hadde fortalt. "Taren er ein ressurs som har lege til garden i uminnelege tider. Den har til tider vore ei god atåt-næring for sjøgardane langs heile jærkysten. Frå slutten av 1800-talet og fram til siste verdskrig vart taren brukt til mange ting. Den var etterspurt som gjødsel. Men aller viktigast var tareoska. Her på garden vart mykje av taren brent, og sluttproduktet var tareoske. Det var eit viktig og etterspurt råstoff i jodproduksjo-

nen. Tareoska vart selt til oppkjøparar. Bestefar selde til ein oppkjøpar i Stavanger som heitte Sømme. Det var ei god inntektskjelde her på garden heilt frå århundreskiftet (1800/1900) og fram til midten av 1930-åra. Eg har rekningar frå bestefar si tid som viser at han i 1915 leverte 22.688 kg. tareoske for 11 øre pr. kilo. Det var kr. 2.495. I 1924 leverte han 25.376 kg. a 25 øre pr kilo, i alt 6.344 kroner. Dette var mykje pengar, så det var om å gjera å få køyra opp mest muleg."¹¹

av støypejern, var tre – fire meter lange, og kunne lett monterast og demonterast. Difor var det lett vint å flytta produksjonsanlegget, noko som sparte transport av råmaterialet. Brenninga vart endå betre i lukka mursteinsomnar med skorstein. Denne informasjonen kom til Norge i ei utgreiing frå den danske konsulen Home i Leith i Skottland i 1805. Han meinte at tarebrenninga hadde ført til rikdom og folkevekst i kystområda.¹⁴

NORGE

Norge hadde ikkje eigen glasproduksjon før midt på 1700-talet. Før dette vart vindusglas importert vesentleg frå hansabyane Danzig og Lübeck, seinare også frå England. Frå midten av 1730-åra og utetter ivra styresmaktene for å få i stand eigne norske glasverk. Dei norske glasverka Ås glashytte i Sandsvær og Nøstetangen i Eiker vart oppretta i 1740-åra. Dei produserte drikkeglas. Hurdal glassverk vart oppretta i 1755 for produksjon av vindusglas. Frå starten av nytta dei norske glasverka vedoske. Denne oska vart enten samla inn frå hushaldningar eller ved hogst direkte for formålet, med stordrift av skog, for ikkje å seia rovdrift. Det vart stor etterspørsel etter skog både på Austlandet og i Trøndelag, til dels ut i perifere område. Lange transportveggar gjorde drifta vanskeleg og glasproduksjonen ulønsam. Vedoska vart likevel ennå nytta lenge framover. I 1820 hadde Hadeland glassverk såleis åleine eit årleg forbruk på 160 tonn pottaske, som omrekna tilsvarte omtrent 400.000 kubikkmeter ved med bork. I tillegg kom 14.000 kubikkmeter ved til å driva sjølve smelteprosessen. Då så langt var kome, hadde spørsmålet

om utnytting av tareoska vore på dagsorden lenge. Det vart nemnt første gong i 1739. I 1748 føreslo justisråd Jens Hveding i Trondheim at ein som alternativ til bruk av skogane i Lierne inn mot svenskegrensa i Trøndelag, kunne leggja glasverka til kysten og nytta pottaske med tare som råmateriale, her i landet som i Skottland. Hveding kunne, seier Indergaard, fortelja at for mange år sidan hadde ein skotsk skipper vore på besøk og forklart korleis ein skulle framstilla tareoske. Han hadde til og med kjøpt norsk tareoske, og betalt godt. Denne lovande geskjeften vart avbroten av at det vart innført forbod mot import av tareoske til Storbritannia.¹⁵

Tareoskeproduksjonen hadde ein vanskeleg start. Men interessa var vekt i Norge. Etter nokre prøveparti, m.a. på Veøy i Romsdalen, vart det i 1755 fastslått at glasverka her i landet også kunne nytta tareoska som grunnlag for produksjonen sin. Nordvestlandet og Trøndelag vart sentra for norsk tarebrenning. Byskriver Jens Hveding i Trondheim og kapellanen i Veøy, Hans Barow, var pionerar for å utvikla norsk tarebrenning. Dette hadde vekt slik oppsikt at Erik Pontoppidan alt i verket sitt om Norge frå 1752 kunne fortelja om industriell utnytting av tare.¹⁶

Interessa for tareoskebrenning hadde vakna for fullt. Det vart sendt ein industrispion til England. Han vart arrestert, lauslaten og rømde til Frankrike. Herifrå fekk han våren 1756 ein fransk tareoskebrennar og sodakokar til Norge saman med ein tolk. Dei starta arbeidet med å læra dagarbeidarar på Ørlandet i Trøndelag å sankta, tørka og brenna tare. Tarebrenninga vart vellukka, og brenning av tareoske vart etter kvart

ei binæring. Produksjonen begynte smått, men var i 1758 komen opp i ca. 30 tonn i året. Tidleg i 1760-åra kom produksjonen opp i over 100 tonn, midt i 1760-åra 125 tonn, og 15 – 20 år seinare opp mot 225 tonn årleg. Likevel vart ikkje trongen dekkja. Dei norske glasverka måtte gong på gong importera soda frå land ved Østersjøen, frå Skottland og Spania.¹⁷

Aktiviteten flytta seg sørover. Snart kom Nordmøre etter. Byfuten Peter Fredrik Koren i Kristiansund åtte Smøla-godset. I 1762 – 1763 oppmoda han innbyggjarane på Smøla og andre øyar i nærleiken å setja i gang med tarebrenning. Oska gjekk i første omgang til dei norske glasverka, seinare meir og meir til eksport, opp mot 200 tonn tareoske i året. I kristiansundshistoria reknar Arne Odd Johnsen at næringa i denne perioden var ein viktig faktor i den økonomiske historia i heile distriktet. Særleg på Nordmøre spissa striden om tarebrenninga seg til i dei første åra etter hundreårsskiftet. Mange meinte at tarerøyken var årsak til at fisket svikta.¹⁸

Tarebrenninga vart ei viktig næringsgrein fleire stader. I Stavanger Amt vart det i åra 1762 – 1764 produsert 70 tonn tareoske årleg.¹⁹ I 1760-åra gjekk tarebrenninga først og fremst føre seg på Karmøy og i Ryfylke. På Jæren høyrer tarebrenninga først og fremst til siste tider av 1800-talet og åra fram mot 1910.²⁰ Tarebrenninga førte til strid også i Stavanger Amt. Fiskarane meinte at røyken skremte fisken vekk frå land. Dette var urolege tider. Ein ekstraskatt utskriven i 1762 som fylgje av store økonomiske vanskar for den dansk-norske staten, førte til strid fleire stader på Vestlandet, med Strilekrigen i Bergen i 1765 som det mest kjente. Også i Stavanger

Amt samla bønder seg våren 1765 for å visa motstand mot skatten, Bønder frå Karmøy og Ryfylke var særleg aktive, ikkje minst ved ei samling på Finnøy og likeins i Stavanger.²¹ Bøndene var først og fremst opphissa over ekstraskatten, men sinnet deira gjekk også ut over alle slags skattar og avgifter, torskefiske med garn og over tarebrenninga. Dei ynskte ein resolusjon som forbaud tarebrenning, og dersom dei ikkje fekk det som dei ville, skulle dei kasta all taren som brennarane hadde samla på sjøen. Amtmannen våga ikkje anna, slik forholda var, enn å lya, og forbaud tarebrenning i 1765. Kommissjonen som vart nedsett i Bergen for å undersøka ekstraskatteklagene, fylgde opp. Den viste forståing for eit forbod mot tarebrenning og torskefiske med garn.²²

Lenger opp i embetsverket møtte dette motstand. Visestathaldar Benzon heldt prinsipielt på garnfiske etter torsk. Han ville helst ikkje setja forbod mot det. Likevel kunne det vera naudsynleg ut frå lokale omsyn. Difor gjekk han inn for at ein skulle kunna dela opp havet i garngrunnar og snøregrunnar. Dette skulle ein ta opp i dei distrikta der det var ynskjeleg. Visestathaldaren var også mot å setja forbod mot tarebrenning. Han ville ikkje ta avgjerdsla med ein gong. Ein skulle undersøka i Skottland. Der dreiv dei både tarebrenning og fiske. I desse spørsmåla støtta sentralstyringsverket og generalprokurør Stampe seg til visestathaldaren. Etter lang tid, først i 1779, vart så amtmannen sitt forbod oppheva. Dette skjedde etter initiativ frå glasverka. Tilførsleane frå utlandet vart vanskelege. Men det langvarige forbodet hadde knekt tarebrenninga i Stavanger Amt, og Nordmøre

heldt på posisjonen sin som kjerneområde for denne verksemda.²³

Også andre stader i landet vart brenning av tare til oske etter kvart mislikt. Klagarane påstod at brenninga hadde negative verknader både på veret og fiskeria. Bønder i innlandet meinte at tarebrenninga var medverkande årsaka til at det hadde vore dårleg vêr og mykje nedbør sist på 1700-talet. Dette fekk skulda for at kornet ikkje hadde mogna. Det som kom i hus, var grovt eller rotna på grunn av usedvanleg mykje regn. Dette var alvorlege skuldningar i misvekstår. Klagarane viste og til at fisket hadde slått feil i kyststroka, også dette på grunn av tarebrenninga. Det hadde ført til høge fiskeprisar. Fagfolk meinte at det som oftast var misunning og ikkje realitear som låg bak. Likevel heldt klagene fram med å strøyma inn frå både fiskarar og bønder. På slutten av 1700-talet nådde tarebrenninga eit høgdepunkt på Nordvestlandet og i Trøndelag. Tarerøyken låg stinn og illelukta heile sommarhalvåret mange stader like frå Sunnmøre og opp mot namdalskysten. Men tjukkast var han nok på Nordmøre og Smøla. Sist på 1700-talet og i åra etter 1800 kom det til konfrontasjonar mellom tarebrennarar og fiskarar frå Sunnmøre nordover til Trøndelag. Fiskarane ville ha slutt på tarebrenninga.²⁴

Sentralstyresmaktene reagerte. Våren 1804 kom på kongeleg ordre justisråd og embetsmann i Landeøkonomi- og Kommersekammeret, Christen Pram - fødd i Lesja i 1756 - til Norge for å samla opplysningar om tareoskebrenninga og dei store næringsvegane. Pram såg ikkje bort frå at tarerøyken kunne skremma fisken,

men var skeptisk til at brenninga hadde innverknad på vêret og avlinga. Han viste til presten Brodtkorb på Hitra, som hadde god forstand på fiske. Presten hevda at tare-røyken slett ikkje skada sei- eller sildefisket. Og at meda vart løynde av røyken hende så sjeldan at det hadde lite å seia. Pram meinte det var mange påstandar om dei negative verknadene av tarebrenninga, men bevisa var få.²⁵

I Trondhjem Stift forbaud amtmannen tarebrenninga for året 1804. Då ordna Pram med overkrigskommisær Holtermann på Østråt for skjæring av eit lite parti tare som eit forsøk. Han ville sjølv sjå korleis brenninga gjekk føre seg. Pram måtte gå med på at stanken frå brenninga var ubehageleg, men meinte at motstanden kunne synast å vera meir politisk enn rasjonelt betinga. Det var også støtte frå enkelte embetsmenn. Justisråden kalkulerte også betydninga for den lokale økonomien. I snitt var det i åra 1794 – 1802 sysselsett 696 arbeidarar, mens i toppåret 1800 ga denne verksemda arbeid til 1083. Pram kalkulerte også fortienesta for dei 3 – 4 månadene brenninga gjekk føre seg, og kom då til at ein arbeidar kunne tena mellom 10.5 og 21 riksdaler, etter hans syn ei god løn - «en saare maadelig Løn».²⁶

I konklusjonen sin slo Pram fast at den einaste skaden som var bevist, var at røyken kunne skjula meda. Dei andre klagene var ikkje bevist, men Pram meinte – kan hende noko overraskande – at klagene var sannsynleggjorde på ein slik måte at det var grunn til å ta dei alvorleg. Det burde undersøkast om det var muleg å brenna tareoske av tørka eller lagra tare. Då kunne brenninga gå føre seg i tida frå oktober til februar. Rett nok vart det fiska skrei om vinteren, men den gjekk så

djupt at røyken ikkje gjorde skade. Dersom ei slik undersøking ikkje var avslutta før våren 1805, meinte han at tarebrenninga burde stoppast. Resultatet av Pram sine undersøkingar og rapporten hans til København, var at tarebrenninga vart forboden i 1805.²⁷

Når det galdt haldninga til tarebrenninga i Skottland, svarte tidlegare omtalte konsul Home i Leith at det aldri hadde vore klaga over tarebrenninga, men at allmugen enkelte stader hadde meint at røyken og flammene skremde fisken. Derfor hadde tarebrennarane til tider vore nøydde til å sløkkja elden om natta. Men saka hadde blitt undersøkt, og nå meinte ein at røyken frå tarebrenninga ikkje hadde nokon innverknad på fisket.²⁸

For norske glasverk vart forbodet på kort sikt ein klar ulempe. Dei måtte framleis bruka oske frå ved, eller importera sodaoske, men etter kvart utvikla dei ei blanding som ga brukbart glas utan bruk av tareoske. Forbodet ramma truleg likevel ikkje kysten av Nord-Norge der det også var tarebrenning. Glasverka i Nord-Trøndelag, oppretta frå 1808 og utover, brukte alle oske frå tarebrenning. Aasnes glassverk fekk for eksempel tareoska si frå øya Vega og frå kyststrok elles nordpå.²⁹

Under napoleonskrigane frå 1807 til 1814 vart tarebrenninga friggitt i kortare tid av året, men verksemda vart likevel avgrensa. Etter 1814 kom det i gang eksport, men det vart ikkje stort av det. Hovudgrunnen var tekniske framskritt i sodaproduksjonen. I 1791 hadde den franske industrijemikaren Nicolas Leblanc lansert ein ny metode for å framstillta soda. Den var basert på koksalt, og i 1814 vart det sett i gang storstilt sodaproduksjon i England etter denne metoden, med sterkt prisfall

som fylgje. Soda framstilt av tareoska kunne ikkje lenge konkurrera. Men nye muligheter skulle opna seg.³⁰

NY UTVIKLING INTERNASJONALT

Oske for jodproduksjon og grunnlaget for farmasøytisk industri.

Etter at den nye metoden for å framstillta soda var lansert, vart det gjort forsøk på å forbetra den tradisjonelle framstillingsmåten. I 1798 vart det oppretta ein fabrikk i Cherbourg i Frankrike, for å skilja dei forskjellige salta i tareoska, slik at ein kunne koma fram til eit betre og reinare råstoff for sodaproduksjonen. Gjennom dette arbeidet vart grunnstoffet jod oppdaga i 1811. Dermed var det funne ny bruk for tareoska. Nå vart det viktig å skilja mellom oske frå tang og oske frå tare. Jodinnhaldet er 10 -100 gonger større i tare enn i tang.³¹

Her kom medisinske nyvinningar. På slutten av 1820-åra oppdaga den franske legen Jean Lugol at ved å binda jod til eit mineral – kalium - vart det vatnløseleg. Han føreslo at løysinga kunne nyttast ved behandling av tuberkulose. Den vekte stor interesse, men utan å innfri. Snart fann ein likevel ut at jodløysinga hadde antiseptiske kvalitetar. Eit nytt høgdepunkt, og eit gjennombrøt i vitskapleg medisinsk forskning kom i 1860. Då annonserte den sveitsiske legen Jean Francois Condet at jodløysing kunne nyttast til å behandla struma. Det var første gong i historia at ei spesifikk medisinsk behandling kunne nyttast på eit spesifikt medisinsk problem, på grunnlag av erfaringsbasert resonnement med støtte i eksperiment. Behandlinga av struma med tilførsel av jod er ei ernæringsbasert

Kvalbein sør i Hå, er ein av dei store sjøgardane på Jæren. Bøndene her og på sjøgardane elles, har alltid nytta havet på ulikt vis. Dei har fiska, vore losar og redningsmenn. Taren har dei nytta til gjødsel. Frå sist på 1800-talet og fram mot andre verdskrigen fekk taren stor økonomisk verdi. Tarebrenning, sal og eksport av tareoske, vart ei viktig inntektskjelde. Den internasjonale kjemiske industrien tok imot det meste av tareoska. Ein periode var det og ein tanginfabrikk på Ogna.

Foto: Anders Beer Wilse, Norsk folkemuseum.

behandling som tilførte kroppen ein manglande substans, og ikkje noko legemiddel i seg sjøl. Jod hadde i alle tilfelle blitt eit svært ettertrakta stoff og folk

brukte det i alle slags samanhengar. Dette var jo på ei tid då det ikkje fantes nokon offentleg legekonsjoll. Det kom etter kvart delvis som fylgje av misbruket av jod.

Bruken som antiseptisk middel heldt seg langt opp i moderne tid, men vert ikkje tilrådd lenger. Den fører med seg arrdanning og forlengar grotida for såret.³²

Jodproduksjonen vart ein stor industri. I 1846 fantes det 25 jodfabrikkar bare i Glasgow. Også i Norge opna det seg nye muligheiter både ved at tareoska kunne eksporterast og at det vart sett i gang innanlandske jodfabrikkar. Tarebrenning for jodproduksjon tok til på Hitra i 1870, etter initiativ frå bankdirektør Karl Bomhoff i Trondheim. To år etter etablerte han Nidarø Kemiske Fabrikk, den første jodfabrikken i Norge. Ved århundreskiftet fanst det ni jodfabrikkar i landet. Eksporten av jod frå dei norske fabrikkane utgjorde 12 – 13 tonn pr. år i tida frå 1905 og fram til den første verdenskrigen. Den sokk til ca. fire tonn pr. år i 1920-åra, men kom opp i 10 tonn i 1930.³³

SKOTTLAND ³⁴

Den kjemiske industrien har sin plass i skotsk historie. Det har også tarebrenninga og konsekvensane av denne. Tarebrenninga starta i 1730-åra. Den skaut fart frå midten av 1700-talet. I 1790 var produksjonen om lag 5.000 tonn, og då produksjonen var på topp i 1810, heile 7.000 tonn i året. Hovuddelen av tarebrenninga gjekk føre seg på Uists, Barra, Harris, Lewis, Skye, Tiree og Mull i Hebridane. På det skotske fastlandet – høglandet - var det og ein viss men avgrensa produksjon. I sesongane kunne mellom 25.000 og 40.000 personar delta i aktivitetane med og kring tarebrenning.

Historia om den skotske tarebrenninga er historia om korleis den skotske adelen kom til å utnytta denne

ressursen til eigen fordel, og utbytta den fattige forpaktar- eller jordeigarklassen over årtier sist på 1700-talet og først på 1800-talet. Då det var klart at det var pengar i tarebrenning, kasta jordeigarar i det skotske høglandet, frå Orknøyane, Hebridane og andre stader seg inn i denne næringa. Dei kravde alle rettar til taren. Taresankarane hadde leveringsplikt. Dei sat berre att med ein brøkdel av inntektene. Mesteparten gjekk til jordeigarane, for sal og for frakt av tareoska inn til Glasgow og til Liverpool på den engelske vestkysten.

Jordeigarane i det skotske låglandet – fastlandet - og i England gjorde det godt på landbruk, gruvedrift og kolonihandel. Og dei viste rikdommen sin ved å byggja seg flotte bustader som dei fylte med kunst og dyre møblar. Etter den skotske oppreisten mot England i 1745 sette den engelske kongemakta i verk harde mottiltak mot det skotske klansystemet, og det mista mykje av makta si. Dette fekk store konsekvensar i det skotske høglandet. Adelen her - jordeigarane - hadde levd enkelt og hadde problem med å få inntekter frå «forpaktarane» sine. Jordeigarane ynskte forandring og tok opp nye levesett i Edinburgh og London, med dyre hus og selskapsliv. Dei såg inntektsmoglegheiter i fisking, saueavl og tarebrenning. Til tarebrenninga trong dei ein stor arbeidsstyrke. Adelen delte då jorda si, også det som hadde vore i fellesskap med bøndene, i små bruk. Desse vart kalla croft, og småbøndene croftarar. Crofta var så små at dei ikkje ga levemoglegheiter for ein familie. Difor måtte dei som leigde jord, ha arbeid ved sida av, i tareindustrien.³⁵

På Hebridane såg ein ei liknande utvikling. Der

tok tarebrenninga som sagt ovanom, så smått til i 1720- og 1730-åra og skaut fart frå 1760-åra. I første omgang var det enkelte gardbrukarar som samla og brann tare. På Barra i Ytre Hebridane auka tareoskeproduksjonen frå 40 tonn i 1763 til 200 tonn i 1794. Då betalte kjøparane i Liverpool £ 4-10-0 for tonnet. Sidan ein måtte brenna 20 tonn tare for eit tonn oske, tydde dette at crofterane skar 4.000 tonn tare i året. Forpaktarane brukte tre månader kvar sommar for å samla og brenna tare til oske.

Grunneigarane, adelen, la på dei ei avgift for kvart tonn som vart frakta ut frå deira eigedommar. Dessutan hadde dei monopol på frakt inn til fastlandet på skipa sine. Grunneigarane makta i større og større grad å gjera taresamlinga og brenninga til fordel for seg sjøl. Bøndene levde eit usselt liv. Til trass for konfliktane, vert det likevel sagt at det i første omgang var nokolunde balanse mellom jordeigarane sine krav og bøndene sine inntektsmuligheiter. Det var jamvel ein viss folkeauke på enkelte øyar slik som Tiree. Likevel ga fleire og fleire opp og emigrerte til USA, Canada eller andre britiske koloniar. Landeigarene prøvde å avgrensa emigrasjonen gjennom lovgjeving som skulle tvinga opp prisane på reiser over Atlanterhavet. Staten hadde og interesse av dette, fordi emigrasjonen gjorde rekruttering av soldatar til the Imperial Army – hæren - vanskelegare.

Under napoleonskrigane vart det slutt på leveransar av barilla frå Spania, ei anna alkalikjelde. Prisen på tare (kelp) vart dobla mellom 1801 og 1811. På Barra skaut prisane i veret og var oppe i £ 20 for tonnet. Det

førte til at jordeigarane, som og auka arbeidslønene, pressa jordleigeprisane i veret. Grunneigarane gjorde det svært godt i nokre år. Forpaktarane fekk då £ 2-12-0 for tonnet – altså ein tiandepart av det jordeigarane/godseigarane fekk. Alt som tenkjast kunne, vart gjort for å maksimera inntektene av tareindustrien. Forpaktarane fekk forbod mot å bruka tare til gjødsel, og dei skulle bruka minst muleg tid på jorda si. Bøndene vart i større og større grad avhengige av å kjøpa havremjøl som dei tidlegare hadde dyrka sjølve. Dei fekk heller ikkje lov å mala kornet sjølve og kvernene deira vart øydelagde. Forholda under kelp-perioden sette grunneigarane i ein slik posisjon, seier Angus og Patricia Macdonald, at adelen «turned small tenants in effect into slave labour in the kelp industry». Crofterane fekk slavekår og vart slavearbeidarar i tareindustrien.

Men så braut marknaden saman i 1820-åra. Dette skjedde fordi tollen på billig import av barilla frå Spania vart fjerna etter napoleonskrigane. Grunneigarane på ei øy som Mingulay, gjekk over til sauedrift. Andre var på leit etter fortsatt drift. Jordeigar Rodrerick MacNeill på Barra bygde også frå 1828 ein tarefabrikk på øya. Den skulle gi arbeid til 500. Dei skulle produsera eit høgverdig produkt som kunne konkurrera med beste slag importert barilla. Det vart ingen suksess. Forpaktarane sleit med jordavgifter og med levemåten. Dei overlevde ved å dyrka poteter på all jord dei hadde til disposisjon. MacNeill sette forpaktarane på katolske Barra under stendig meir press. Han truga med at om dei heldt seg til katolske høgtidsdagar, og ikkje fylgde ordrane hans for arbeid med jorda og taren,

Tarerøyken driv over strender i Klepp. Det lukta ille – og det lukta pengar. Foto: Fotosamling Stavanger Turistforening, Statsarkivet i Stavanger.

ville dei bli skifta ut med protestantiske arbeidrar. Han åtvare og alle som hadde tankar om å emigrera. Dei ville ikkje finna nåde om dei angra seg. Det kan ha verka – på kort sikt. Men då potetavlingane svikta i 1840-åra vart det krise. Det vart masseutvandring, i stor grad til Nova Scotia, Canada. Nokre grunneigarar på Hebridane støtta til og med forpaktarar med tilskot til amerikabilletten. Dette vart elles forenkla ved at det store London-baserte Hudson Bay Company, som utnytta skinnressursane i Nord-Amerika, utrusta og sende skipa sine ut på atlantehavskryssing frå Stromness på Orknøyane. Mange nytta høvet til å dra med desse skipa over havet til ei ny framtid.

Nå skal det også seiast at det ikkje berre var småfolk som fekk problem. Også jordeigarane sleit og måtte gå frå heile eller deler av eigedommane sine.

Med samanbrotet i den skotske tareindustrien fekk Jæren ein stor mulighet, og nytta den.

JÆREN I FOKUS - TAREBÅLA BRENN

I 1893 skreiv Arne Garborg essayet «Fra det mørke fastland». Her formidlar forfatteren inntrykk frå ei ferdsørover Jæren med den Jærbanen han elles hadde vore skeptisk til då planane om dette tiltaket kom opp sist i 1860-åra. På reisa vart han vitne til tarebrenning. Garborg likte ikkje dette.³⁶

Vel 20 år seinare, i 1914, skildra også M.A. Grude tarebrenninga. «Reisende paa Jernbanen kan fra Toget en tør Sommerdag se snesevis af hvidlige, smaa Røg-søiler stige op langs Havkanten fra «Tangmiler» eller smaa Tanghauge som brændes til Aske, og er Luften noget fugtig med Paalandsvind, kan den høist eiendom-

melige, for den uvante noget ubehagelige Lugt derfra fornemmes 1 a 2 Mil ind i Landet.»³⁷ Jæren var storproducent av tareoske til bruk som råstoff i den kjemiske industrien, ikkje minst internasjonalt. Verksemda hadde festa seg sterkt på Jæren og i det jærskelandskapet, til og med i stadnamna. Inge Særheim fortel i boka: «Jærstrendene. Namn og stader» at ordet tare finst som føreledd i ei rekke namn, fleire med bakgrunn i sanking, køyring, tørking og brening av tare.³⁸

Tarebrenninga var ein kunst. «Sjølve arbeidet» skriv Svein Ivar Langhelle i Hå kulturhistorie «tok helst til etter vinterstormane og bestod i å samla opp tangen og køyra til tørkeplassar som var mest mogleg reine for sand og rusk. Der blei tangen først lagt i dungar, for sidan å bli snudd, raka og sett mest som han skulle vera høy. I fint vêr kunne dei køyra tangen opp for å

bli tørka den eine dagen og brend den neste. Staden for breninga var som ei mile, med eld innvendig og utan flamme. Det måtte aldri koma regn på oska, og ho måtte i sekk så snart ho vart kald nok.»³⁹

Arne Garborg kunne i essayet «Fra det mørke fastland» fortelja at tarebrenninga ga gode inntekter for dei beste gardane slik som Ytre Salte i Klepp. Oska vart seld til England. Der vart taren brukt i glasfabrikkane og til jodframstilling. Men, sa Garborg, tarebrenninga hadde ein pris. Den gjekk på kostnad av landbruket. Åkrane vart utarma år for år av di taren ikkje lenger vart brukt til nødvendig gjødsel, men til å brenna tareoske av. Jærbuen ga opp jordbruket og for til Amerika.⁴⁰

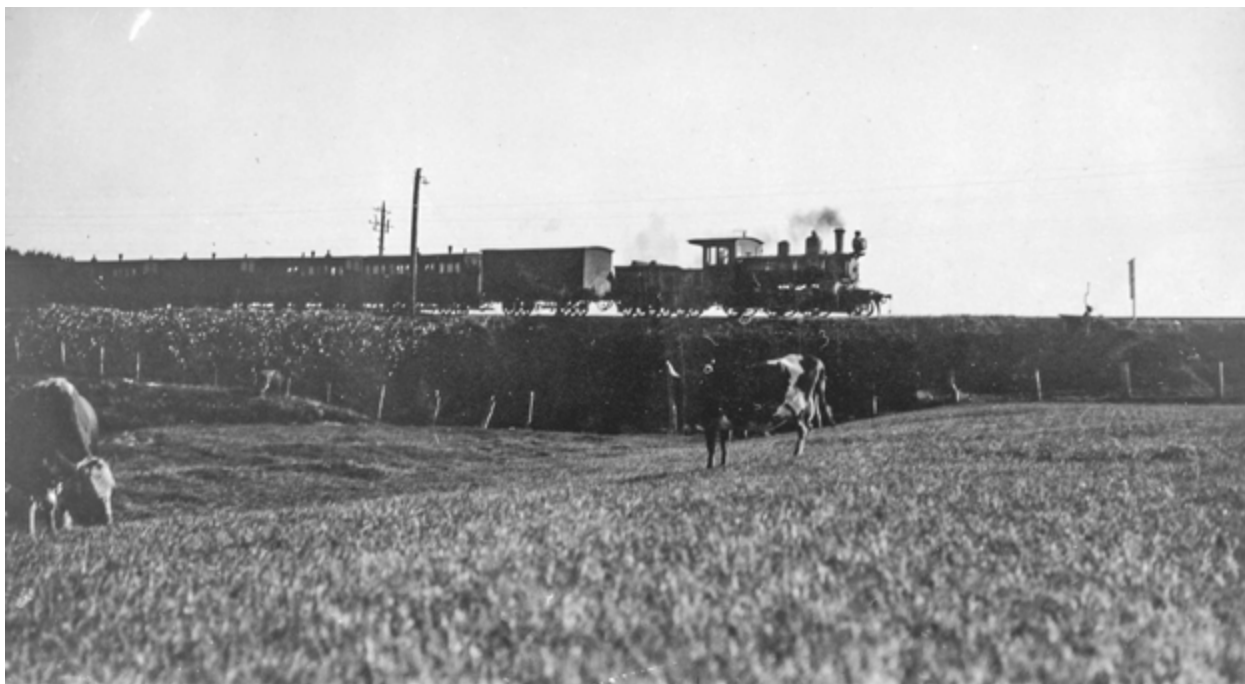
Framstegsoptimisten M.A. Grude skreiv at Jæren hadde overflod av dyrkingsjord og rikeleg tilgang på tare

Tarebrenninga var krevjande, og ein måtte vera nøyaktig om det skulle bli prima vare. Her vaktar to tarebrennarar prosessen. Rundt 1900 utvikla det seg jamvel ei eiga gruppe spesialistar – tarebrennarar, som tok på seg den viktige oppgåva. Dei ekstra utgiftene dette ga, sikra kvaliteten. *Foto: Severin Worm-Pedersen, Norsk Teknisk Museum.*

til gjødsel. Det galdt både sjø- og opplandsgardane. Og sidan taren vart kasta opp på strendene til ulike tider av året, var her nok tare både til gjødsel og til brenning. M.A. Grude såg ingen fare i tarebrenninga. Tvert om, det var ei velsigning. «Denne Tangbrændning har været

meget almindelig paa mange af Strandgaardene, især paa Kyststrækningen sønderfor Figgeløvens Udløb og har givet disse betydelige Aarsindtægter, dels ved egen Brændning og dels ved Udleie til «Oplændingerne» fra de ovenforliggende bygdelaag, der selv ingen

Jærbanen mellom Stavanger og Egersund kom i drift i 1878, samstundes med starten for tareeventyret på Jæren. Jernbanen vart ein viktig transportør av tareoske mellom jærbygdene og Stavanger. *Foto: Fotosamling Hå folkebibliotek.*

Tangrettighed har, af saavel Tangtag som Tørreplads for samme» Dette var viktige inntekter for jærbygdene, ikkje minst for sjøgardane. Her var det alminneleg velstand. Her var det nye driftsmetodar. Slåmaskin var vanleg på mest kvart bruk. Nye våningshus og driftsbygningar viste igjen i landskapet og her var og stor oppdyrking. I landbruksspørsmålet fann M.A. Grude elles støtte hos Hr. amtsagronom Sv. H. Kvalsheim, «der foruden at være Fagmand paa dette Omraade tillige er Tangstrandeier og Tangforbruger.....»⁴¹

Tønnes Sirevåg meiner og at den aukande utnyttinga av taren som gjødsel var viktig. Han ser difor som Garborg eit problem i tarebrenninga for eit ekspanderande landbruk. Han seier at det er lett å forstå at taren førte til strid i ei tid kunstgjødsel ikkje fanst, der det jærsket landbruket var i ekspansjon og der gjødselsbehovet vart stort. Då kom strandeigarene i aukande grad til å vakta over taren. I tillegg til taren hadde bøndene elles også eit anna naturgjødselmiddel. Det var sildeganet, fiskeavfall. Dette var det rikeleg tilgang

på under dei store sildefiskeria på rogalandskysten frå tidleg på 1800-talet til dei tok slutt rundt 1870. Det gjorde nok ikkje situasjonen lettare at det også vart skarpare og skarpare konkurranse om sildeganet etter som vårsildfisket minka. «I stor mun måtte spørsmålet om nyrydning og vidare framgang for jordbruket på Jæren bli eit spørsmål om gjødseltilgang og lettare kommunikasjonar.» seier Sirevåg.⁴² Han må i kommunikasjonsspørsmålet ha hatt Jærbanen i tanken.

Arne Garborg nekta for at Jærbanen ga fordeler for tarebrennarane, og for Jæren i det heile for den del. Bøndene frakta varene sine med hest og kjerre som før. M.A. Grude var ueinig med Garborg og argumenterer for at utan Jærbanen kunne ikkje tarebrenninga ha blitt noko stordrift. Båtfrakt var altfor vanskeleg langs den vêrharde jærkysten der hamneforholda var heller dårlege. Arne Garborg og M.A. Grude kom elles seinare til å nærma seg kvarandre i synet på Jærbanen. Garborg såg at den etter kvart vart til nytte for landbruket og til framhjelp for meieribruk og industri.⁴³

Hallvard Nordås understrekar i Klepp bygdesoge frå 1987 den avgrensa betydninga Jærbanen hadde i den første 20-årsperioden av dette tiltaket. Nordås seier også at den i første omgang elles fekk mest nytte for Hå og den sørlege delen av Jæren, medan dei Klepp ennå fann det mest praktisk og økonomisk å gjera byreise med hest og kjerre slik dei alltid hadde gjort.⁴⁴ Nordås ser og at Jærbanen etter kvart vart til nytte for tarebrennarane. Kvernelands Fabrikk frakta råvarer og ferdige produkt med båt over Frøylandsvatnet til Klepp stasjon. Dette førte til auka trafikk for Jærbanen. Det same gjor-

de også tareoska. «Udover Sommeren ser man daglig en Række tunge Læs blive slæbt opover fra Sjøkanten til Klep Station, hvorfra Varen saa sendes til Stavanger og derfra videre til Bergen.» Oska frå Klepp vart elles ikkje berre køyrt til Klepp stasjon. For dei Orre var det greiare å køyra til Bryne. Her vart oska lagra i eigne oskehus før ho vart transportert vidare til Stavanger, og derifrå – etter at kjøparar på andre sida av Nordsjøen hadde overteke hegemoniet - med båt til Storbritannia.⁴⁵

Bøndene køyrde tareoske med hest frå strendene til jernbanestasjonane frå Ognå og Brusand i sør til Klepp i nord, for vidaresending til Stavanger og eksport derifrå. Her ser vi ein tareoskekøyrar i Saltebakkane sør for Bryne.
Foto: Stavanger Turistforening/Gunnar Wareberg, Statsarkivet i Stavanger.

KONFLIKTAR OM TAREN I RETTSSYSTEMET

Vi har alt sagt at den aukande utnyttinga av taren førte til strid, og har vist både til Arne Garborg, M.A. Grude og Tønnes Sirevåg. Den aukande etterspurnaden etter

taren som gjødsel var konfliktskapande. Det var likevel først og fremst den intensive industrielle utnyttinga av taren som førte til prosessar. «Men da saa Brændning af Tang til Jodfabrikationen for Alvor tog Fart i 1880-Aarene blev der fordoblet Rift efter Tangen og Processerne om Tangrettigheder tiltog tilsvarende.»⁴⁶

Vi skal sjå på nokre av dei mest sentrale sakene i denne samanhengen. Hallvard Nordås skriv at frå gammalt var det rimelegvis slik at taren vart rekna som herrelaust gods som kven som helst kunne nytta, både opplandsgardar så vel som dei som åtte sjøgardane. Men etter kvart vart det konflikt.⁴⁷ Nordås skriv og, som vi elles har sett, i Klepp bygdesoge at ein fekk avtalar mellom sjøgardar og innlandsgardar alt før utvinninga av oske tok til. Forliksprotokollane for Klepp viser fleire avtalar om utnytting av taren alt før 1870. Sidan kom det til forlik om tareoska.⁴⁸

4. april 1853 vart det møte i forlikskommissjonen for Klepp prestegjeld. Oppsitjarane på Skeie meinte at Ytre Salte dreiv ulovleg og skadeleg tang- eller taretaking og køyring på ulovlege vegar og langs med stranda. Dette måtte stoppast. Den innklaga lova å retta seg etter tilvisingar for henting og kjøring frå dei Skeie. Det vart forlik. Ytre Salte skulle betala 32 skilling årleg til Skeie for å ta tare og nytta vei, og godtok det.⁴⁹

I Orre var det frå gammalt av strandgardane som gjorde seg nytte av denne ressursen. Men etter kvart som det vart aukande trong til gjødsel, kunne dei køyra taren opp til 7 – 8 km inn i landet seier Birger Lindanger. Dei Erga og Horpestad hadde vore vande med å henta tare på Orre. Etter kvart vart det meir køyring enn dei

Orre sette pris på. Midt i 1850-åra vart dei einige om at det skulle vera anledning til å ta tare på Orre. Men opplendingane måtte køyra slik at det ikkje var til skade for Orre si mark. For at alle skulle vera kjende med vedtaket vart det lese opp frå kyrkjebakken på Orre.⁵⁰ På Skeie var det ny sjau i 1866. Der hadde bøndene på Åse henta tare i årevis. Åsebøndene vart stemnde for forliksrådet for å få avgrensa kva tangstrand dei skulle ha rett til.⁵¹ Sjøgardane Reve og Hodne hadde i 1875 kome i konflikt med Austre og Vestre Bore og Borsheim om tare- og vegrettar. Her vart saka løyst ved at sjøgardane skulle få økonomisk kompensasjon, både frå nabogardane dei hadde hamna i konflikt med, og gardar inne i bygda som køyrte tare; Hole, Voll, Vasshus, Skas og Gruda.⁵²

På Refsnes i Hå fekk Store Salte og Ødegård i Klepp i 1886 rett til å ta tare og sand på garden i 30 år mot betaling. Frå Hårr i Hå heiter det i 1904 at det var bortleige av tarefelt. På Nærland i Hå vart det i 1905 ført til boks at opplandsgardane Nesheim og Njærheim hadde ein avgrensa rett til taretak.⁵³

I eit forlik i 1890 fekk oppsitjarar på Erga rett til å henta tare på Orrestranda mellom vikskiftet og elva i sommartida frå 15. mai fram til haustmarknaden. Derimot skulle dei Erga ikkje ha rett til å henta tare frå 1. mars til 15. mai kvart år. Som erstatning for denne retten skulle brukarane på Erga betala eigarane på Orre ein årleg sum. Ei vanleg ordning vart etter kvart at opplendingane skulle betala strandeigarane ei viss avgift for kvart lass med tare. Etter kvart fekk kvar sjøgard – etter matrikkelen – eit visst tal hesterettar som dei kunne bruka sjølv eller leiga bort.⁵⁴

Kartutsnitt over Klepp og Time frå 1902. Her er nokre viktige torgardar som Refsnes nord i Hå, Skeie, Vik, Orre, Reve og Hodne i Klepp, merka av. Det same er opplandsgardar som Åse, Salte og Erga. Dei låg i rettsprosessar med sjøgardane om eigedomsretten til taren. Desse vart førte like til Høgsterrett. Sjøgardane vann. Kartet viser og gardar som Gruda, Hole, Voll og Vasshus nord i Klepp. Desse gardane sikra seg forsyningar gjennom avtalar om betaling for taren. Kartet viser og Jærbanen og jernbanestasjonane Bryne og Klepp. Frå desse var det stor trafikk med tareoske i sesongane. Mange av sjøgardane i Klepp køyrde til Bryne og Klepp stasjon med oska. Det siste kunne vera ei ekstra dryg ferd. Då Jærbanen vart bygd midt i 1870-åra ynskte dei Klepp at banen skulle gå midt i bygda – om Kleppekrossen – men tapte denne kampen. Jernbanestyresmaktene ynskte den kortast moglege traseen mellom Stavanger og Egersund. Jernbanen var nok likevel eit langt betre alternativ for å føra oska til Stavanger for tarebøndene i Klepp enn ei lang byreise med hest. *Foto: Kartverket, Rektangelkart Rogaland, 1902.*

Andre saker gjekk gjennom heile rettsapparatet, like til Høgsterett. Tidleg i 1850-åra vart det konflikt mellom oppsitjarane på Søndre- og Nordre Reime i Hå. Tvisten galdt retten til bruk av tarestrand. Dei sør meinte dei hadde eineretten, dei nord meinte dei var «medberettiga», og hevda at då Reime vart delt i to hovudpartar hadde taren blitt verande i uskifte som eit felleseige. Det var til og med meir enn nok til å forsyna både reimegardane og andre gardar med all den tang som trongst. Vitne kunne og fortelja at dei nord hadde køyrt tare i lang tid, og i alle fall langt over hevdstid. Kunne ein tarerett oppnåast – ervervast – ved alminneleg bruk, og hadde dette skjedd ved at dei hadde fått løyve til å henta tare? Under- og Overrett hadde vore ueinige korleis lova skulle tolkast her. Det stod også om dei nord hadde bedt om løyve til å køyra tare. Her stod vitna for sør og nord mot ein annan. Som vi har sett ovanom, hevda vitne at tarehenting og køyring i alle fall hadde gått føre seg attende til slutten av 1820-åra, kan hende etter utsegn frå vitne på Nord-Reime så langt attende som til 1815. Då som nå kunne det koma endringar under vegs i rettsapparatet. Underretten ga dei sør medhald, Overretten dei nord. Saka enda i Høgsterett som sa slik dom: «Oppsidderne paa Gaarden nordre Reime (Navne) bør for Oppsidderne paa gaarden søndre Reime (Navne) deres Tiltale i denne Sag frie at være.» Og så står det som kommentar at grunnen til at Høgsterett ga ein ny konklusjon utvilsamt var at dei hadde funne beviset for hevd tilstrekkeleg.⁵⁵

Det var strid om taren også andre stader. Vi skal sjå på ei sak frå 1871 mellom gardane Bærvågen og Nevlun-

gen i Brunlanes i Vestfold. Eigarane av desse to gardane meinte dei hadde eigedomsrett til all tare på strendene sine og frå nokre grunnar utanfor strendene. Taren frå grunnane vart riven laus under hauststormane og dreiv opp på strendene. Dette hadde ført til konflikt og tjuveritiltale for ulovleg tareskjæring våren 1870. Dei tiltalte som meinte dei hadde hevd til å skjæra tare, og som hadde betalt grunneigarane for det av tare dei tok ut, vart frifunne både i Underretten og Stiftsoverretten. Amtmannen i Jarlsberg og Laurvigs amt anka til Høgsterett. Under behandlinga av saka viste Høgsterett til ein dom frå 1854 frå Kaupanger i Sogn og ein frå Grevle i Brunlanes i 1855, og likeeins paragrafar i utskiftingslovene av 1821 og 1857. I førstnemnde dommen var dei innstemna dømde for tjuveri, i sistnemnde måtte taresankaren betala for det han hadde tatt ut. Høgsterett sa likevel at det av tidlegare rettspraksis berre gjekk fram at tarestranda kunne tilhøyra grunneigarane, ikkje at ho nødvendigvis gjorde det. Her måtta takast omsyn til lokale forhold og rettsoppfatninga frå stad til stad. Den kunne vera ulik sjølv med så små avstandar som ei mils veg, som mellom Bærvågen og Grevle. Derfor vart det sagt, at dersom nokon skulle kunne sjåast på som tjuv måtte dei vera klar over at dei ved å skjæra tare gjorde inngrep i annan manns eigedomsrett. Slik forholda var her, var det ikkje rimeleg å rekna slik. Eigarane hadde sett på at utanforståande skar tare på eigedommane deira. Dessutan hadde Herredskommissionen som arbeidde med matrikulering rundt 1870, gått ut frå at at tareskjæringa var fri. Derfor hadde skylda på garden Bærvågen blitt sett lågare enn om garden hadde hatt eigedomsrett til taren

på eigen grunn. Dei tiltalte vart frikjende.⁵⁶

Vi vender attende til Jæren. Ei tid etter brunlanesdommen kom det til sak mellom sjøgarden Orre og Friestad som ligg opp frå sjøen. Her kom brunlanesdommen til å danna presedens. Som vi alt har sett, vart det i saka mellom Orre og Friestad sagt at tarehentinga kom i gang mellom 1820 og 1840, då taren kom i bruk som gjødningsmiddel. Gardar opp i landet, slik som Friestad, køyrde også tare, utan innvendingar frå dei Orre. Den transporten ser ut til å ha gått føre seg der det passa å køyra. Men så bygde dei Orre veg til stranda. Dette skjedde så langt vi skjønar, tidleg i 1860-åra. Då oppfordra oppsittjarane på Orre-garden fleire av dei gardane som henta tare, om å vera med på å opparbeida vegen. Ein dreng frå Friestad var med på vegarbeidet, vart det hevda. Det meinte dei Friestad var eit bevis på at dei Orre hadde gitt rett til tarehenting, mot at dei Friestad deltok i vegvedlikehaldet. I 1871 saksøkte Orre dei Friestad for å ha køyrt over Orre si inn- og utmark. 22. april 1871 sa Sorenskrivaren i Jæren dom. Dei Friestad vann saka. Orre anka dommen til Kristiansands Stiftsoverrett. Her kom det dom 19. november 1873. Dei Orre vann. Retten kjente Jens Thorsen Friestad «uberettiget til at tilegne sig Tang paa Gaarden Orres Strand». Saka vart anka til Høgsterett. Då hevda dei Friestad at dei ikkje trong noko løyve til tarehenting frå dei Orre, fordi «forsaauidt angaar Bemægtigelsen af Tangen, ingen Indrømmelse behøves, saasom han mener, at Adgangen til at tilegne sig Tang, der oppfyldes av Havet, er fri for alle og Enhver----». Og når det galdt retten til å koma til standa,

hadde denne bevisleg vore i bruk i over 20 år, og var hevdvunnen. Dei Friestad ville også skjelna mellom tare som vart skoren og tare som dreiv på land. Den sistnemnde skulle vera fri for alle. Førstevoterande kunne ikkje sjå at dette var tilfellet, i alle fall så lenge dette ikkje hadde vore gjengs oppfatning langt tilbake. Her vart det vist til fleire lovtekstar. Utskiftingslovene av 17. august 1821 § 14 og av 12. oktober 1857 § 18c skilde ikkje mellom skoren eller ilanddriven tare. All tare var eigedommen til den som åtte grunnen der strandtaren dreiv opp på. Førstevoterande fann også støtte for dette i NL (Norske Lov) 5-12-4 og 17 frå 1687. Det hadde heller ikkje tidlegare vore skild mellom tarestrand der tare vart skoren og der tare dreiv på land. I kriminallova av 3. juni 1874 kap. 22 § 15 var det også sett straff for den som tok tare som fanst i sjøen ved annanmanns grunn eller hadde drive inn der. Dommaren ville heller ikkje avvise at tare i eldre tider og på enkelte stader kunne ha vore allemannseige. Men for Orre (egnen) sitt vedkomande rekna ikkje dommaren med at dette kunne ha vore tilfelle. Rett nok sa samtlege vitne at frå den tid ein tok til å nytta taren, meinte alle gardbrukarar som ikkje budde ved stranda, at dei hadde rett til å henta tare. Det var ikkje knytt nokon eigedomsrett til den. Vitna hevda også at dei Orre meinte dette sjølv. Men, sa førstevoterande, dette er ei oppfatning som ikkje går lenger attande enn 30 – 40 år. Og så såg ein også at Herredskommissionen i Klepp - i motsetnad til Brunlanes - hadde vore av ei anna meinig med matrikelrevisjonen. Der heitte det at «man i Jordtaxterne over de til Søen stødende Gaarde og

Fortegnelse over dem som kjøper tare		utbetalt	betalt
Otte 18	Fredrik Rollen 1/4 1/15	26 00	26 00
	1/4 1/16 2 hekt.	35 00	35 00
- "	Anton Torvholten 1 - 1/4	20 00	20 00
- "	Sverre Kallalund 1	20 00	20 00
- "	Johannes Kangeras 1 3/4	20 00	20 00
	Gunnar Pedersen 1 1/4	20 00	20 00
	Per Vold 3 hekt.	50 00	50 00
	Per Hølland Vigstov 1 hekt.	20 00	20 00
	Per Frøstov 1/4 1/15 16 hekt.	15 00	15 00
	Per Frøstov 1/16 3 hekt.	7 50	7 50
	Per Kvalbe 1/16 2 hekt.	2 50	2 50
	Frøstov 1/15 og 1/16	10 00	10 00
	for selvs 1/16 3 hekt.	10 00	10 00
	Per Frøstov 1 hekt.	20 00	20 00
	Per Kvalbe 1/16 1/4 hekt.	25 00	25 00
			245 00
	for sild og porsha		3 10
			248 10
	Frøstov 1/15 50.00 for selvs		200 00
	1/4 1/16		41 90
			290 00
	for selvs 1/15		4 00
	for selvs 1/15 4.00		4 00
			298 00

Fortegnelse
over dem som
kjøper tare fra
Kvassheim strand
30/10 1915

Då taren vart salsvare og viktig inntektskjelde, vart det strid. Folket på sjøgardane meinte taren var deira eigedom. Bønder oppe i landet - opplendingar - hevda at taren var allemannseige. Høgsterett bestemte at på Jæren høyrde taren til grunneigarane. Andre kunne likevel sikra seg tare. Sjøgardane selde. Her gir ei side av rekneskapsboka, «Fortegnelse over dem som Kjøper tare fra Kvassheim strand 30/10 1915», oss oversikt over ei lang rekke bygdefolk som kjøpte tare på Kvassheim i åra frå 1915 til 1920.

spesielt for Gaarden Orres Vedkommende har tillagt pr. Maal af Indmarken mindst 2 Spd. for Tangstrandherligheden, hvorimod intet saadant Hensyn blev taget for Gaarden Friestads Vedkommende, og dette Tillæg, som saaledes er gjort for Gaarden Orres Vedkommende, sees ogsaa af Herredskommissionen, efter den sammes Formand meddelte Erklæring at være sat endnu høiere, end 2 Spd., som var foreslaaet af den forberedende Komite.» Dette hadde ein også teke omsyn til andre stader i landet, sa Høgsterett og viste til brunlanesdommen. Det same var tilfelle i ein eldre dom. Den gongen kom det fram at ein på Jæren ikkje tenkte seg anna enn at oppfylt tang/ilanddriven tang var ein herlighet for vedkomande eigendom. Førstevo-terande avviste at dei Friestad hadde hevd.

Og så var det veispørsmålet då? Var det stifta ei bindande semje ved opparbeidinga av vegen? Dommaren meinte at dette ikkje kunne vera tilfelle. For på den tida vegen vart opparbeida, meinte alle at taren var noko som var felles for dei alle. Då var det rimeleg at alle som tok opp tang var med på opparbeidinga. Det var heller ikkje på nokon måte rimeleg å slutta at Orre, ved å ta mot hjelp, skulle fråskrive seg rettar. Dei visste jo ikkje eingong at dei hadde nokon rett til å utelukka andre. Det omhandla vegarbeidet syntes også ut frå opplysningane å ha vore ganske ubetydeleg. Det såg ikkje ut til å ha vore meir enn ein enkelt dags arbeide, eller noko slikt, på kvart enkelt bruk. Det var ikkje minste grunn til å tru at oppsitjarane på Orre hadde meint å oppgi rettane sine på grunn av ei ubetydeleg hjelp. At tarehentinga vart tilleten utan innvendingar kunne ein

heller ikkje sjå på som noko anna enn eit mellombels løyve som dei ikkje kunne vera bundne av. Førstevote-rande meinte derfor et Overretten sin konklusjon var den rette. Her i Orre vann grunneigarane fram, ikkje minst fordi taren under matrikuleringsarbeidet hadde blitt rekna som ein herlighet til garden og hadde blitt lagt til skylda, verdigrunnlaget for garden.

Forholdet mellom Orre og Friestad kunne nok vera viktig for dei det galdt. For oss er det ei anna side ved denne dommen som er langt viktigare enn dei lokale forholda. I lang tid hadde det herska uvisse om kva som var strandeigarane sin rett og kva rettar utanforståande hadde. Ved denne dommen slo Høgsterett *fast at slik dei lokale forholda var*, var taren strandeigarane sin eigedom som andre ikkje utan «særlig Adkomst kunde benytte sig af.»⁵⁷

Fram til 1870-åra galdt nok tarekonfliktane i hovudsak tare til bruk som gjødningsmiddel. Då tarebrenninga kom i gang skulle det som vi alt har sagt, kvessa seg endå meir til. På nytt enda ein rettstvist frå Jæren om tare i Høgsterett for landets øvste dommarar. Dei skulle koma til å sjå taren i lys av utnyttinga til industrielle føremål. Tidleg i 1890 vart det, som nemnt ovanom, sak mellom Ødegård/Salte og Skeie i Klepp om tarerettar. Saltegardane hadde henta tare på Skeie-stranda årleg, i lang tid. Dei Salte meinte dette hadde gått føre seg i så lenge, at dei hadde fått rett til dette «ved Alders Tids Brug ... fra en Tid, som ligger så langt tilbage, at ingen Levende kan erindre, at det har været annerledes.» Underretten sa dom 15. april 1893. Petter Pedersen Ødegaard fekk rett til å henta tare til gjødsel «dog

ikke mer end fornødiges til nævnte Gaardes Brug, fra den ved Hovedcit.ne Andreas, Gabriel og Jonas Scheies Gaarde Scheie i Klep tilliggende Strandstækning fra og med Klovstenene i Syd til og med Marøbugten i Nord fælles med Hovedcit.ne og de Andre, der maatte have Ret til Tarehentning paa samme Strand...». Vi skal *særlig merka* oss at dette var ein innskrenka rett, ein rett til å henta tare til gjødsel. Dette var viktig i ei tid då taren hadde fått eit nytt hovedbruksområde, for brenning til tareoske. Dommen vart anka. Bergen Overrett sa dom 27. august 1894. Då vart Petter Pedersen Ødegaard kjent «uberettiget til som Eier af L.No. 186b af ytre Salte, Matr. No. 35, og af L.No. 188b af Aase, Matr.No. 36 i Klep, at hente Tang paa den Appell.ne Andreas, Gabriel og Jonas Scheie tilhørende Strand paa Gaarden Scheie, men bør iøvrigt Parterne for hinandens Tiltale i denne Sag fri at være.» Dommen vart anka til Høgsterett som sa dom 3. september 1896. Som vi har sett ovanom tok bruken av tare som gjødsel truleg til mellom 1820 og 1840. Førstevoterande sa at sjølv om dei Salte hadde hadde henta tare frå det tidspunktet, var ikkje det nok til «Erhvervelse af Retten gjennom Alders Tids Brug». Derfor kunne det berre vera tale om at Salte hadde skaffa seg ein slik rett ved «almindelig Hævd». I så fall var tidsrommet Salte hadde hausta tare på Skeie si strand tilstrekkeleg langt. Det var slik fordi det hadde gått «over to Hævdperioder, hvori Brugen er udøvet, forinden Loven av 23 Mai 1874 traadte i kraft.» Dette var Lov om særlege rettar over framand eiendom, Servitutlova. Då var spørsmålet om bruken hadde blitt utøvd «med Bevisthed» eller om den fann stad «i kraft af en

Særlig Ret for Saltegaardene». Det meinte førstevoterande ikkje kunne vera tilfelle. Så vart det også opplyst at det ikke berre var saltegardane som hadde henta tare frå skeiestranda, medan også fleire andre gardar, «endogsaa Gaarde, som ligger temmelig langt borte» hadde forsynt seg med tare frå skeiestranda. Dette tyda også på at hentinga ikke hadde vore grunna i særlege rettar, men fordi ein i lengre tid hadde meint at tare som kom inn frå havet var noko som strandeigarane ikkje kunne nekta andre, fordi det var så stor overflod. Så vart det vist til orredommen frå midt i 1870-åra. Fram til då hadde det vore uvisse om kva som var strandeigarane sin rett og kva rettar utanforståande hadde. Ved denne dommen vart det, som vist til ovanom, fastsett at taren var strandeigarane sin eigedom som andre ikkje utan «særlig Adkomst kunde benytte sig af».

Tarearbeid i Klepp. Store taremengder og mykje slit, men og utsikter til fortjeneste. For mange sjøgardar ga tareinntektene like god fortjeneste som mjølkproduksjonen. Foto: Stavanger Turistforening, Statsarkivet i Stavanger.

Så er det og interessant i vår samanheng, at Høgsterett går eit skritt vidare og ser saka i nytt lys, i lys av den nye utnyttinga av taren og den nye økonomiske betydninga taren hadde fått på Jæren. I tidlegare tider var det ingen økonomisk interesse frå skeiegardane si side å nekta andre å forsyna seg med tare, fordi det var nok av den. I seinare tid – dei siste 10 – 15 åra derimot – hadde taren fått ein ganske annan verdi, fordi ein hadde teke til med tarebrenning. Tareoske var det nye produktet. Dette førte til at bøndene i området viste større og større iver etter å forsyna seg med tare, på same tid som bøndene på Skeie tok til å få større og større interesse for taren. Taresankinga hadde truleg gått føre seg i den tru at det var noko alle hadde rett til, eller i tillit til at skeiegardane ikkje gjorde innvendingar, fordi dei ikkje hadde interesse av å hindra andre i å nytta taren, eller fordi dei Salte frykta at ein prosess om saka ville gå i deira disfavour. Under saka vart det opplyst at i 1860-åra var det forhandlingar mellom oppsitjarane på Skeie og Salte om innskrenking i dei sistnemnde si tarehenting til eit meir avgrensa stykke av stranda. Dette førte ikkje fram fordi dei Salte ville halda fram som dei hadde gjort. Desse forhandlingane kunne også tyda på at dei Skeie ikkje følte seg trygge på at dei heilt kunne nekta saltegardane å henta tare. Sidan dei Skeie var usikre på gjeldande rett, ga dei opp forsøket på endring. Dette skjedde lenge før noko om strandeigarane sin einerett til taren var avgjort ved dom i Høgsterett.

Førstevoterande gjekk inn for å oppretthalda Overretten sin dom og dei andre voterande var einige. Då vart Petter Pedersen Ødegaard kjent «uberettiget til

som Eier af L.No. 186b af ytre Salte, Matr. No. 35, og af L.No. 188b af Aase, Matr.No. 36 i Klep, at hente Tang paa den Appell.ne Andreas, Gabriel og Jonas Scheie tilhørende Strand paa Gaarden Scheie, men bør iøvrigt Parterne for hinandens Tiltale i denne Sag fri at være...» Høgsterett styrka grunneigarinteressene, og viste direkte til den nye bruken av taren og den store økonomiske interessa denne hadde fått.⁵⁸

Det roa seg likevel ikkje heilt. I 1892 klaga dei Orre på at oppsitjarar på Erga henta tare ulovleg og utan rett. Det kom til forlik om opptak og køyring av tare. Det skulle nå betalast frå 3 – 5 kroner pr. hest årleg. Dette skulle gjelda i 10 år. Elles kan vi merka oss at i 1907 kjøpte Tønnes Tønnesen Erga ein part av Orrestranda. Ved skylddelinga ga han dette bruket - bnr. 17 – namnet «Tangstrandrettighed». Var dette for å skaffa seg tilgang til tarestrand?⁵⁹

Rettstvistar avklarte viktige sider ved tarerettar og tareskjæring. Desse rettstvistane vart viktigare og viktigare etter kvart som taren fekk økonomisk verdi som industriprodukt.

Så vart og ei lang rekke forhold kring utnyttinga av taren løyste ved utskiftingar. Det var mange av desse på sjøgardane, og nesten utan unntak var taren eit tema i desse.⁶⁰

UTSKIFTINGAR OG TARE

I 1870- og 1880-åra var det utskiftingar, frå Kvalbein, Stavnheim og Årslund i Hå til Jåsund, Kolnes og Sunde på Nord-Jæren. I neste tiåret vart mønsteret eit anna. I 1890-åra dominerte «taregardane» på Jæren, ek-

Elisabeth Sinding var ein av kunstnarane som søkte til Jæren. Ho kom her først i 1880-åra. I maleriet skildrar ho tarekøyring på Jæren. Hestane får seg ei kvild medan arbeidskarane lesrer. Foto: O. Væring Eftf. AS.

sempelvis Hårr, Reime og Obrestad i Hå, Salte og Vik i Klepp. Først på 1900-talet var det framleis et klart trekk at dei store «taregardane» markerte seg. Vi kan nemna Nærland i Hå, Orre og Sele i Klepp. Men nå kom og gardar på Nord-Jæren sterkare inn i biletet, Viste og Vistnes, Bø Ytre og Indre og Tunge i Randaberg. I dei tre neste tiåra frå 1911 til 1940 minka nok talet på utskiftingar der tare var tema. Men dei var her ennå, og jamnt fordelte over heile Jæren. Her nemner vi Hodne, Bore Vestre og Sele i Klepp, men og Rott i Sola og Sunde Søndre vest i Madla, i dag ein del av Stavanger.

Vi ser og andre trekk. I Hå og Klepp er taren tema og til dels eit sentralt tema, på nær sagt alle utskiftingane. I Sola, Madla/Håland og Randaberg er taren og eit tema, men ikkje på alle gardane og heller ikkje så sentralt som lenger sør på Jæren. Det er og eit anna skifte. I åra etter 1850 vert taren omtalt som gjødningsmiddel når han er tema i utskiftingane. Slik var det på Kvalbein i Hå tidleg i 1860-åra. Det same var tilfelle på Stavnheim i Hå og Jåsund i Sola. Men så anar vi at ei ny tid er på veg. Tarebrenninga tek til. Tidleg i 1870 åra tok apotekar F. Meyer frå Egersund

Livar Qvalbein fortel på nytt. «I 1910 hadde taren så stor økonomisk betydning her på Kvalbein, at utskiftinga hadde eit eige kapittel om tare og tarerettar. Her var det nøye lista opp punkt for punkt kva kvart bruk hadde å halda seg til. Her vart det bestemt kor mange hestar kvart bruk kunne bruka. Det vart og bestemt kva tid køyringa kunne ta til om morgonen, og kva tid det var slutt om kvelden. Frå 15. mars til 1. oktober kunne dei køyra frå klokka 7 morgon til klokka 9 kveld. Resten av året frå klokka 8 morgon til klokka 6 kveld. Tørkeplassane for taren vart og fordelte. Her på garden hadde me lov å bruka fire hestar. Når taren hadde kome inn på stranda og låg i store tarebruer, galdt det om å berga mest muleg, og alt disponibelt mannskap, samt koner, tenestejenter og born, alt som kunne krypa og gå, var med på tarekøyninga. Hos oss var arbeidet organisert slik at fire hestar heile tida var i bruk under køyringa, og to stod på stallen og kvilte. Når ein hest var for trøytt og trong kvile, vart den skifta ut med ein utkvilt. Slik hadde me alltid toptrimma hestar. Det var tungt for hestane å dra tarelasset i laus sand. Så dette var då ein måte å spara hestane på. Elles var det tre mann til å lessa, og ein mann til å grava ut av kjerra. To ungar køyrde i mellom. Der-som det var godt ver, vart taren køyrd ut over tørkeplassen. Det var då kvinnfolkarbeid å breia taren ut

over tørkeplassane, snu og venda med handrive til taren var tørr nok for brenning. Når taren var tørr nok, vart han raka saman og køyrd i store haugar der han skulle brennast. I fine vårkveldar vart taren så brend. Det var lange timar for den som skulle passa tarabålet. Det måtte ikkje brenna med open flamme. Det måtte leggjast på ny tare litt etter litt. Det galdt om å få til ei eldmørje, ein glohaug, slik at taren vart til fin oske utan å brenna for hardt med open flamme. Det var eit særst viktig arbeid det ikkje kunne slarvast med.

Men det var nok romantiske opplevingar knytte til desse kveldane. Den som passte tarabålet måtte ha godt selskap, med god mat og stell utover natta. Det vart sagt at konene tok seg særst godt av mennene sine i slike kveldar. Var tarebrennaren ein ungar, var det nok ei tenestejente som bar fram eit godt måltid. Ein kan ikkje sjå bort frå at ein og annan flamme fekk brenna fritt i dei fine vårkveldane, enten det var i tarabålet eller andre erotiske flamar som blussa opp.

Tenk så fantastisk å sjå, bål i bål, brenna i stille fine vårkveldar, med tjeld, vipe og linerle trippande rundt seg, og minna om nytt liv på åker og eng. Ei uforgløyemeleg tid var det nok for dei som var med, ikkje så miljøvennleg kan hende. Men for auga og sjela var dette uforgløyemeleg.»⁷⁰

som elles hadde ein avtale om å samla tare på Obrestad i Hå, til å kjøpa opp tareoske. Det kan ha vore fordi Egersund fajansefabrikk brukte oske i produksjonen sin, men like mykje for vidareasal. Då Meyer og andre tok til å kjøpa tareoske, aukar også utskiftingane på, med konsentrasjon om «taregardane» i Hå og Klepp.⁶¹

Tarerettane og fordelinga av dei kom i framgrunnen. Dei vart nøye og til dels intrikat fordelte. På Kvasshheim i Hå var det utskifting i 1881 og på Ogna i 1892. Strandrettane skulle vera felles som før.⁶² Andre stader vart strendene delte mellom luteigarane. Slik var det på Kolnes, nordre og Kolnes, søndre i Sola alt i 1870-åra.⁶³ På reimegardane (sør og nord) var taren i fellesskap, og som regelen var andre plassar, med eigarskap etter skyld.⁶⁴ På Hårr i Hå var det utskifting i 1901. Kvar tareteig vart nøye oppmålt og merka. Og så skulle stykka bytast, slik at dei berre fekk same stykke kvart åttande år.⁶⁵ På gardane elles nordetter i Hå, Stavnheim, Årsland, Varhaug søndre og Varhaug nordre, Grødaland og Obrestad var det variantar av desse ordningane, nokre fellesordningar, nokre fordelt på dei enkelte grunneigarane.⁶⁶ På Vik i Klepp var det utskifting i 1905. Tarerettane vart delt slik at noko vart til felles bruk og noko vart lagt til dei enkelte bruka, i forhold til bruka si kornskyld.⁶⁷

Når vi ser på mønsteret i og omtalen av tarerettane skjønner vi at den får større og større verdi. Gjødelsbruken stod ikkje i framgrunnen lenger. I 1881 hadde «den nye tid» kome til Kvasshheim: Tørking av tare som skulle brennast til oske var tilleten, «på den stranden nærmest liggende mark mod erstatning til grunn-

eigaren».⁶⁸ Så var det utskifting på Kvalbein i 1908. Det skulle vekslast om bruken på tarestykkene i fireårsbolkar. Alle skulle sikrast rettane sine best muleg, ikkje med tanke på gjødelse, men med tanke på tarebrenning.⁶⁹

På reimegardane og i Hå, var det som på Kvalbein.⁷¹ Refsnes og Nærland i Hå var i særleg langdryg konflikt om taren, tiår etter tiår, frå 1880-åra fram mot andre verdskrigen. Her var også Salte store, og Ødegård i Klepp innblanda. På Nærland hadde Nesheim og Njærheim opp i landet rett til tare. Forholdet mellom dei to sjøgardane Nærland og Refsnes var og spent.⁷² På Skeie, Åse og Salte kan det også ha vore slik at taren førte til gnissingar mellom naboar.⁷³ Grenseområda mellom Klepp og Hå synest i det heile å ha vore særleg konfliktfylte. Det er nærliggjande å tru at den industrielle bruken av taren kan ha vore med å auka konfliktnivået. Det har vi og kjeldefesta. Ei utskifting på Vik i Klepp midt i 1890-åra vanskeleg. Det var tvist mellom luteigarane om eigedomsretten til tarestranda. Her sa Utskiftingsretten med reine ord at det var den nye industrielle bruken av taren og inntektsmulighetene dette ga, som var hovudgrunnen til problema.⁷⁴

M.A. Grude meinte, som vi har sett, at taren hadde lite å seia nord for Figgjo-elva. Sele er einaste garden i Klepp nord for Figgjo-elva. Her skjerpa striden om tarerettar seg frametter i mellomkrigstida.⁷⁵ I Sola på Byberg, Hellestø, Vigdel og solagardane synest taren å ha vore av liten interesse. På Kolnes-gardane var dei som vi har sett ovanom, tidleg ute med å skifta tarerettane – før dei fekk interesse for tareoske og ny inntektsmoglegheit. På øya Rott i Sola heitte det i 1917 at brenntare

skulle vera felles for alle luteigarane.⁷⁶ På Jåsund i Sola var tareretten opphävleg felles. Men så vart tarestranda delt alt i 1901, etter nøye vurderingar av skiftande kvalitet og kvantitet på taren.⁷⁷ På Sunde, nordre og søndre, då i Håland, seinare Madla, nå Stavanger, vart rettar til sjøen, også tarerettar, verande uforandra gjennom heile den perioden vi omhandlar her. Det same gjeld for gardane Viste, Vistnes og Vistvik i Randaberg som i hovudsak hadde utskiftingar etter 1900, Vistvik i 1879. Her er det enten svært kort eller ingen omtale av taren. På Bø indre var tarestranda dels felles, dels i sambruk, skiftande over år. På Bø ytre vart det sagt at tareforekomsten ikkje var særleg viktig. Eigarane ville behalda denne i fellesskap. Heller ikkje på Sande i Randaberg synest taren å ha vore av særleg verdi. På Tunge, lengst nord i Randaberg, var det som sør på Jæren og taren synest å ha hatt ein viss verdi.⁷⁸

I tillegg til at utskiftingane i aukande grad kom til å ta omsyn til den kommersielle verdien av taren, kom ein i desse og til å gå nøyare inn på ei rekke forhold som gjaldt tarefangst, brenning og transport. Det var bestemmelsar om kor mange hestar ein kunne bruka, oftast fordelt etter skylda på bruket. Her var og bestemmelsar om køyrevegar. På Vik i Klepp skulle det eksempelvis leggjast ein køyreveg opp frå stranda. Ved stranda, bort til denne fellesveien, skulle det leggjast så mange oppkøyringsvegar som oppsitjarane trong for å gjera seg nytte av den innkomne taren.⁷⁹ På Reve i Klepp var det lagt inn bestemmelsar om køyrevegar alt i 1878. Og i 1918 var det bestemmelsar både om kjøreveier og tørkeplassar. Slike bestemmelsar finn vi mellom anna på

Regning
for W. Sømme del A. Sømme Stavanger
sin utkjøp i Taregata 1915

22 688 kg. a 0.10 per kg.	1/10	2475,68
Premium a. 11 per 100 kg.		177,60
Tilleggspremium for 10 211 kg. a 0.02 per 100 kg.		2,80
		<u>2656,08</u>
Skatt og del av utkjøp		2474,94
		<u>1621,14</u>

22 688	
19 137	
<u>3771</u>	

842	
11	
<u>853</u>	

Tarerekning frå 1915 for sal av tareoske til A. Sømme, Stavanger.

Nærland i Hå i 1907, på Årslund i Hå i 1914, på Rott i Sola i 1922 og på Sele i Klepp i 1920-åra.⁸⁰

Og så vart ordningar for køyring av taren festa til papiret. På Vik i Klepp kunne ein køyra tare frå klokka 7 om morgonen til klokka 20 i sommartida 15.03. – 15.09, frå klokka 0830 om vinteren. På Reve var køyretida frå klokka 07 om morgonen til klokka 19 om kvelden. Her

var det elles bestemmelsar om straff for brot på køyretid. Den var 20 kroner, ved oppattaking 40 kroner. Det skulle betalast til Klepp kommunes fattigkasse, «under eksekusjonstvang» På Sele var køyretida klokka 07 – 20 om sommaren, klokka 08 -19 om vinteren.⁸¹

Ovanom har vi sett at grunneigarrettane til taren vart fastsette gjennom rettsavgjerder. Vi har og sett at gardar innover på Jæren hadde tilgang til taren. Nokre kunne vera nedarva og baserte på tradisjon. Namnet Brattlandsteinen på Nordvarhaug siktar til ein gamal bruksrett som garden Brattland hadde i stranda.⁸² Andre var skriffesta og konkrete. Ved utskifting på Hårr i Hå i 1900 ser vi at dei som ikkje hadde rettar slapp til etter særskilt løyve. Her var også eit stykke ofte leigt bort.⁸³ Nesheim og Njærheim i Hå hadde tarerettar på Nærland.⁸⁴

Ved ei utskifting på Orre i Klepp rett etter 1900 vart det ført til boks at dei Erga hadde tarerettar. Også på andre av sjøgardane i Klepp, Bore og Borsheim hadde rett til å samla tare på Hodne si strand.⁸⁵ Og så kunne andre sankta tare mot betaling Ein av dei tidlege, som vi har vist til ovanom, er apotekar Meyer som vi elles har sett var tareoskeoppkjøpar. Han hadde ein tingle-sen rett til taresanking på Obrestad i Hå. Og så var det særskilte tareavtalar. Ogna, Kvalbein og Kvasshheim sine avtalar med Sjøtang A/S står i framgrunnen her.⁸⁶ Det var også private avtalar. I ein «overenskomst» frå Kvasshheim i Hå, datert 18. desember 1919, vart det lagt til rette for at «Friestads og Kvadsheims oppsidderer og forøvrig alle brukere av jord i Ogne herred» hadde høve til å køyra tare frå Fuglevika og frå Kvasshheim si side av

Kvasshheimelva for 25 øre lasset eller kr. 25 pr bruksrett pr. år. Dette ga inntekter. I ein « Fortegnelse over de som Kjører tare fra Kvasshheim strand» datert 30/10 1915, ser vi at ei lang rekke opplandsgardar køyrde tare både til gjødsel og brenning. Køyrarane betalte frå kr. 7.50 til kr. 50 i året. Dette ga Rasmus Kvadsheim inntekter frå snautt 250 kr. til rundt 550 kr. årleg i perioden 1915 – 1919. Attåt dette ser vi at Rasmus selde tareoske sjølv. I juni 1915 kunne han kassera inn kr. 207.24 for 1.884 kg. tareoske a 11 øre kiloet.⁸⁷

Med den sterke utnyttinga ikkje minst til tarebrenning og industriell bruk, fylgde det rettstvistar på ulik nivå, i rettssal og ved utskiftingar. Dei løyste og avklarte tvistesprsmål. Det same var tilfellet med dei mange utskiftingane på strandgardane. På same vis som med rettstvistane, regulerte dei tarevinna. Og så ser vi og at dei som sat på tarerettane fann fram til ordningar utanom rettssystemet, slik som avtalane på Kvalbein og Kvasshheim med Sjøtang A/S og avtalen frå Kvasshheim som regulerte tarekøyringa i Ogna. Dette var til beste for alle partar.

JÆRBYGDENE OG TAREOSKA - OVERSYN

Ovanfor har vi merka oss at tareoskebrenninga tok til rundt 1880.⁸⁸ Frå Klepp heiter det og at ei av dei første som tok til å brenne tare visstnok var Marie Viig. Dette heldt ho på med til ho var opp mot 100 år gamal. Marie og svært mange andre dreiv fram ei næring som førte til at Jæren vart det dominerande området i landet for brenning av tareoske, mest i Klepp og Hå, men og nordover like til Tungenes.⁸⁹

Oppkjøparar sørjde for omsetninga. Ein av pionerane mellom oppkjøparane var, som vi har sett, apotekar Meyer frå Egersund som hadde sikra seg rettar til tare-sanking på Obrestad i Hå. Han kjøpte elles tare like nord til Reve i Klepp. Gabriel M. Kvalbein kjøpte opp oske. Dei Husvegg segla til Bergen med oska si sjølv. Eit naust på Obrestad vart kalla Oskenaustet. Der tok Jo Obrestad mot oske og selde henne vidare, jamnast til Bergen. Det kom skøyter og la til i hamna og tok imot. I Klepp låg eit firma frå Bergen med båt i Vik og kjøpte opp tareoske. Johan Wiig seier elles at los Sivert Viig var oppkjøpar for eit bergensfirma. Kan hende var det eit firma som blir nemnt Brun. I Klepp var elles var O. M. Vig ein stor mot-takar av tare. Johan Wiig nemner og oppkjøparar som Fredrik Vatne og Falch frå Stavanger. Så rundt 1880 kom T.C. Jonasen i Stavanger inn i biletet. Han sende tare-oska til England. Då vart det fart over salet. Nedanfor skal vi sjå det også var ein oppkjøpar i Tananger.⁹⁰

Frå Hå heiter det at prisane for den brende tareoska var 7-8 øre kiloen den første tida, men kom seinare opp i 10-12 øre. Eitt år skal dei ha betalt 28 øre. På slutten av 1800-talet vart det årleg brent 1.000-1.200 tonn tareoske, og inntekta i næringa var på 80.000-100.000 kr. året. Dette svarer til eit årleg utbyte på mjølk frå omlag 1.000 kyr. Inntekta frå tarebrenninga var såleis ei svært viktig næring for dei som var med, og langt høgare for sjøgardane enn sal av tare til gjødselbruk.⁹¹ I 1903 melde Jærbanen om at dei jamnt over transporterte 1.200 tonn oske i året til 85 kroner pr. tonn.⁹² I 1913 var eksporten nesten 2.000 tonn. Totalt for heile Norge vart det eksportert rundt 6.000 tonn årleg. Tidleg i 1930-

åra var eksporten omtrent 3.000 tonn tareoske pr.år forutan det som gjekk til dei norske fabrikkane.⁹³ Fersk tare gir ca. 4 prosent oske etter tørking og brenning. 6.000 tonn oske tilsvarer altså ca. 150.000 tonn fersk tare. Tareoske, som utgjer 20-40% av tørrstoffet i taren avhengig av årstida, vil innehalda 1-3% jod.⁹⁴

Frå Klepp heiter det at mengda tare som dreiv på land også veksla mykje. Enkelte år var det dessutan så mykje regn at det var vanskeleg å få turka taren. I startfasen i 1880-åra var prisen 5-6 øre pr. kilo tareoske. Denne oska vart seld til eit bergensfirma. Men så tok skotske jodfabrikkar til med oppkjøp. Kiloprisen kom opp i 10-12 øre kiloet, og det vart fart i brenninga. I 1913 var eksporten oppe i heile 1.900 tonn. Hallvard Nordås understrekar elles at inntektene varierte frå år til år. I alle tilfelle reknar han taren som ei god attåtning. Det var i dei vanskelege 1920-åra at inntektene av taren talde mest. Enkelte år var prisen oppe i 30 øre kiloet, med 1927/28 som dei beste åra. Det ga gode ekstra-inntekter. Dei beste åra vart det selt for 200.000 kroner frå Jæren. Av dette kan omlag 150.000 kroner ha gått til Klepp. På denne måten vart det kroner i «kommodeskuffen til både Hypoteken og handelsmanden» som ein jærbu formulerte det. Gode sjøgardar kunne brenna opptil 20.000 – 30.000 kilo pr. år, og med en kilopris på oska på 25 øre vart det ca. 5.000 gode kroner i inntekt i mellomkrigsåra. Når så dette låg over gjennomsnittsinntekta til ein vanleg bonde på årsbasis, skjønar vi det kunne vera mykje å henta av taren. Ein enkeltperson som tente 3.000 kroner på eit år, reknar vi gjorde det godt. Mange var nøgde med ein tusenlapp. Det var elles

sjølvsgagt sjøgardane som drog avgarde med mesteparten av fortienesta. Minst 2/3 av tareoska på Jæren vart brend i Klepp. Reve var den desidert største taregarden, men også på Vik og andre sjøgardar var aktiviteten stor. Opplendingane som leigde hesterettar, betalte gjerne ei avgift pr. kilo oske dei produserte. Det var mange av desse med. Og det viser at mange sette liten sin til «retteleingsstillingen» som skulle skaffa kontantar til å berga folk over dei dårlege åra i det ordinære jordbruket.⁹⁵ I 1920-åra var det enkelte år 150 personar som deltok i tarearbeidet på Reve, og det kunne vera opptil 200 hestar i sving ute på Revtangenen. Og frå Hodne lenger nord i Klepp, fortalde Olav Hodne at våren 1929 hadde han skaffa seg pass og tenkte seg til Amerika. Men så kom det så uhorveleg mykje tare at han fekk ikkje tid. Amerikadraummen vart bytt ut med eit truleg like innbringande tiltak, tarebrenninga.⁹⁶ Sjølvsgagt var her vanskar slik som ver og pris. Og så var det og andre utfordringar. Såleis var det i siste del av første verdskrigen eksportforbod på tareoske.⁹⁷

Tarebrenninga var ein kunst og det vart lagt vekt på å levera gode produkt. Det vart tilsett kvalitetskontrollørar. Slike var Johannes Hodne og Andreas J. Salte. Og så var her tydelegvis ei gruppe som hadde tileigna seg særlege kunnskapar om tarebrenning. I folketeljinga for Klepp i 1900 og åra etter fram til 1910 vert dei nemnde som tangbrennarar. Dette var ei attånæring. Av desse var det 35 i Klepp og ein i Hå. Tangbrennar var og ein yrkeskategori i Spind og Vanse på Lista og elles nordover i kommunar på Vestlandet og Nord-Norge.⁹⁸ Det vart og gjort tiltak for å effektivisera taresankinga. Johannes

Hodne konstruerte ein transportabel bane til å berga stranda gods med og dessutan transportera tare over den steinete stranda. Banen var laga av element som kunne leggjast direkte på bakken og bindast saman. Dermed fekk ein, seier Nordås, ein slags primitiv jernbane som kunne flyttast frå stad til stad etter som det var bruk for han til tarehenting eller til å få bort stein frå nybrot. På banelinja gjekk det ei 4-hjula vogn som vanlegvis vart sett i rørsle ved handkraft. Banen kunne leigast ut eller nyttast av fleire gardar. Landbruksingeniør Grimnæs var svært begeistra for tiltaket, men det slo ikkje til.⁹⁹ Så kom det og opp ein plan om ein eigen kystjernbane på Jæren. Den skulle gå frå Hinna ut til kysten og ned til Nærbo. Banen skulle først og framst verka med til å fremja nydyrking og sukkerroeproduksjon med ein stor sukkerofabrikk på Jæren. Vi ser, underleg nok, at denne ikkje vart knytt til effektivisering av tarebrenning og osketransport, sjøl om den naturleg nok også kunne ha gått inn i denne samanhengen.¹⁰⁰

Jodfabrikantane hadde ei monopolstilling. Tarebrennarane stod svakt. Difor var det ikkje underleg at det dukka opp tankar om mottiltak. Ein plan om ein stor jodfabrikk på Jæren vart ikkje realisert. Industrien nytta nok den sterke posisjonen sin til å pressa prisen. I 1912 var den nede i 8 øre kiloet. Derfor var det ikkje tilfeldig at avisene gjerne talte om «Jod-trusten». Berre ved eit tilfelle vart jodfabrikantane i Skottland skikkeleg pressa. I 1912 gjorde konsul Ingvald Thorsen frå Stavanger, som hadde kjøpt gardsbruk på Særheim i Klepp, eit andre jærsk forsøk på å ta opp konkurransen med jodtrusten. Thorsen dreiv stor sildeeksport til

Russland. Han ville byggja opp ein jodfabrikk basert på russisk kapital på Jæren. Optimismen var stor i første omgang. Straks planane vart kjende, sette jodtrusten opp kiloprisen med fleire øre. Dei fleste brennarane vart verande i trusten. Fabrikkplanane braut saman.¹⁰¹

Kva så med Sola, Madla og Randaberg? Fram til 1931 utgjorde Sola og Madla, Håland kommune. Randaberg var fram til 1923 ein del av Hetland kommune. Madla gjekk i 1965 inn i Stavanger kommune. Her talar vi om Sola, Madla og Randaberg. M.A. Grude seier at hovudtyngda av tarebrenninga gjekk føre seg sør for Figgjoleva, altså i Klepp og Hå. Han får, som vist, støtte for dette synet i kultursogene for Hå og Klepp. Men også bøndene i Sola, Madla og Randaberg engasjerte seg i aktiviteten. I ein reportasje i «Stavangeren» frå juni 1891 heiter det «Nu lader det endelig til, at Sommeren har indfundet sig med Varme og Godvejr.» Bøndene på Jæren hadde gått lenge og venta på dette, men ikkje så mykje for åkeren og enga sin del. Nei, det var tarebrenninga dei såg fram til. «Gaardsarbejdet tilsidesættes gjerne for denne nye Bedrift, der giver baade mange og kontante Penge i Kassen.»¹⁰² Alle, heiter det, deltok i dette arbeidet, kvar på sitt vis, kvinner og menn, vaksne og barn. «Jeg tror ikke, der er andre end katten, som bliver tilbage i huset – hundene er i aldfald med paa taren!» skreiv «K» i Stavanger Aftenblad. Kvinnene i Håland hadde måtta gi opp arbeidet med husfliden, men nå hadde dei funne ei erstatning i arbeidet med taren, skreiv lensmann Olaus Bærheim i Sola i 1906. I Sola og Madla skal det ha vore litt tarebrenning på 1700-talet. Aktiviteten vart så smått teken opp at i 1870-åra. For dei fleste gardane langs sjø-

en var taren berre attåtinntekt, men for nokre kunne det bli meir enn som så, meinte fylkesagronomen i 1930.¹⁰³

I Randaberg starta tarebrenninga i 1880-åra og skaut fart i 1890-åra. Men noko større omfang fekk ikkje denne aktiviteten. År om anna selde dei kring 7 tonn tareoske. Det svarte til drygt 1% av all tareoska som vart brunnen på Jæren. I eit einskild toppår, som 1897, omsette dei for 3.000 kroner – eller 30 tonn. Men det vart for lite tare til å halda oppe binæringa. Etter 1900 slutta dei stort sett av.¹⁰⁴

Også på Nord-Jæren var det oppkjøparar. Daniel Danielsen i Tananger vart etterkvart ein viktig lokal aktør og kjøpte opp tareoske som han sendte vidare til Bergen Kemiske Fabrikk. Då Danielsen starta med å kjøpa opp tareoske i april 1893 var det for det aller meste personar frå Randaberg, bønder frå Bø og Viste som leverte, i tillegg til nokre få frå Sunde, Jåsund og Joa. Bare i mai 1893 kjøpte Danielsen 13.257 kilo oske. I leveranselistene frå april 1897 finn vi namn frå Jåsund, Myklebust, Tananger, Rott, Risa, Kolnes, Sola og Ølberg. Mengdene varierte frå månad til månad og frå år til år. Som regel kjøpte Danielsen ein stad mellom 25 og 35 tonn tareoske kvart år for vidaresending til Bergen. Oska gjekk med forskjellige fartøy som jektene «Brødrene» og «Seilene». I juni 1894 gjekk 12.647 kilo tareoske med jekta «Seilene» til ingeniør N.H. Brun i Bergen. Prisane varierte svært. I 1904 betalte Danielsen 7 ½ øre pr. kilo oske han kjøpte, mens i april same året betalte han 10 øre kiloet, og månaden etter 10 ½ øre kiloet. I august 1905 sendte Danielsen eit brev til Solheimsvigen Fabrikk. Då hadde han berre eit tonn

oske å tilby frå heile kommunen. Mangel på kjelder gjer at vi ikkje veit om han heldt fram med dette. Men det synest i alle fall å ha vore i liten målstock.¹⁰⁵

Interessa for å utnytta tang og tare industrielt var stor i landet. Det var fleire jodfabrikkar i Norge, mellom anna

Sjøtang A/S i Ogna som starta i 1917, brukte tare som råstoff. Biletet viser fabrikkplanlegget og brevhovud frå fabrikkjen. Dei som stod for dette tiltaket møtte mange vanskar, og dette vart aldri nokon suksess.

Foto: Fotosamling Hå folkebibliotek, fotograf: Espeland.

i Lofoten, Sunnmøre, Bergen og Hillevåg i Stavanger. Dei som ynskte å setja i gang industriltak for å utnytta taren møtte stadig på tekniske og konjunkturmessige problem. Tankar om industriell utnytting av tareforkomstane på Jæren med eigne fabrikkar der, stranda eit par gonger slik som vi har sett ovanom.¹⁰⁶ Men her kom eitt tiltak i gang. Basert på nye oppfinningar blei Norsk Tang A/S starta i 1913. Eit dotterselskap var Sjøtang A/S på Ogna, som blei etablert i 1917, mellom anna med tanke på produksjon av algininat til tekstilindustrien. Plaseringa på Ogna var ikkje tilfeldig. Det var som vi har sett, rike tareområde nordover frå Ogna, samstundes som staden låg ved jernbanelina. Vatn kunne dei henta frå Helgå og frå Ogna-elva. Det var også viktig at Ogna hadde fått elektrisitetsverk i 1915.¹⁰⁷ Våren 1918 hadde Sjøtang 12 tilsette, og så mange som om kring 30 skal ha arbeid der i 1920. Dei fleste var lokale, men og nokre lenger borte frå. Sjøtang hadde sikra seg tareleveransar på Ogna, Varden, Kvalbein og Kvasheim. Men drifta vart vanskeleg. Våren 1921 gjekk Sjøtang konkurs. Ved konkursen tapte Ogna Privatbank 24.000 kroner. Det var med å føra banken ut i konkurs. Panthavarane overtok anlegget på Ogna og leigde det ut til et nytt selskap, A/S Tangin, som i perioden 1922 – 1928 framstilte Norgine i pastaform for Titan Co i Fredrikstad. Norgine vart nytta til framstillinga av eit fargestoff. Denne produksjonen vart flytta l Tyskland i 1929, og det vart foreløpig slutt på drifta på Ogna. Vinteren 1932-33 blei det starta produksjon av jod på loftet til Sjøtang-fabrikkjen på Ogna. I 1935 overtok Rasmus Skjøndal firmaet. Året etter bygde han ny fabrikk, Jærens Kjemiske Fabrikk, for produksjon av

Sjøtang A/S dreiv reklame for produkta sine. Her ser vi eit slikt reklameprodukt. "Badekur i hjemmet". Brosjyren viser til tareprodukta sin gode verknad mot revmatisme, gikt og isjas. Som garantist stod medisinsk konsulent Dr. J. Reinhardt Natvig i Kristiania.

jod og kaligjødssel. I 1939 blei fabrikkjen selt på tvangsauksjon, og NSB kjøpte den då som lager. Sist i 1930-åra starta P.P. Munthe og Ludvig Meltzer opp korkindustri. Korken brukte dei som isolasjon i kjøleskap og liknande, og dei henta han frå Spania og Portugal. Dei starta og ny tareindustri. Det store internasjonale firmaet Kelco

A/S dreiv alginatproduksjon bl.a. til bruk i framstilling av hermetikk som tilsats til loddemiddelet som forseglar hermetikkboksane. Dette verka med til å kontrollere loddemiddelet sine flyteeigenskapar. Kelco sin suksess og moglegheiter for samarbeide ga likevel inspirasjon som førte til at Ognafabrikker, konstituert på nytt hausten 1938, i februar 1939 fekk eit lån i Tiltaksfondet på 20.000 kroner for ny prøvedrift. Dei tok til med produksjon av alginat i pastaform i september 1939. Men framstillingsmetodane var ikkje gode nok. Kelco, seier Mentz Indergaard i ein kritisk tone, må ha vakt industriprosessane sine godt. Ognafabrikker lukkast ikkje og måtte leggja årene inn for godt i 1941. Endå vart det gjort eit lite forsøk. I Klepp vart det tidleg under andre verdskrigen, då ein var på jakt etter mange slags erstatningsprodukt, bygt ein taremjølfabrikk på Reve, men det ser ikkje ut for at den nokon gong kom i særleg drift.¹⁰⁸

Ei næring og eit eventyr var på hell. Norsk eksport av tareoske til jodframstilling sokk dramatisk ved inngangen til 1930-åra, frå 2.905 tonn i 1933 til 207 tonn i 1934. Funn av jod i petroleumisleiene i Japan og Russland braut opp eit vestleg jodmonopol som hadde halde prisane på jod på verdsmarknaden kunstig oppe. Frå Klepp heiter det at japanarane kunne få jod ut av jordolja så billig at dei norske tarebrennarane ikkje kunne konkurrere med dei. Prisen vart tvungen ned frå 18–19 øre pr. kilo til 7–8 øre og endå lågare, like ned til 3 øre kiloet. Det blei då ulønsamt med denne lokale jodproduksjonen.¹⁰⁹

Det var eit hardt slag. Handelsdepartementet utverka at Statens råstoff-fond frå 1935 finansierte eit

forskningsprosjekt for direktør Gulbrand Lunde ved Hermetikkindustriens Laboratorium i Stavanger. Lunde vart elles statsråd i Vidkun Quisling sitt regime under andre verdenskrigen. Prosjektet skulle undersøka mulighetene for anna utnytting av Norges tang- og tareressursar. Frå dette prosjektet publiserte Lunde og medarbeidarar i perioden 1936 – 1941 ei rekke artiklar om algane sin kjemi. På omtrent same tid etablerte to engelske gründerar ein tangmjølfabrikk – Algea Produkter A/S i Kristiansund og ein alginatfabrikk – Protan - i Drammen.¹¹⁰ Kunne ein nok ein gong finna bruk for dei enorme tang- og tareressursane? Ei ny tid var i emning, denne gongen med bruk av taren sin organiske hovudkomponent alginat, og ikkje lenger dei uorganiske salta. Det har og gått slik. Taren er i bruk i mange samanhengar over heile verda. Her er forskning og nyvinningar. Taren er stadig i nyheitsbiletet. Og ennå, den dag i dag vert jærtaren utnytta. Taretrålarar som tek opp fangst som vert nytta til framstilling av ulike produkt, mellom anna til medisinsk og kosmetisk bruk, er eit vanleg syn på jærkysten.

I 1937 skildra direktør Jan Pettersen ved Stavanger Museum tarebrenninga på Jæren i bokverket «Norge vårt land». Ute på Reve «har det vært en hel næringssvei for de som bor der/bøndene å brenne tare. Når stormen har drevet taren op på land, er den blitt samlet og kjørt op på høiereliggende steder og er blitt spredt ut for å tørres. Efter tørringen er så taren blitt samlet i hauger, og så er den blitt brent til tareaske.....». Og i motsetnad til Arne Garborg såg Jan Pettersen som Livar Qvalbein noko vakkert og nærast romantisk ved tarebrenninga. I vakre vårkveldar hadde det gitt «øket

bidrag til den eiendommelige og vakre stemning her ute å se røken stige op fra alle tarehaugene». Men tarebrenninga var på hell. Det svarte seg ikkje lenger, korkje på Reve, på Jæren elles eller på Karmøy.¹¹¹

Jærbuen var sein til å utnytta taren både som gjødsel og til brenning som tareoske. Men då sjansen baud seg i frå 1870-åra, og då jærbuen kunne ta over den rolla skotsk tarebrenning hadde hatt, gjorde dei det. Jæren vart storleverandør av råstoff til internasjonal kjemisk industri. I tiåra før og etter 1900 bidrog tarebrenninga - ikkje minst for sjøgardane på Jæren - til utviklinga både agronomisk og økonomisk. Eventyret for jærbonden varte i godt 50 år. Det same kan ikkje seiast om dei tiltaka som vart gjorde for å byggja opp ein eigen jærsk kjemisk industri basert på tareoske. Dei mislukkast. For taren sin del måtte jærbuen frå 1930-åra sjå at ny utvikling i den internasjonale storindustrien gjorde at botn datt ut under tareoskeproduksjonen. Men bortfallet av denne viktige inntektskjelda fekk ikkje slike dramatiske konsekvensar som i Skottland. Den moderniseringa, omlegginga og framgangen for det jærseke landbruket som gjekk parallelt med tarebrenninga, gjorde at jærbuen hadde fleire bein å stå på, og nytta dette til vidare utvikling og framgang.

TAKK

Takk til mange gode hjelparar. Ei særskilt takk til Mairi MacNeil-Lande og Helge Lande, Bryne som har ytt uvurderleg hjelp med å finna fram til britisk litteratur. Takk og til Atle Skarsten, Tananger som har hjelpt til med å finna fram stoff om lokale og nasjonale forhold.

MUNNEGE KJELDER

Elling Hodne f. 12.7.1943 – Hodne i Klepp, etter nedteikningar frå faren Olav Hodne f. 3.2.1906

Livar Qualbein f. 12.1.1931 – Kvalbein i Hå

UTRYKTE KJELDER

Rasmus Kvadsheim: Fortegnelse over de som Kjører tare fra Kvasseim strand datert 30/10 1915 og Dagbok - rekneskap,

DALANE SORENSKRIVAREMBETE

Pantebok BE 41, nr.22, 1916 - 1918

JÆREN SORENSKRIVAREMBETE:

Pantebok BF 1, nr. 9, 1869 – 1871

Pantebok BF 2, nr.10, 1871 – 1873

Pantebok BF 7, nr. 14, 1880 - 1882

Pantebok BF 11, nr. 18, 1890 – 1892

Pantebok BF 13 og 14, nr. 20, 1896 - 1898

Pantebok BF 21, nr. 25, 1906 - 1908

JORDSKIFTEVERKET I ROGALAND:

Forhandlingsprotokoll 13, 1892 - 1899

Forhandlingsprotokoll 14, 1895 - 1902

Forhandlingsprotokoll 18, 1888 – 1894

Forhandlingsprotokoll 27, 1862 - 1866

Forhandlingsprotokoll 28, 1862 - 1866

Forhandlingsprotokoll 38, 1868 - 1872

Forhandlingsprotokoll 39, 1870 - 1873

Forhandlingsprotokoll 40, 1873 – 1875

Forhandlingsprotokoll 42, 1877 - 1881

Forhandlingsprotokoll 43, 1881 – 1885

Forhandlingsprotokoll 44, 1883 – 1894

Forhandlingsprotokoll 45, 1884 - 1887

Forhandlingsprotokoll 47, 1879 - 1881

Forhandlingsprotokoll 49, 1884 – 1894

Forhandlingsprotokoll 50, 1884 - 1994

Forhandlingsprotokoll 51, 1894 - 1897

Forhandlingsprotokoll, 52, 1896 – 1900

Forhandlingsprotokoll 53, 1897 - 1904

Forhandlingsprotokoll 54, 1900 - 1904

Forhandlingsprotokoll 55, 1903 - 1905

Forhandlingsprotokoll 56, 1884 - 1908

Forhandlingsprotokoll 61, 1903 - 1907

Forhandlingsprotokoll 63, 1905 -1908

Forhandlingsprotokoll 64, 1905 - 1908

Forhandlingsprotokoll 67, 1908 - 1910

Forhandlingsprotokoll 71, 1911 - 1915

Forhandlingsprotokoll 72, 1912 – 1915

Forhandlingsprotokoll 73, 1915 - 1918

Forhandlingsprotokoll 74, 1918 – 1921

Forhandlingsprotokoll 75, 1926 – 1929

Forhandlingsprotokoll 85, 1933 - 1935

Forhandlingsprotokoll 86, 1935 - 1936

Forhandlingsprotokoll 89, 1940 – 1943

Forhandlingsprotokoll 93, 1926 – 1946

Forhandlingsprotokoll 94, 1908 - 1913

Forhandlingsprotokoll 96, 1913 – 1918

Forhandlingsprotokoll 97, 1915 - 1918

Forhandlingsprotokoll 99, 1917 – 1924

LITTERATUR

Aurenes, Ola. 1937. *Rogaland fylke gjennom 100 år. Festskrift til formannskapsjubileet 1937.*

Branigan, Keith and Foster, Patrick. 2002. *Barra and The Bishop´s Isles. Living on the Margin.*

Branigan, Keith. 2012. *Barra. Episodes from an Island´s History.*

Buxton, Ben. 1995. *Mingulay. An Island and Its People.*

Buxton, Ben Buxton. 2008. *The Watersay Raiders.* Edinburgh.

Cambell, John Lorne, ed. u.å. *The Book of Barra. Being accounts of the Island of Barra in the Outer Hebrides written by various authours at various times, together by unpublished letters and other matters relating to the Island.*

de Fine, Bendix Christian. 1745/1987. *Stavanger Amptes Udførlige Beskrivelse – 1745.* Illustrert jubileumsutgåve. Rogaland Historie- og Ættesogelag 75 år.

Devine, T.M. 2012. *The Scottish Nation. A Modern History.*

Døssland, Atle. 2014. *Ekspansjonen i eksportfiskeria 1720 – 1880. I Kolle, N (hovudred.): Norges fiskeri- og kysthistorie, bd. II.*

Flor, Pierre Pomeau, 1810/1995. *Oekonomisk Reise til Lister og Jedderen foretagen i efteraaaret 1810.* Rogaland Historie- og Ættesogelag.

Foster, Patrick. Sjø Branigan, Keith.

Garborg, Arne. 1893/1980 og 2001. *Artiklar og Essay 1891 – 1923. Fra det mørke fastland.*

Garborg, Arne. 1904/1951. *Skriftir i samling. Knudaheibrev.*

Grude, Egil Harald. 1972. *Skatt, bønder og embetsmenn. Ekstras-katten i Stavanger Amt 1762 – 1765.* Hovudfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Grude, Egil Harald. 2015. Amtmannen mellom konge og allmuge. Reform og kriseutfordringar i Stavanger Amt på 1700-talet. I Eliassen, Finn-Einar m.fl. (red.): *Den rianske vending. Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70-årsdag 23. februar 2015.*

Grude, Ingebret Mossige. 1913. Tarebrænding på Jæren. *Stavanger Aftenblad 1913/Klepp Historielag 2013*, s.60 – 69.

Grude, M.A. 1914. *Jæderen 1814 – 1914.*

Hunter, James. 2003. *The Last of the Free. A Millennial History of the Highlands and Island of Scotland.*

Hveding, Jens. 1759. Om Tang-Askens fordeeltige Brug til Glas-Pusterie. *I Danmarks og Norges Oekonomiske Magazin befattende en Blanding af de Adskillige velsindede Patriots insendte smaae Skrifter, angaaende den muelige Forbedring i Ager- og Have-Dyrkning, Skov-Plantning, Mineral-Brug, Huus-Bygning, Fæe-Avling, Fiskerie, Fabrikk-Væsen og deslige.* Det tredje Bind.

Indergaard, Mentz. 2011. *Tang og tare – i hovedsak norske brunalger: Forekomster, forskning og anvendelse.*

Indrebø, Hans Torgny. 2008. Strandressursar. I *Sjø Jæren Årbok for Jærmuseet* nr. 20.

Irgens, Marcus Fredrik. 1872. *Jæderen. Forsøg til en Landbrugsbeskrivelse.*

Johnsen, John Gunnar. 2006. *Hermetikkindustriens laboratorium 1931 – 2006. 75 år med utfordringer.*

Langhelle, Svein Ivar. 1983. *Soga om Sola og Madla* bd III.

Langhelle, Svein Ivar. 2014. *Hå kulturhistorie band III. Frå 1870 til 1945.* Redaktørar Jan Bjarne Bøe og Marie Smith-Solbakken.

Lindanger, Birger og Hallvard Nordås, 1987. *Klepp bygdesoge 1837 – 1987.*

Lindanger, Birger. 1990. *Klepp bygdesoge fram til 1837.*

Lindanger, Birger. 1988. *Randaberg. Kultursoga til 1945.*

Macdonald, Angus & Patricia. 2010. *The Hebrides. An aerial view of a cultural landscape*

Moberg, Gunnie. Sjø: Schei, Liv Kjørsvik.

Nordås, Hallvard. Sjø Lindanger 1987.

Norsk Retstidende. Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi, Udgivet af den norske Sagførerforening: 7. januar 1856, nr. 1, 12. april 1871, nr. 15, 30. desember 1874, nr 52 og 28. oktober 1896, nr. 45.

Schei, Liv Kjørsvik og Gunnie Moberg. 1985. *The Orkney Story.*

Næss, Hans Eyvind. 2015. Lagmenn i Stavanger. *I Ætt og Heim Lokalhistorisk årbok for Rogaland.*

Obrestad, Astrid. 1987. Tareindustrien på Ogna frå første til andre verdenskrig. I *Stavanger Museum årbok*, s. 77 – 100.

Sirevåg, Tønnes. 1938. Jæren på veg frå naturhushaldet. Jærsk næringsliv før Jærbanen kom. 1800 – 1875. I *Rogaland historielag, årshfte.*

Skarsten, Atle. 2015. *D. Danielsen 140 år. 1874 -2014. Det vi lover, holder vi.*

Skretting, Tobias. 2014 *Jæren syng i merg og minne.*

Særheim, Inge. 2015. *Jærestrendene. Namn og stader.*

Wiig, Johan. 1952. Tarebrenningen. I *Årbok for Jæren og Dalane.*

NOTER

- ¹ Indergaard, 2011:49-62, 64
- ² Sirevåg,1938:20, De Fine, 1745/1987:11, Flor, 1810/1995:96
- ³ Irgens, 1872:26 – 27
- ⁴ Norsk Retstidende nr 1, 7. januar 1856
- ⁵ Norsk Retstidende nr. 52. 30. desember 1874
- ⁶ Norsk Retstidende nr. 45. 28. oktober 1896
- ⁷ Pantbok for Jæren 14:942 – 945
- ⁸ Sirevåg, 1938:70 – 71, Grude, 1914 I:75, 290 ff. Martin Adolf Grude skreiv seg alltid som M.A.Grude.
- ⁹ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 18:66
- ¹⁰ Indrebø, 2008:16 -21
- ¹¹ Livar Qvalbein, Intervju 2016
- ¹² Dette kapitlet byggjer på: Døssland, 2014:136 – 137, 264 – 265, Grude, 1972:49 – 50, 78 90, 93, Indrebø 2008:15 – 21 og Indergaard, 2011:64, 65, 67 ff, 71
- ¹³ Indergaard, 2011:64
- ¹⁴ Indergaard, 2011:65 – 66
- ¹⁵ Døssland, 2014:137 – 138, Indergaard, 2011:64,66-67 Som ein kuriositet nærast, kan vi her nemna at Jens Hveding truleg må ha vore inspirert av sonen Jacob Bentzon Hveding født 1736 i Trondheim. Han vikarierte som rådstueskrivar og Notarius Publicus i fødebyen i perioden 1759 – 1772. Då vart han utnemnt til lagmann på Færøyane og vart værande der til 1786. Det året vart han lagmann i Stavanger og sat i embetet til det vart oppheva ved forordning av 11. august 1797. Jacob som var inne i den trønderske kretsen som interesserte seg for tarebrenning, publiserte i 1759 Danmarks og Norges Oekonomiske Magazin artikkelen: Om Tang-Askens fordeeltige Brug til Glas-Pusterie. Tidlig i 1750-åra var han og fleire med og undersøkte muligheter for tareoskebrenning i Tøndelag til bruk for glasverka sønnafjells. Dette skjedd i samarbeide med Visestathaldaren. Næss, 2015:82 – 85, Hveding, 1759:202 – 202.

- ¹⁶ Indergaard, 2011:66 – 68, Døssland, 2014: 136 - 138
- ¹⁷ Indergaard, 2011: 67
- ¹⁸ Indergaard, 2011: 67
- ¹⁹ Indergaard, 2011: 67
- ²⁰ Tarebrenninga i 1760-åra gjekk først og fremst føre seg på Karmøy og i Ryfylke. Mossige Grude, 1913/2013:61 – 65, Johnsen, 2006:55. Johnsen seier at den franske tareoskebrennaren, som kom til Stavanger Amt i 1758, dreiv verksemda si i Ryfylke. Tarebrenninga i distriktet – Klepp og Jæren - sist på 1700-talet, hadde lite omfang. Nordås, 1987:186. Mossige Grude heller difor til at tarebrenninga på Jæren først og fremst var ei næring som hadde kome med Jærbanen.
- ²¹ Grude, 1972: 49 - 50
- ²² Grude, 1972: 49 – 50, 78, Grude, 2015:213
- ²³ Grude, 1972: 90 og 93
- ²⁴ Døssland, 2014: 137 – 138, 264 – 265, Indergaard ,2011: 67, 68
- ²⁵ Indergaard, 2011: 68
- ²⁶ Indergaard, 2011: 68 - 69
- ²⁷ Indergaard, 2011: 69
- ²⁸ Indergaard, 2011: 69
- ²⁹ Indergaard, 2011: 69
- ³⁰ Indergaard , 2011: 69 - 70
- ³¹ Indergaard, 2011: 70
- ³² Indergaard, 2011: 70
- ³³ Indergaard, 2011: 71
- ³⁴ Dette kapitlet byggjer på: Branigan og Foster, 2002, Branigan, 2012, Buxton, 1995, Buxton, 2008: 30, 31 ,34, 38, Buxton, 1995, Campbell, ed. u.å., Devine, 2012: 184, Hunter , 2003: 247 – 254, 262, Macdonald, 2010: 39, 134, 194, 294, Schei og Moberg, 1985: 141, 142.
- ³⁵ Sjå særleg: Buxton, 2008: 30, 31 og 34, Evine, 2012: 184, Hunter, 2003: 247 – 254, Macdonald, 2010: 39 og 53. Sjå elles særleg Hunter, 2003 og Macdonald, 2010
- ³⁶ Garborg, 1893 og 1980/2001:40 - 41
- ³⁷ Grude,1914 I:295
- ³⁸ Særheim, 2015: 57
- ³⁹ Langhelle, 2014: 51
- ⁴⁰ Garborg, 1893 og 1980/2001:43
- ⁴¹ Grude, 1914 I:294 - 297
- ⁴² Sirevåg, 1938: 20, 70 - 71
- ⁴³ Garborg, 1904/1951: 204 – 205, Grude, 1914 I: 294 - 295
- ⁴⁴ Nordås, 1987: 218, 221
- ⁴⁵ Nordås, 1988: 188 og 221
- ⁴⁶ Grude, 1914 I: 292
- ⁴⁷ Nordås, 1987: 186
- ⁴⁸ Nordås, 1987: 186
- ⁴⁹ Jæren Sorenskrivarembete: Pantebok BF 2, nr. 10, 1871 – 1873, tgl. 5. mars 1872
- ⁵⁰ Lindanger, 1987: 59
- ⁵¹ Lindanger ,1987: 59
- ⁵² Pantebok for Jæren 14:59
- ⁵³ Jordskifteverket, Utskiftingsprotokoll 54:48, Jordskifteverket, Utskiftingsprotokoll 55:99
- ⁵⁴ Nordås, 1987: 186 - 187
- ⁵⁵ Norsk Retstidende nr. 1, 7. januar 1856
- ⁵⁶ Norsk Retstidende nr. 15, 12. april 1871
- ⁵⁷ Norsk Retstidende.nr. 52. 30. desember 1874
- ⁵⁸ Norsk Retstidende nr. 45, 28. oktober 1896
- ⁵⁹ Jæren Sorenskrivarembete: Pantebok BF 11, nr. 18, 1890 – 1892, tgl. 4. november 1892, s. 1052 nr. 1, Jæren Sorenskrivarembete: Pantebok BF 21, nr. 25, 1906 - 1908, tgl. 19. oktober 1907
- ⁶⁰ Dette er ei grovmaska oppsummering av gjennomgang av alle utskiftingar for sjøgardar på Jæren i tida frå 1860 fram til 1940. Denne er laga med grunnlag i Jordskifteverket sine utskiftingsprotokollar med register ved Statsarkivet i Stavanger. Forfattararen har elles utarbeidd finmaska tabellar/oversikter for utskiftingane.
- ⁶¹ Indrebø, 2008:20
- ⁶² Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 42:88, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 47:240
- ⁶³ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 40:135
- ⁶⁴ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 53:211, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 54:56, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 55:146 - 147
- ⁶⁵ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 54:48
- ⁶⁶ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 18:66, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 71:144 – 145
- ⁶⁷ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 49:203 – 204, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 50:71, 182, 203 – 204, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 97:277
- ⁶⁸ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 51:27, 120, 131, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 64:5
- ⁶⁹ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 43:88
- ⁶⁹ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 69:47

- ⁷⁰ Livar Qvalbein, intervju våren 2016
- ⁷¹ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 54:56
- ⁷² Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 55:199, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 51:1
- Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 85:9,12, 23, 25, 35, For Refsnes sjå og Jordskifteverket, Forhandlingsprotokollane 13, 45, 51, 73 og 86
- ⁷³ Jæren sorenskrivarembete, pantebok 9:256, Jæren sorenskrivarembete, pantebok 10:397, Jæren sorenskrivarembete, pantebok 20:481
- ⁷⁴ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 51:27, 120, 131
- ⁷⁵ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 67:247, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 75:247 – 254, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 93:373 og 379
- ⁷⁶ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 99:203 – 204
- ⁷⁷ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 54:30
- ⁷⁸ Her viser vi til Tunge, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 67:219, 221
- ⁷⁹ Jordskifteverkete, Forhandlingsprotokoll 64:45
- ⁸⁰ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 42:83 – 84, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 74:40 – 44, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 63:133, 136, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 71:144 – 145, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 79:200 – 201, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 93:373
- ⁸¹ Jordskifteverket. Forhandlingsprotokoll 64:5, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 74:40 – 44. Sommaren var 01.04. – 30.10
- ⁸² Særheim, 2015:57
- ⁸³ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 54:48
- ⁸⁴ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 55:199
- ⁸⁵ Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 63:206, Jordskifteverket, Forhandlingsprotokoll 72:158
- ⁸⁶ Sjå Jæren Sorenskrivarembete, ABF 2, Panteregister for Ogna, gardane Ogna, Kvalbein og Kvasshheim. Dalane Sorenskrivarembete, Pantebok BE 41, nr. 22:752 – 753, 290.
- ⁸⁷ Avtalen som dekker åra 1915 – 1920 var sett opp av Rasmus Kvadsheim: Fortegnelse over de som Kjører tare fra Kvasshheim strand datert 30/10 1915. Ikkje alle namne er leselege. Vi nemner: Friestad, Haugstad, Flaaten, Hegrestad, Helleland, Herigstad, Hetland, Høien, Haaland, Kvalbein, Mellemstrand, Rugland, Røiseland, Siqueland, Stokkeland, Thu, Torvholen, Varden, Vold og Ødegård
- ⁸⁸ Svein Ivar Langhelle seier i Hå kulturhistorie at det skal ha starta i 1881, og at tareoskebrenninga gjekk føre seg frå Reve i nord til Kvalbein i sør. Frå Klepp seier Hallvard Nordås at det vart næring av tarefangsten i 1880-åra då ein tok til å brenna taren og selja oska til utlandet der han blei nytta til jodproduksjon.
- ⁸⁹ Indergaard, 2011:71, Langhelle, 2014: 51, Nordås, 1987:185, Wiig, 1952:164
- ⁹⁰ Indrebø, 2008:21, Langhelle, 1983:100 –101, Langhelle, 2014:51, Mossige Grude, 1913/2013:65, Wiig, 1952:164, 165
- ⁹¹ Langhelle, 2014:51
- ⁹² Langhelle, 2014:51, Nordås, 1987: 189, Wiig, 1952: 164
- ⁹³ Indergaard., 2011:71, Skarsten, 2015: 44.
- ⁹⁴ Indergaard ,2011:71, Skarsten, 2015: 44 – 46.
- ⁹⁵ Nordås, 1987:187 – 188
- ⁹⁶ Indergaard, 2011: 71, Nordås, 1987:116 og folketeljingar 1900 og 1910. Munnleg opplysning frå Elling Hodne, etter faren Olav Hodne.
- ⁹⁷ Nordås, 1987:187
- ⁹⁸ Nordås, 1987:187, 203 og folketeljing 1900/1910
- ⁹⁹ Nordås, 1987:190 – 191
- ¹⁰⁰ Nordås, 1987:214,218, 255
- ¹⁰¹ Nordås, 1987:202
- ¹⁰² Langhelle, 1983:101
- ¹⁰³ Langhelle, 1983:100 – 101, Aurenes [red], 1937: 219, 223
- ¹⁰⁴ Lindanger, 1988:454
- ¹⁰⁵ Skarsten. 2015:44 – 46.
- ¹⁰⁶ Indergaard, 2011:102, Indrebø, 2008: 25 – 26
- ¹⁰⁷ Langhelle, 2014:51. Sjå og Obrestad, 1987. Her gir forfattern eit nærbilete av verksemda på Ogna.
- ¹⁰⁸ Langhelle, 2014:51 – 52, Indergaard, 2011:102 – 104
- ¹⁰⁹ Indergaard, 2011:71, Langhelle, 2014:51, Nordås, 1987: 190
- ¹¹⁰ Indergaard, 2011:71. Sjå og s. 57 – 58, 104 – 106, Johnsen, 2006:55 – 56
- ¹¹¹ Pettersen, 1937:660 – 665

T.R.T.F.S.

ROCK

1

2

3

Stolpabu

HANS TORGNY INDREBØ

Stolpabuene var opphavleg brukt til å oppbevare mat og klede. Dette vesle gards-
huset er lite kjent i vårt distrikt. I denne artikkelen tek Hans Torgny Indrebø oss
med inn i nokre få av stolpabuene som er igjen på Jæren, og syner korleis dei
gjennom åra endra både utsjånad og bruk.

Stolpabu var lenge eit framandord for meg. Eg kjende til ordet, men ikkje til innhaldet i det – kva det bar i seg av meining. Så langt eg kjenner til, fanst det ikkje ei stolpabu i Randaberg, der eg voks opp. Det synt seg at stolpabu var synonymt med stabbur og hadde same funksjonen som buå i det gamle jærhuset. Tenk det. I mi heimbygd fanst det altså ikkje ei stolpabu, men det var mange jærhus med bu i, rommet som me i nyare hus kunne samanlikna med bestastova. Anten det heitte stolpabu eller stabbur, så hadde dei stavinga bu felles.

Me ser vel alle for oss korleis eit stabbur skal sjå ut, slik me har sett dei. Jæren sine stolpabuer i dag er ikkje like lettkjennelege som dei brune, tjørebreidde med lafta tømmer i Telemark eller andre stader i landet. Stolpabuene på Jæren ligg i dag som før i gards-tunet som eit eige hus, med vindauge og gjerne kvit-

Truleg er dette den eldste stolpabuå på Romsdalsmuseet. Det var berre ei lita dør som ga det einaste lyset inn, elles var det ingen gluggar eller glas. Det galdt å halda så låg og jamn temperatur som råd. Foto: Hans Torgny Indrebø.

måla med pannetak. Dei har det til felles med stabbur overalt i landet at dei er heva over terrenget og bygde på stolpar eller stabbar av tre eller stein.

STOLPABU ELLER STABBUR

Frå gammalt av var buene bygde på ein grunnmur nede på bakken (Oscar Albert Johnsen: Norges bønder). På 1700-talet vart buene løfta opp frå bakken ved at dei vart sette på stabbar av stein eller tre. Det er her namna stolpabu og stabbur kjem frå. Ivar Aasen meinte at stabbur skulle vore kalla stabbe-bu etter stabbane dei var bygde på. Anten det er stabbar eller stolpar av tre eller stein, så tener dei same oppgåva. Dei minste stolpabuene hadde ein stolpe eller stabbe i kvart hyrne medan dei større hadde fleire. Heile stolpabuå sto stødig på stolpane. Truleg var det fleire grunnar til at buene vart sette på stolpar. Kanskje den viktigaste var å hindra rotter og mys og anna uty å finna vegen opp og inn i buå der dei kunne øydeleggja mat og klede. Kanskje vel så viktig var det å få golvet opp frå bakken slik at treverket vart halde tørt og ikkje utsett for fukt og rôte. Då buå vart sett på stolpar, opna det seg òg opp for friskare luft som hindra muggsopp på mat og i klede. Det er ganske rimeleg at dei ulike grunnane kunne vera temmeleg likeverdige. Tre-material var kostbart på skoglause Jæren. Stolpane er forma slik at dei skal hindra gnagarane i å koma seg inn. Dersom det var brukt steinpilarar, var det gjerne lagt ei helle øvst oppe mellom toppen av stolpen og golvet som ei hindring eller ein sperre for at uynskte dyr skulle finna ein veg inn.

Her er eit godt døme på korleis buå vart løfta opp frå bakken og sett på stolpar. Stolpane er sette på heller, og på toppen av stolpen er det ei ny og breiare helle som hindra rotter og mys i å koma inn. *Foto: Hans Torgny Indrebø.*

Trappa inn i stolpabuå er ikkje bygt opp til inngangen, og det er god avstand mellom trapp og stolpabu for å hindra gnagarar i å koma inn i matlageret. *Foto: Hans Torgny Indrebø.*

Trappa inn til buå er bygt med god avstand inn til døroppinga. Det skulle hindra alle slag uty i å springa strake vegen inn dersom døra sto open eit bel. Alt vart gjort for å hindra gnagarar i å koma inn og forsyna seg og leva godt, til forarging og skade for eigaren. Stolpabuene, slik me kjenner dei på Jæren i dag, er panelte på utsida. Mellom tømmeret og panelet er det ei spalte for luftsirkulasjon. Luftspalta er med på å halda mest mogleg jamn temperatur, og samstundes var ho med på å halda lufta inne frisk og tørr.

Det er ikkje mange stolpabuer att på Jæren, men dei finst. Alle er av yngre dato, dvs. at eit par er frå 1890, og den yngste frå 1928. Stolpabuene har i dag vindu og kanskje ei ekstra dør. Frå gammalt av var det knapt vindu i dei, for utan vindu var det lettare å halda rommet kaldt sommarsdag, og så vart det ikkje så

kaldt om vinteren. Det var berre ein inngang og oftast var han i brystet - gavlen.

«OVERALT MANGLER SAA SEDVANLIGT HUUS, STOLPEBOD KALDET ...»

I 1779 ga sorenskrivar H. Arentz i boka «Beskrivelse av Stavanger Amt i Norge» uttrykk for at «Overalt mangler saa sedvanligt Huus, Stolpebod kaldet, hvor baade Korn og andre Madvarer meest sikkert forvares.» Ein menneskealder seinare undra lieutenant P.P. Flor seg over at det ikkje fanst stabbur på Jæren då han var på reise her i 1810. «Paa Jedderen findes ikke, hvad som er saa almindeligt over hele Landet, Stolpeboder, hvilket Mangel paa Tømmer og dets Kostbarheder er Aarsagen.» Det var eigentleg ikkje så rart at det ikkje fanst stolpabuer på Jæren, for stabburet han spurde

etter, var allereie av praktiske grunnar bygt inn i jærhuset som buå. På den måten sparde jærbuen tømmer, som var dyrt, og dessutan var det energisparande. Med å byggja buå inn i bustadhuset, starta ein på prosessen med utviklinga av det særmerkte jærhuset med eit kjøkken og ein gang som skilde daglegstova frå buå.

Då jærhuset vart utvikla på 1700-talet, vart uthuset - buå eller buret - som hadde fungert som bu for mat og klede, bygt inn i heimehuset og tok med seg namnet bu inn. Den gamle daglegstova og det nye rommet - buå - vart skilde med ein gang og eit kjøkken imellom. Det eldste heimehuset i Grødalandstunet i Hå kan tena som eit godt døme på den løysinga.

Ein bonde ba Eilert Sundt inn til eit måltid mat i stasrommet i huset - buå. I samtalen nemnde bonden at rommet over dei vart kalla buloftet. No skjøna Eilert Sundt samanhengen i kvar stolpabuå vart vorten av. Rommet han vart traktert i, var buå: «Boden er Gaardens Stabbursloft hvor Korn, Flatbrød, Kjød o.s.v. forvares. Thi der er ikke særskilte Stabbure eller Stolpeboder paa Jæderen», skreiv han etter besøket.

Eilert Sundt oppdaga at jærhuset eigentleg var ei samansett sak. Det hadde altså vore eit eige hus for mat og klede på bruka i tidlegare tider. Han syntet det ved m.a. å visa til ei sak frå 1522, at det i eldre tid hadde vore eit hus til å bu i for folket på bruket og så ei eiga bu - stolpabu - for mat og klede ute i tunet.

Buå hadde to funksjonar. Ho var stasstova - finstova. Her tok ein imot framandfolk. Gjestesenga var plassert her. Buå var elles sparsamt utstyrt med møblar. Kistene med stas- og sundagskleda var lagde ned i kister, og

større plagg vart hengde på veggane. Buå var eit kjøleg rom utan omn eller peis. Ingen røyk eller os skitna til tak eller veggar her inne, og nedvasking ville ikkje slita så sterkt på eventuell dekorering. Rommet vart pynta med måling av listverk oppe ved taket, for dei som såg seg råd til slikt. I tillegg til senga var det eit større bord og stolar. Ved sida av å vera stasstova vart buå brukt som lager for flatbrød og lefser og for bruket sin produksjon av heimekinna smør og ost som skulle seljast.

På loftet over buå - buloftet - var det mjøltønne og kornbingar.

Flytta me oss over til stoveloftet, var det her pølser, røykjeflesk, tørka og speka kjøt vart hengt opp. Det var aha-opplevinga Eilert Sundt fekk under måltidet i buå til gardbrukaren. Slik fungerte buå og buloftet i jærhuset så godt som ei fullgod stolpabu eller eit stabbur i andre delar av landet. På loftet var det òg ofte ein stamp - eit ilot - der myse frå osteproduksjonen på bruket vart samla opp.

Stolpabuå - stabburet - og buå vart til i ei tid då alt av mat vart produsert og foredla på bruket. Alt skulle lagrast og takast vare på og strekkja til i så godt som eit heilt år. Til det trongst det god plass, noko avhengig av storleiken på jordvegen og driftsforma og om bonden dreiv fangst og fiske attåt.

STOLPABUENE VAR SJELDNE PÅ 1800-TALET

Det var langt mellom stolpabuene då H. Arentz var her på Jæren i 1779. Buå i jærhuset hadde alt då teke over funksjonen stolpabuå hadde hatt. Det fanst truleg knapt att ei av dei gamle stolpabuene frå 16- og første

Dette gamle fotoet viser korleis gardstunet på Bjorland var før, kanskje så tidleg som før første verdskrig. Stolpabuå står rett til venstre for heimehuset. *Foto: privat eige, fotograf: Emelankton Aadnesen.*

del av 1700-talet på gardsbruka på Jæren etter 1800.

Jærhuset var upraktisk med ein gang som skilde stovene. Trapp opp til buloftet var i gangen mellom buå og daglegstova, dersom ikkje trappa allereie var flytta ut i kjøkkenet. Kornet måtte berast opp for å lagrast i bingane på loftet. Over mange år var det sett av eit eige, mindre rom ved sida av kjøkkenet til spiskammer og i jærhusa, og den skikken tok til kanskje så langt attende som tidleg på 1800-talet, meinte arkitekt H. M. Schirmer. Eilert Sundt skreiv at spiskammeret var ei stor betring av sedar og skikkar. No kunne matrestar setjast inn i det og verta tekne betre vare på. Før vart restane sette på ei

hulle i stova eller borte i glaskarmen der flugene surra.

Det var store omveltingar i jordbruket på 1800-talet. Det første store hamskiftet fann stad med innføring av nye maskinar og reiskapar. Ikkje berre kom det nye maskinar, men utskiftingslovane frå 1820- og 1850-talet var med på å effektivisera og letta arbeidet i kvardagen. Kutsal og mjølkemengd auka – særleg i slutten på hundreåret. Mjølka vart no levert til dei nye meiera for smør- og osteproduksjon. Areal som før vart brukte til korndyrking, vart lagt ut til beite og høyproduksjon. Prosessar og aktivitetar som tidlegare vart gjort heime, vart flytta ut. Vasskallane til

Stolpabuå hjå Hogne Nærland slik ho ser ut i dag.
Foto: Hans Torgny Indrebø.

dei gamle gardskvernane tagna etter kvart som folk fekk betre råd til å kjøpa fint, sikta mjøl på krambua. Rikt sildefiske i store delar av århundret hadde gjeve mange bønder betre økonomisk armslag. Bygginga av jærbanen ga mange ein ekstra kjærkomen skilling.

Skikken med å byggja bustadhus slik som me kjenner det typiske jærhuset med skutar for lagring av torv, sto for fall. Den nye tida førde med seg ny byggeskikk – med mellom anna den såkalla sandnesmodellen. Dei nye husa vart sette opp i ei og ei halv høgd, gjerne med ei ark eller ein kvist og med kjellar under huset for potetlagring og til klesvask. Der var det ein god omn for brønngrøtta til å koka vatn i til skolling av grisen og koking av klede. Dei to stovene i dei nye husa vart bygde saman – vegg i vegg - slik at berre ei dør skilde dei frå kvarandre. Ikkje å undrast

over at somme heldt fram med å kalla den eine stova i det nye huset buå medan naboen med liknande hus sa bestastovå om det tilsvarande rommet. Men det nye var at det ikkje lenger var bruk for buå og buloftet i same omfang som før til lagring av mat.

Like fullt vart det bygt ein del stolpabuer i bygdene på Jæren både før og etter århundreskiftet 1900. Det var hus av varierende storleik, som sto på stolpar, fritt i gardstunet. Eg har ikkje svaret på kvifor det skjer, men vågar meg på nokre tankar om kva som var grunnen.

Det var betre økonomiske kår på bruka. Folk såg seg råd til bustadhus av den nye typen som skilde seg ganske sterkt frå det tradisjonelle jærhuset. Framleis var det gardsbruk som dyrka så mykje korn at det var greitt å ha eit magasin - ei stolpabu - til å lagra eige korn i til det vart betre prisar seinare på året. Det er tydeleg at fleire av stolpabuene som står att har hatt taljeverk både inne og ute for å få heist kornet opp og inn i huset. Ein skulle gjerne tru at kornet berre vart lagra i første høgda, men slik var det ikkje. Svært ofte var det lager både oppe og nede.

Då Statens kornforretning og godkjenning av bygdemøllene vart vedteke innført i 1928, ser det ut til at det ikkje vart bygd nye stolpabuer på Jæren. Det er kanskje lettvent å seia at med staten si plikt til oppkjøp av korn, fall grunnlaget og behovet for stolpabuer som kornmagasin bort.

Ingen av stolpabuene på Jæren vert no brukte til det føremålet dei vart bygde for.

HOGNE NÆRLAND på Nesheim, gardsnummer 23 og

Interiøret i stolpabuå til Hogne Nærland.
Foto: Hans Torgny Indrebø.

Det var laga kornbingar i stolpabuene for å halda kornet samla og for å skilja dei ulike kornslaga. Her er merke i veggjen etter skiljevegg mellom bingar. Biletet er henta frå buå til Hogne Nærland. *Foto: Hans Torgny Indrebø.*

bruksnummer 2 i Nærbø fortalde at stolpabuå på bruket vart bygd ein gong på slutten av 1800-talet. Det var eit hus som var lite i bruk og var helst i dårleg stand for ein del år sidan. Så fekk han besøk av jordbrukssjefen i Hå, Tonstad, som oppmoda han til å ta vare på bygget med den grunngevinga at det etter kvart var så få att av denne typen bygg på Jæren. Nærland tok utfordringa, og mellom anna skifta han heile sutaket og tekte det med gamle, handlaga teglpanner. - Det var arbeidskrevjande, eg trur eg prøvde fleire panner for kvar ei eg fekk passa til, minnest Nærland. Pannene var så ulike i storleik. Stolpabuå står no fram kvitmåla som eit flott og godt døme på hustypen, sjølv om stolpabuå hans i dag er modifisert med nye glas og ei ekstra dør.

Inne i stolpabuå som står i gardsrommet på bruket, er det ved første augnekast ikkje så mykje som minner om eit hus som var kornmagasin og lagerplass for matvarer. Første etasje er innreia som ei rommeleg stove med gode stolar. Rundt langbordet er det plass til 12 personar. Slik har stolpabuå på bruket endra funksjon frå å vera lager for matvarer som flatbrød og pølser til ei triveleg stove – ei hagestove, seier Nærland.

Stolpabuå til Nærland var tidlegare lager for korn i både første og andre høgda. Det er merke i veggane etter skilje for bingane til kornet. Rett bak trappa har tidlegare eigarar gjort sine reknestykke med blyant på veggjen, mellom anna er det tal på kilo bygg og pris, noko som gjev grunn til å tru at det var handel med såfrø. Kornet som skulle lagrast i andre høgda, vart heist opp gjennom eit hol i taket (= rotet), og den same vegen kom kornet ned att anten det var for sal som såkorn,

Alf Næsheim laga dette biletet av det gamle tunet på Kvia etter oppmålingar. Her er det gamle fjaset med mittinga, løa i bakgrunnen, og i framgrunnen slik jærhuset såg ut med stovå og buå i kvar sin ende, skilde frå kvarandre av gang og kjøkken.
Teikning av Alf Næsheim utlånt av Trond Nærland.

til å verta mole til mjøl på mølla til eige hushald eller som fôr for dyra. Det var den gongen då kornet vart skore med sigd og ljå og seinare med meieapparat og

det vart laga bendlar til nek. Neka vart sette i trevar, på staur eller hesja, og når det var tørt nok med lavêr etter bamsaterren i september, vart det kjørt inn i løa

for lagring og seinare trøskjing. Seinare vart kornet skore med sjølvbindar og trøskja med eige trøskjeverk i løa. Då skurtrøskjaren tok over og kornet vart kjørt til korntørka på Lode, vart det slutt på å ha kornet for mellomlagring i løa og trøskjing seinare på hausten. Arbeidsselane til hestane ser ut til å ha hatt sin faste plass på veggen innom døra, for namna til øykjene står skrivne på plassen der selane skulle hengja.

Nærland tok meg med opp på loftet og fortalde at det var samla litt av kvart gamalt der oppe. Det er slik at det vert eitkvart som går ut av bruk på ein gard, men som det er knytta historie til. Nærland såg ikkje bort ifrå at ungdom og tenestefolk på bruket brukte stolpabuå til overnatting i sommarmånadene. Det var svalare der enn inne. Det er ikkje ukjent at det har vore nattefriing på Jæren, men om det har funne stad på loftet her, kan ikkje Nærland gå god for. Men kven veit: Under glaslet mot nord er det i alle fall skrive med store bokstavar TS + ES med eit hjarte med ei pil gjennom og så fylgjer datoen då det heile truleg vart skrive. Nærland er sikker på at det ikkje er folk på bruket som har hatt trong for å snakka med veggen, men det kan ha vore tenestefolk som har hatt hjartevondt.

Buå til Hogne Nærland er bygt på 60-70 centimeter høge, glatte steinstabbar. Slik er det god klaring mellom bakken og golvet til buå, og trappa inn er ikkje bygd heilt innåt huset.

TROND NÆRLAND på gardsnummer 19 og bruksnummer 5 på Kvia i Nærbø kallar stolpabuå si for Haugestova. Huset er staseleg. Forfattar, teiknar og lokal-

«Haugestova» hjå Trond Nærland på Kvia. Alf Næsheim meinte at Hans Nielsen Hauge overnatta i stova då han reiste over Jæren i 1804.
Foto: Hans Torgny Indrebø.

historikar Alf Næsheim meinte at Hans Nielsen Hauge hadde oppbyggelege møte i den eine stova her då han reiste over Jæren. Det er eit ganske stort hus. Kanskje H.N. Hauge budde der ei natt eller to, og like truleg var det at futen vart natta over når han hadde ting på Kvia, for i si tid vart og stova brukt som tingstove for futen i Kvia skipreie, fortel Nærland etter Alf Næsheim.

Buå vert kalla stolpabu sjølv om det ikkje finst stolpar under henne no. Huset er bygt på ein solid gråsteinsmur. Det er kjellar under buå med nedkjøring for hestekjørety, slik huset syner seg fram i dag.

I gavlen - heilt oppunder mønet - har det vore ei heisanordning for å ta inn kornet gjennom døra i andre høgda.

Buå til Trond Nærland har førd eit omflakkande liv. Truleg sto buå i det gamle mangbølte tunet på Kvia til

Gardstunet til Marta og Asbjørn Scheie på Skeie i Klepp sett frå nord. Me ser stolpabuå i framgrunnen.

Foto: Anders Beer Wilsen, Norsk folkemuseum.

ho kom opp på bruket til Trond Nærland og vart plassert midt i tunet. Det var upraktisk å ha ho der, så i 1922 vart ho flytta dit ho står no og skapar eit godt, lukka gardsrom.

Men det er ikkje berre på Jæren det heiter stolpabu. Slik det er nemnt ovanom var både Arentz, Flor og Sundt kjende med ordet.

MARTA OG ASBJØRN SCHEIE på gardsnummer 38 og bruksnummer 2 på Skeie i Klepp fortalde at stolpabuå

på bruket no er ombygd. Dei tidlegare kornbingane var der framleis då omvølinga starta. For å få kornet opp på loftet måtte det heisast opp med ei heiseordning på utsida og teke inn gjennom ei dør i andre høgda. Det utstikket som taljeverket var festa til er vekke no. Elles var nok buå brukt til matlager først og fremst, men det er sannsynleg at dei og tok vare på sundags- og festkleda sine der.

Då Asbjørn Scheie var gutunge, var allereie formålet med stolpabuå gått ut på dato for mange år sidan.

Eit nærbilete av stolpabuå på Skeie i Klepp.
Foto: Hans Torgny Indrebø.

I første høgda var det då innreia ein verkstad for reparasjonar med mellom anna sløydbenk og tilhøyrande treverkty, og det var innkjøpt sveiseapparat for arbeid med jern. Asbjørn skrudde på mopeden sin her. I taket er det merke etter feste for rennebommen. Farmora brukte å setta opp vev i stolpabuå. Tilsvarande feste var det også inne. Farmora fortalde at tenestefolket låg på loftet i stolpabuå. Ei seng av den gamle typen sto der oppe i alle år. Under siste krig var det separator i buå på Skeie. Separatoren var ein maskin til å skilja ut fløyten - feittet - i mjølka. På bruket er det framleis ei fin handdriven kinne for smør.

Ein kunstnar, Leif Moe, fekk lov til å slå seg ned i buå i 1924. Han måla speglane på innsida av døra. Så skjedde det som ikkje skal skje: I 1998 vart det brann i buå. Døra med skildreria på vart så skada at ho vart kassert. Opplysningane som kjem fram tyder på at

stolpabuå på Skeie heilt sikkert har vore kornmagasin, men at den funksjonen opphørte ein gong før 1924, men å slå fast året for det, er vanskeleg.

Gulatingsloven slo fast at dersom ein kom over ein framandkar i stabburet, og mannen laga seg til med ei bør av mat og klede som han ville stela, då hadde ein rett til å slå han i hel. No er det ikkje slike hus og buer, og freistingane til å ordna seg på den måten med annan manns gods, er borte vekk.

I ein mellomperiode kunne bønder og andre leiga seg kjøle- og fryselager i meieri og handelslag. Då djupfrysaren og kjøleskapet gjorde sitt inntog, vart det ikkje lenger bruk for dette matlageret. Bu og stolpabu som finst, har fått ein annan funksjon. Buå og bestestova finst bare i dei gamle jærhusa og sandneskasane, og funksjonen som lager for mat og oppbevaring av klede er der ikkje lenger.

LITTERATURLISTE

- Arentz, Hans. 1779. *Beskrivelse over Stavanger Amt i Norge*
- Bugge, Anders og Sverre Steen(red). 1942. *Norsk kulturhistorie* band I og V
- Grude, J. 1976(1908) *Jæderen Kulturhistoriske Skildringer fra det 19de Aarhundrede del 2(2)*
- Imsen, Steinar og Harald Winge. 2004(1974). *Norsk historisk leksikon*
- Lieutenant P.P. Flor. 1995. *Oekonomisk Reise til Lister og Jedderen foretagen i Efteraaret 1810*
- Lunden, Kåre. 2002. *Norges Landbrukshistorie II 1350 – 1814*
- Reigstad, Ingebjørg. 1997. *Jærhuset. I Sjå Jæren s.9-52*
- Sundt, Eilert. 1900. *Bygningssskik paa Bygderne i Norge*. Samling artiklar skrivne av Eilert Sundt kring 1860, samla av arkitekt H. M. Schirmer.
- Torkelsen, Per Inge og Jone Samuelsen. 1978. *Grødaland-tunet*
- Visted, Kristoffer og Hilmar Stigum. 1971. *Vår gamle bondekultur*

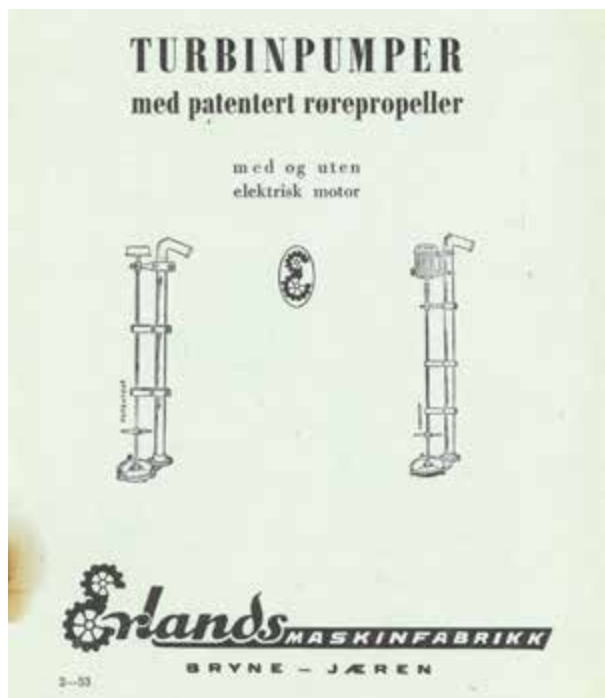
FULL ELEKTRIFISERING PÅ JÆREN, 1950 - 2015

GUNNAR NERHEIM

På begynnelsen av 1950-tallet drømte mange om «det elektrifiserte hjemmet», og ønsket velkommen nye hjelpemiddel som elektriske vannpumper, komfyrer og melkmaskiner. Jæren Elektrisitetsverk skulle sikre strømforsyningen til lokalbefolkningen, og den skulle være billig. Ønsket om billig strøm kom til å begrense det økonomiske handlingsrommet til Everket i 1980-årene. Den største utfordringen var likevel den nye energiloven som førte til store endringer i bransjen.

Med denne artikkelen avslutter Gunnar Nerheim den 100-årige historien om Jæren Everk. Den første delen stod i Sjå Jæren i 2015.

Fra 16. januar 1953 ble det full frihet i elektrisitetsforbruket på Jæren. Tiårs rasjonering var det nå slutt på. Jærens elektrisitetsverk var blitt medlem av det interkommunale Lyse kraftverk, og denne dagen kom elektrisitet fra Lyse Kraftverk for første gang på nettet. Dagen markerte begynnelsen på en eventyrlig vekst i elektrisitetsforbruket i det som i dag er Hå kommune. I driftsåret 1951/52 var forbruket ca. 7 GWh. Etter at kraften fra Lyse kom på nettet, ble forbruket doblet i løpet

Erlands maskinfabrikk på Bryne var i 1950-årene kjent for sine pumper, her en turbinpumpe med rørepropeller.
Brosjyre fra Jærmuseets katalogsamling.

av to år. Ved kommunefusjonen i 1964 hadde forbruket økt til 46 GWh, mer enn en seksdobling på tretten år. Det var i denne perioden at bruken av elektrisitet fikk en utbredelse som vi også i dag kan kjenne oss igjen i.

Da Jærens elektrisitetsverk kom i drift i januar 1915, framholdt formannen i elektrisitetsverkets styre, Svend H. Ånestad, at betydningen av elektrisiteten på landsbygda ikke først og fremst ville være belysning, men drivkraft. Hans store håp var at når nå jærbygdene fikk en så fortrinnsfull drivkraft, ville småindustrien få innpass, slik at ungdommen ikke lenger skulle reise til Amerika.¹ Svend Ånestad fikk rett i at elektromotoren kom til å få stor betydning for småindustrien. Men den fikk også raskt betydning i landbruket. Allerede i 1920 var det 334 elektromotorer på gårdene i Oгна, Varhaug og Nærbø. I 1950 var antall «gårdsmotorer» 89 i Oгна, 268 på Varhaug og 340 på Nærbø. Når det gjaldt industrimotorer var det samme år 92 i Oгна, 209 på Varhaug og 228 på Nærbø.

Elektrisiteten fra Jærens elektrisitetsverk fikk betydning for mekanisering og fjerning av tungt arbeid i jordbruket. Hver gårdbruker skulle helst ha sin egen elektromotor. De første var både store og tunge, men ble et kjent og kjærte innslag som drivkraft for treskeverket hver høst. Det var gjerne slik at flere slo seg sammen om kjøp av treskeverk. Utover høsten ble treskeverk og elektromotor flyttet med hest fra én gård til den neste. Gjennom året ble den samme elektromotoren nyttet til alle formål hvor det ble ansett som praktisk, blant annet som drivkraft for sirkelsag. Stadig flere bønder bygde lannkum fram mot andre verdenskrig. Når våren

Melkemaskinen på gården Hole var sannsynligvis den første i Klepp kommune. Her ble det tatt bilde av Berta Tjelta og drengen med nyvinningen på gården til Gottfred Nese.

Foto: Jærmuseet.

I senere år ble kyrne melket direkte i fjøset og melken ført gjennom et rørmelkeanlegg til en tank. Her ser vi et rørmelkeanlegg fra Erlands maskinfabrikk på Bryne.

Foto: Inger Smidt Olsen, Jærmuseet.

kom og det var på tide å kjøre lann, var det elektromotoren som drev lannpumpa. På ettersommeren, når høyet var kommet i hus, var det på tide å tenke på varme for vinteren. Rundt om i torvmyrene satte elektrisitetsverkene opp egne linjer hvor brukerne kunne koble elektromotoren til torvmaskinen. Tørket torv ble kjørt i hus og brukt til brensel utover vinteren. Men det fulgte mye støv med. Etter at prisen på koks falt i 1960-årene, ble det slutt på å skjære torv.

Allerede før andre verdenskrig var det på enkelte gårdsbruk flere elektromotorer. Dette var før interkommunale vannverk ble vanlig på bygdene. Vann til

folk og fe måtte bæres fra brønnen. Vannpumper ble raskt populære, og med disse fulgte som regel en egen liten elektromotor. Innlagt vann på kjøkkenet, og på badet for de som hadde det, ble nødvendig luksus. I årene etter krigen fikk stadig flere installert bad og vannklosett. I båsene til hester og kyr ble det installert automatisk drikkekar, som tappet vann når kutunga eller hestemulen dyttet på tappemekanismen i drikkekarret. I 1950 var det til sammen 385 vannpumper i Ogna, Varhaug og Nærbø. Vannpumper erstattet mye tungt og ensformig arbeid.

Kyr skulle melkes morgen og kveld, og de ble

HL

HAKKELSMASKIN HL "LETT"
LETTBYGD HAKKELSMASKIN FOR MOTORDRIFT

TYPE	SKJERE- BREDDER MM	UTKAST	SKJERE- LENGDE MM	GRUND- FLATE CM	OMDR./ MIN	HAKKELS- PR. TID CA. KG	EFFEKT- BEHOV CA. HK	VEKT CA. KG
HL 230 V	230	Vestre	22	108x80	230-250	500	3	160

Driftsaksel: 1/4". Antall kniver: 2. Løddress. Kopting for stopp og reversering. Uten fødebelte. En moderne maskin for mindre og mellomstore bruk der det ikke skjæres samtidig med treskingen.

HL SIDE 1

Elektriske apparater forandret jordbruket og husdyrhold for alltid: hakkelmaskiner kutter opp halm til fôr, gjerdeapparater holder dyr på beite, infrarøde lamper blir brukt i oppdrett av kyllinger og griser. Brosjyrer og foto: Jærmuseet.

PHILIPS
INFRARØDE LAMPER

for husdyr-oppdrett

- ★ reduserer dødeligheten
- ★ beforder veksten
- ★ er rimelige i anskaffelse
- ★ ... og billige i drift

PHILIPS

Kjøkkenet på museumsgården på Kvia er innredet med elektrisk komfyr, lys og varmtvannsbereder. Elektrisitetens inntog i husholdningen gjorde kjøkkenarbeid lettere og kjøkkenet renere. Foto: Håvard Tørresen, Jærmuseet.

Matlaging var på 1960-tallet stort sett en oppgave som kvinner tok seg av. Her er det julemiddagen som blir tilberedt av Gunvor Hadland, kona til gårdsbestyreren ved gården til Kvernelands Fabrikk AS. Foto: Fotosamling Kvernelands Fabrikk AS, Kjell Time, Jærmuseet.

melket for hånd. Dette var et tungt arbeid, hvor den som melket helst måtte ha daglig trening for å unngå overbelastning i hender og armer. Gjennombruddet for melkemaskinen kom i tiåret etter 2. verdenskrig. Antall melkemaskiner i de tre kommunene økte fra 94 i 1946 til 270 i 1950; nesten en tredobling. Elektrisitet til ruging av kyllinger fikk også raskt innpass. I årsmeldingen for året 1948/1949 skrev styret at stadig større mengder strøm gikk med til «kyllingruging og oppdrett». «Rugesesongen er dog den største ulempe El. Verket har, idet det ikke er mulig å foreta noen reparasjoner på linjenettet, og den beste tiden av året går dermed tapt.»²

Fire tiår etter åpningen av elektrisitetsverket i 1915 var landbruket blitt mer avhengig av elektrisitet i den

daglige drift enn det Svend H. Ånestad kunne drømt om. Dersom strømmen falt ut, fikk det raskt økonomiske konsekvenser. Slik var det allerede i begynnelsen av 1950-årene. Husholdningene var ikke blitt like avhengige av elektrisiteten som landbruket. De kunne fortsatt klare seg om strømmen forsvant noen timer. Det var folk vant med. Fortsatt var torv, koks og kull hovedkilden for oppvarming.

Omtrent samtidig med at lyspærene kom inn i huset, begynte mange å anskaffe strykejern. Elektriske apparater som lysplater (kokeplate uten jording), elektriske komfyrer, varmtvannsbeholdere og elektriske ovner var lenge både dyre og dårlige. I mellomkrigstiden drev elektrisitetsverkene aktiv «propaganda» for

Denne Kenwood-kjøkkenmaskinen ble kjøpt 21. desember 1968 på Vigrestad Handelslag. Det var nok en populær julegave. Foto: Jærmuseet.

elektrisk koking. Framskritt innen metallurgi rundt 1930 førte til atskillig bedre, billigere og mer effektive elektriske apparater. Gjennombruddet for bruken av slike apparater i de fleste hjem kom under andre verdenskrig. Krigen gjorde det vanskelig å skaffe koks og kull til landet. Prisen på elektrisitet var lav, og det ble en eksplosjon i anvendelsen av elektriske apparater til vannvarming, koking og varme. Det var dette forbruket som utløste den omfattende rasjoneringen under 2. verdenskrig og som vedvarte til strømmen fra Lysebotn nådde Jæren i 1953.³ Utover i 1950-årene økte antallet elektriske apparater så raskt at det ikke lenger ble ansett for interessant å ha med detaljert statistikk i årsmeldingene for elektrisitetsverket.

«Det elektriske hjem» var idealet for ungdom som giftet seg og stiftet bo i 1950-årene. Det var imidlertid fortsatt rasjonering på det meste, og i alle fall luksusvarer som elektriske apparater. Unge som fikk byggetilla-

telse, måtte forplikte seg til å ha leieboere i andre etasje. Elektrisk komfyr på kjøkkenet var en selvfølge. Det tok lenger tid før lyden av den første miksmasteren kom, for ikke å snakke om luksus som en Kenwood. Slike vidunderer ble først å se i større antall på 1960-tallet, sammen med elektriske vaffeljern. I et skap ute i gangen hadde de fleste hjem en elektrisk støvsuger stående.

Elektriske stråleovner kom i utstrakt bruk under 2. verdenskrig. Stråleovnen ble flyttet fra stue til kjøkken og tilbake, og til bestestua hvis det skulle være stort familieselskap. I stua var det ikke lenger bare lys fra en eller to lyspærer. Det ble kjøpt flotte lysekroner, og den netthendte husmor utstyrte stadig flere lampetter med egne kreasjoner. De virkelig moderne brukte plastbånd til lampettene sine. Radioen fra Radionette, Tandberg etc. hadde sin selvfølgeligelige plass, og familien var gjerne samlet rundt denne når «Ønskekonserten» gikk på lufta eller det var krim på lørdagskvelden med «God aften! Mitt navn er Cox». Fjernsyn var fortsatt ukjent. Det kom først etter 1960. Det var stor stas å ha elektrisk platespiller, ja noen hadde til og med platespiller som tok ti plater om gangen. Mot slutten av 1950-årene anskaffet enkelte elektrisk båndopptager, hvor en kunne høre seg selv snakke eller synge, eller bestefar og bestemor kunne fortelle fra den gang de var unge.

Men hva med vaskemaskin, kjøleskap, fryseboks og Carmen Curlers? Dette ble ansett som stor luksus og rasjonert av myndighetene. Særlig problematisk var det å kunne få kjøpt elektriske artikler som måtte importeres fra utlandet og som derved utløste kjøp av utenlandsk valuta. De første etterkrigsårene måtte det

Kveldene ble ikke de samme etter inntog av radio, platespillere og ikke minst tv-apparater i de tusen hjem.

1. Festselskap i anledning dåpen til yngste sønnen til Kari og Gunnar Vold i 1952. Radioen hadde i begynnelsen av 1950-tallet fått en sentral plass i stua. Foto: Trygve Vold, Bildesamling Hå folkebibliotek.
2. Denne platespilleren av merket Philips ble brukt på Limagarden i Gjesdal. Foto: Jærmuseet.
3. Radioen av merket Erres KY466 ble produsert i 1946. Foto: Jærmuseet.
4. Det ble stadig reklamert for nyheter i radio- og tv-verdenen. Utstillinger ble organisert slik at interesserte kunne finne det nyeste nye. Her reklameres det for en stor utstilling av «Radio-nytt» på Bryne 30.11. – 01.12.1959. Faksimile: Stavanger Aftenblad, 28.11.1959.

4

Tordborg Stereo Miniplatespiller   «Stor Studio Stereo»   Ceresette Stereo

STOR UTSTILLING AV RADIO-NYTT

i kabinetter, bordmodeller, håndspaltetaker, plateskivere og platespillere med og uten stereo – Fra BLÅPUNKT, GRUNDIG, PHILIPS, RADIONETTE og TANDBERG!

GYMNASETS FESTSAL, BRYNE

Mandag 30. nov. kl. 15–20
Tirsdag 1. des. kl. 18–20.

Gratis utlending – Servering med NYESEN KAFFE
fra Sig. Hestne A.S. Skansen, og TIRBERG fra Borch.
Holland BIL - Bryne

Utvilgen er
arrangert av:

Grundig

Elands maskin
FABRIK OG FORRETSSTED - BRYNE

Elektrisk belysning ble mer og mer en del av standard-interiøret i stuen som her på Kvia.

Foto: Håvard Tørresen, Jærmuseet.

sendes søknad til departementet for å få kjøpe vaskemaskin. Det viktigste kriteriet for at en familie fikk tillatelse til å kjøpe, var at den hadde mange barn. I begynnelsen av 1950-årene ble det tatt opp produksjon av elektriske komfyrer og vaskemaskiner i Norge; dermed ble det lettere å få tak i vaskemaskin. De fleste hadde fått vaskemaskin før 1960.⁴ Den ble gjerne plassert i vaskekjelleren ved siden av Bryne-pumpe og vaskekjelen av kopper. Stor luksus på vaskefronten ble det da den elektriske sentrifugen kom i bruk. Men halvautomatiske vaskemaskiner plassert på badet var sjeldne å se før slutten av 1960-årene.

Det tok ikke lang tid før vaskemaskiner ble ansett som en selvfølge i alle hjem. Den sparte husmoren for mye fysisk strev. Men kjøleskap – det var en luksusting fra Amerika. Før 1960 var det bare velstående hjem som hadde kjøleskap, eller de hadde forbindelser i Amerika

og importerte selv. Kjøleskapet fikk sitt gjennombrudd på 1960-tallet, og fryseboksen kom i hus hos de fleste rundt 1970, før nye momsregler trådte i kraft. Elektrisk hårtørrer og elektrisk symaskin fikk først større utbredelse på 1960-tallet. Etter hvert kom det faste panelovner under vinduene i ethvert rom i nye hus, og det ble ført store debatter i aviser og familieselskaper om hva som var billigst – å fyre med koks og olje eller elektrisk.

STOR ØKNING I ANTALL ELEKTRISKE APPARATER, STOR ØKNING I ELEKTRISITETSFORBRUKET

Antall elektriske apparater økte sterkt i 1950- og 1960-årene. Selv om de ikke ble brukt hele tiden, førte summen av dem til en før ukjent økning i elektrisitetsforbruket. På Jæren kunne innbyggerne i vintermånedene fortsatt bli minnet om hvordan elektrisitetshverdagen hadde vært tidligere. Den 12. januar 1954 ble det f. eks. innført forbud mot å bruke strøm mellom klokken 7 og 12 på grunn av overbelastning.⁵ Driftsåret 1954/55 markerte en milepæl i den forstand at Jærens elektrisitetssverk hadde klart seg gjennom hele driftsåret «uten noen rasjonering, men i de kaldeste dager måtte vi senke spenningen noe i formiddagstimen for å kunde holde oss innen rammen av vår kvote fra Lyse».⁶

Elektrisitetssverksjef Ingvald Løge, som ble ansatt i 1948, var såre fornøyd med situasjonen for Jærens elektrisitetssverk. «Driftsforholdene i egne anlegg kan umulig bli bedre enn de var i driftsåret. Vi hadde praktisk talt ikke noen feil på høispendtnettet, som igjen kommer av at vi nå har gode og driftssikre kiosker og linjer.»⁷ Forbruket var virkelig kommet i siget. «Vår

Brusand treng meir gatelampar

Med å setja opp 4-5 lampar på Ogna vert det samanhengande gateljos frå stasjonen til kyrkja

Ogna Elektrisitetsverk er som nemnt i sving med å setja opp gatelampar i Sirevåg, eit tiltak som dei som bur der sør er svært glade for.

— Vi set opp gateljos etter kvart som heradstyret gjer vedtak om det, seier driftsstyrar Løge

geleg det vert sett opp 4-5 lampar til, så vert det gateljos samanhengande frå stasjonen til kyrkja.

— Korleis er det med gateljos på Brusand?

— Det har vore noko omregulering av gater der, så nokon

Etter 1950 fikk flere gater og veistrekninger belysning. Kommunestyrene bestemte hvilken rekkefølge lysene skulle settes opp i. Jærens Elektrisitetsverk stod for installasjon og betaling. *Faksimile: Jærbladet, 30.01.1959.*

Gatelys på Varhaug, vinteren 1970. Foto: Asbjørn Stueland.

kvote fra Lyse er utnyttet praktisk talt 100 % som igjen viser at der for tiden ikke er kwh. til å levere i noen tid av døgnet.» Jærens elektrisitetsverk leverte i 1956/57 22,3 GWh til kundene, og av dette ble 17,6 GWh levert fra Lyse. Dette var faktisk litt over 100 prosent av kvoten. Elektrisitetsverkets kvote ville imidlertid bli økt med 1200 kW neste år og driftsinnskrenkninger ville knapt være sannsynlig. Av det totale forbruket i området til Jærens elektrisitetsverk sto Nærbø Elektrisitetsverk for 50 prosent, Varhaug 34,5 og Ogna 15,4 prosent.⁸ Fra 1. januar 1956 ble Jærens elektrisitetsverk en egen gruppe i Lyse Kraftverk og fikk fast styreplass, hvor P. T. Skretting ble valgt som styremedlem for fire år.⁹

Det var lenge siden det hadde vært nødvendig å drive «propaganda» for å få solgt strøm, «den forsvinner av seg selv etterhvert som vi får nye kvoter».¹⁰ Siden Lyse Kraftverk kom i drift, hadde forbruket av elektrisk strøm i området til Jærens elektrisitetsverk økt med 400 prosent. Forbruket økte imidlertid ikke så

voldsomt som ledelsen hadde sett for seg.

Sommeren og høsten 1960 var kald med lite nedbør. Den første strømrasjonering i regionen etter at Lyse kraftverk kom i drift, ble iverksatt 1. november 1960. Jærens elektrisitetsverk hadde den største levering av kWh i sin historie i perioden 1. juli til 31. oktober. Men etter innføringen av strømrasjonering, sank leveringene i november 13 prosent i forhold til samme måned året før, og i desember med 27 prosent. I og med at kvotetildelingen var så rikelig, var det få abonnenter som opplevde situasjonen som spesielt vanskelig.¹¹

GATEBELYSNING PÅ BYGDENE

Med stadig mer lys i hus og driftsbygninger følte det veldig mørkt når folk skulle ut om kvelden. Gatelys hadde vært en selvsagt ting i byer fra begynnelsen av 1900-tallet. Utover i 1950-årene kom det krav om at gatelys måtte innføres i tettbygde strøk i landkommunene. Fram til 1958 var det blitt satt opp en del gatelys

i kommunene Ogna, Varhaug og Nærbø. Men Jærens elektrisitetsverk måtte erkjenne at det lå noe etter andre elektrisitetsverk på dette området.¹² Det var kommunestyrene i de tre kommunene som bestemte hvor det skulle installeres gatelys, men elektrisitetsverket installerte gatelysene og betalte regningen. Før juli i 1960 var forberedelser i gang for oppsetting av «en god del nye gatelamper i alle kommuner». På Nærbø var det under oppsetting nye galvaniserte master for «lystoffarmatur rundt torvet», og før jul ville disse lysene være i drift. «I de andre kommuner er det foreløpig vanlige gatelamper som oppsettes.»¹³ Ved utgangen av 1964 var det installert 556 gate- og veibelysningspunkter rundt om i kommunene, og de fleste regulerte strøk var etter hvert blitt godt dekket.¹⁴

Men mye vil ha mer. I tiåret 1965 til 1975 var det nærmest fast takst at søknader om oppsetting av gatelys kom til behandling i styret for elektrisitetsverket flere ganger i året. I september 1965 ba styret om at Hå kommune måtte lage en samlet plan for anlegg av gatelys i stedet for at det var fritt fram for å søke, og så la elektrisitetsverksstyret si nei. Jærens elektrisitetsverk betalte tross alt utbyggingskostnader og utstyr.¹⁵ I januar 1966 ble det behandlet forslag til utbyggingsplan for gatelys fra Hå kommune. Styret gikk inn for at det skulle settes opp gatelys mellom «Anton Skrettings hus og Idretts- huset, Varhaug», mellom «Skjærpefeltet og Jadarheim, Nærbø» og på et byggefelt på Vigrestad.¹⁶ Det kom flere søknader i løpet av året, hvor styret vedtok at først måtte de anleggene utføres som allerede var blitt vedtatt. Hå skolestyre vedtok i slutten av 1967 at det skulle søkes om

gatelys langs skoleveien ved Høyland skule på grunn av den «sterke ferdsel på riksveg 44». Jærens elektrisitetsverk vedtok at det skulle settes opp to lamper ved Høyland skule.¹⁷ Ved utgangen av 1975 var det i drift 1,020 gate- og veilys i Hå kommune, en dobling i løpet av ti år.

NY KOMMUNE OG NY ORGANISERING AV JÆRENS ELEKTRISITETSVERK

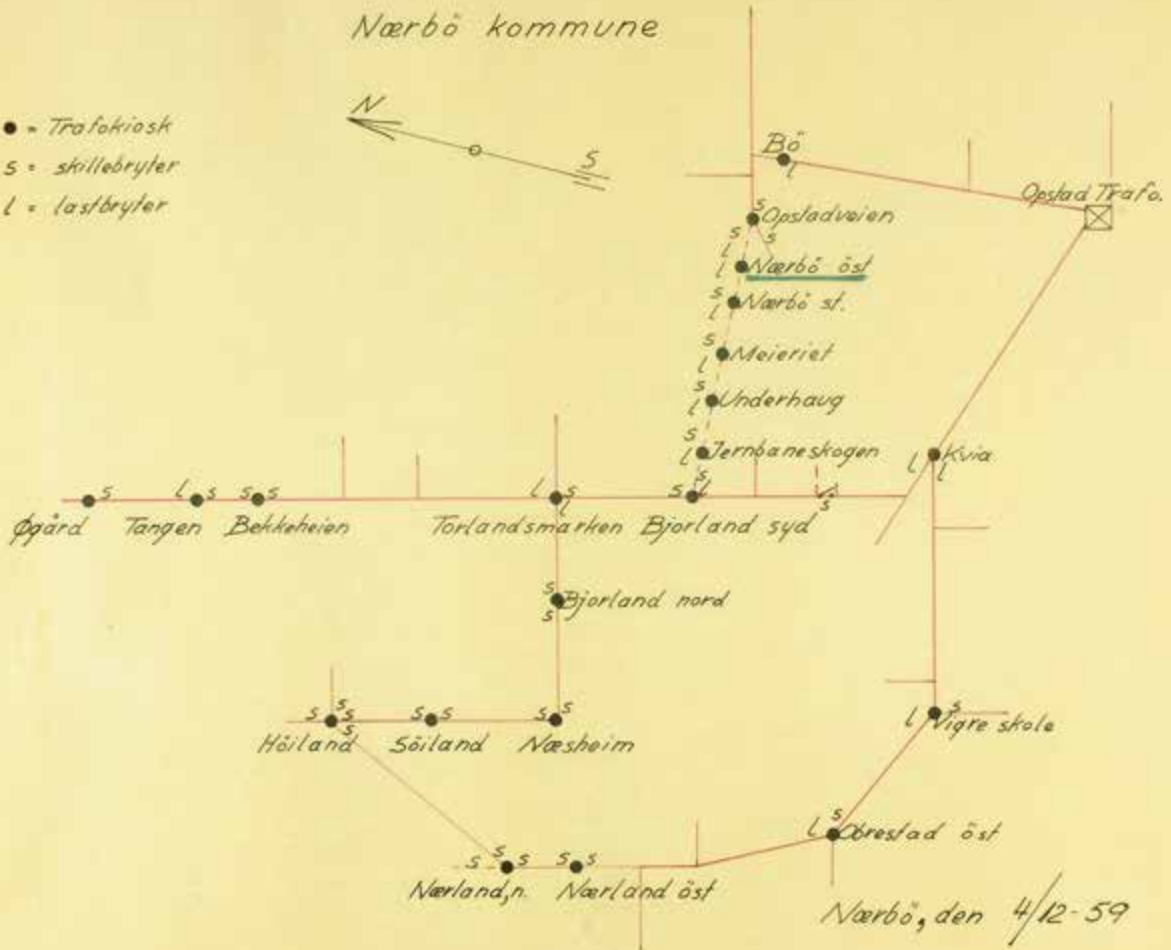
I 1915 var Jærens elektrisitetsverk blitt opprettet som felles produksjonsverk for kommunene Ogna, Varhaug og Nærbø. I tillegg etablerte hver av de tre kommunene sitt eget kommunale elektrisitetsverk som distribuerte strømmen til kundene innenfor egne kommunegrenser. Til sammen var det fire foretak med hvert sitt styre og administrasjon. Siden 1. verdenskrig var det vel kjent at det var klare stordriftsfordeler innen produksjon og distribusjon av elektrisk kraft. I 1950, da det kom opp et sterkt ønske om at Jærens elektrisitetsverk kunne løse sitt akutte leveringsproblem ved å bli medlem av Lyse kraftverk, ble spørsmålet om de kommunale elektrisitetsverkene i Nærbø, Varhaug og Ogna burde fusjoneres til ett felles Jærens elektrisitetsverk. Fylkesingeniør Abel Tvedten og driftsbestyrer Ragnvald Kluge, Maudal Kraftanlegg, fikk i oppdrag å utrede saken. Den kanskje største fordelene ved sammenslåing, påpekte de to, var at fire styre kunne reduseres til ett. Dette ville lette saksbehandlingen og bidra til at ledelsen av den samlede elektrisitetsforsyningen i området ville bli mer fleksibel. Stridigheter på grunn av forskjellig praksis i de enkelte kommuner ville bli redusert. Fortsatt ville kommunenes interesser være

Enlinjet skjema

Nærbø øst kiosk

Nærbø kommune

- = Trafokiosk
- s = skillebryter
- l = lastbryter

Enlinjeskjema fra 1959 for kiosken Nærbø øst.

representert gjennom valg av medlemmer til styre og representantskap i fellesverket. Sammenslåing ville bety at drifts- og anleggspersonale kom under én administrasjon. Det ville være nok med ett lager for utstyr og reservedeler i stedet for flere, og dette ville binde opp mindre kapital. Stamlinjenettet ville kunne bygges ut og forsterkes enklere og billigere. Kraftig økning i forbruket krevde dessuten større økonomisk styrke til å finansiere nødvendige investeringer.¹⁸ Større enheter ga lavere enhetspriser og tariffer, og betingelser for levering ville bli like for alle abonnenter i forsyningsområdet. Forslaget om å fusjonere inn de tre små kommunale verkene i Jærens elektrisitetsverk falt på steingrunn blant politikerne. Elektrisitetsforsyningen skulle følge de spor som allerede var etablert.

Problemstillingene om sammenslåing av elektrisitetsverkene til ett elektrisitetsverk som ble diskutert i 1950, ble stadig mer aktuelle i løpet av tiåret. Felles elektrisitetsverk ble faktisk et av hovedargumentene i debatten rundt kommunesammenslåing. Schei-komiteen, som utredet kommunesammenslåinger rundt om i landet, vurderte i sin foreløpige innstilling den 23. mars 1957 om Ogna og Varhaug kommuner, eventuelt også Nærbø kommune, burde slås sammen til én kommune. Folketallet i Ogna var for lite til å gi grunnlag for «rasjonell utbygging og forvaltning», og viste dessuten en synkende tendens. Varhaug og Nærbø hadde på sin side antagelig stor nok økonomisk bærekraft til å fortsette som egne kommuner. Ingen av kommunestyrene viste interesse for forslaget.

Schei-komiteen var på befaringsreise på Jæren den 8.

mai 1959. Etter å ha snakket med kommunestyrerepresentanter i de tre kommunene, ba komiteen kommunene om å uttale seg om sammenslåing. Ogna kommunestyre drøftet saken 12. august 1959. Prinsipielt ønsket kommunen å bestå, men subsidiært kunne kommunestyret akseptere at Ogna ble slått sammen med Varhaug og Nærbø. Samme dag ble det holdt kommunestyremøte i Varhaug. Her ble det vedtatt enstemmig at de tre kommunene burde slås sammen. Kommunestyret i Nærbø møtte den 15. august, og vedtok enstemmig at «Kommunestyret vil på ny presisere så sterkt det kan at ein ikkje finn grunn til grenseregulering for Nærbø kommune sitt vedkomande».

Fylkesutvalget for Rogaland drøftet saken den 24. august 1959. Flertallet gikk inn for at kommunene burde få lov å eksistere også i framtiden. Dersom kommunesammenslåing ikke var til å unngå, mente to av flertallets medlemmer at det ville være fornuftig å slå sammen de tre kommunene. Fylkesutvalget diskuterte særlig elektrisitetsforsyningen i de tre kommunene og konstaterte at den var teknisk samkjørt, men underlagt fire styrever. Dette forhold hadde «skapt motsetninger mellom kommunene imellom». Fylkesutvalget så det som sterkt ønskelig at det ble utviklet «en felles administrasjonsordning som omfatter kommunenes elektrisitetsforsyning. Fylkesutvalget vil uttale at en slik felles administrasjonsordning bør gjennomføres, uten hensyn til det standpunkt som tas til spørsmålet om kommuneinndelingen for de kommuner det gjelder». Med denne uttalelsen om mangel på koordinering av elektrisitetsforsyningen i området bidro faktisk fylkes-

Detaljert montasjeveileder for rørmuffene fra Standard Telefon og Kabelfabrikk A/S. Montasjeveiledere lå i trafoer og ble brukt som oppslagsverk av montørene.

utvalget til å styrke argumentene for sammenslåing.

Sommeren 1962 gikk flertallet i Schei-komiteen inn for at de tre kommunene burde slås sammen. Gjennom en slik løsning ville det kunne oppnås avgjørende ra-

sjonaliseringsgevinster, særlig innen kraftforsyning og «i det lange løp skolevesenet». Mindretallet i komiteen gikk inn for at Ogna og Varhaug skulle slås sammen. Kommunestyret i Ogna gjorde 5. september 1962 ved-

tak om å gå inn for at de tre kommunene skulle slås sammen. Kommunestyret i Varhaug behandlet saken samme dag, og et flertall gikk inn for full sammenslåing mens et mindretall gikk inn for sammenslåing av Varhaug og Ogna.¹⁹ I Nærbø var det samstemt og full motstand mot sammenslåing.

Politikerne i Nærbø iverksatte en rekke tiltak for å hindre sammenslåing, og formannskapet møttes flere ganger. Den 29. august vedtok formannskapet å invitere Kommunaldepartementet til Nærbø for ved selvsyn å se at mye hadde endret seg positivt siden Schei-komiteen var på besøk i 1959. Representanter fra departementet kom på besøk 10. oktober, men hadde først innkalt formannskapene i de tre kommunene til et felles møte. Det eneste som kom ut av besøket var at Nærbø fikk utvidet frist til å komme med sin uttalelse til 31. oktober.²⁰ Den 29. oktober gikk et enstemmig kommunestyre mot sammenslåing. Det hjalp lite. Den 21. desember 1962 ble det bestemt at Ogna, Varhaug og Nærbø skulle slås sammen til en kommune. Kommunestyret samlet seg om navnet Hå for den nye kommunen.

FUSJONERT ELEKTRISITETSVERK

Når de tre eierkommunene i Jærens elektrisitetsverk skulle slås sammen til én, var det åpenbart at det også måtte bli en fusjon av elektrisitetsverkene. Fra og med 1. januar 1964 ble Jærens elektrisitetsverk et rent kommunalt verk med Hå kommune som eier og bestemmende myndighet. Styret i Jærens elektrisitetsverk ble fra nå av og fram til i dag valgt av Hå

kommunestyre. Fra 1. januar 1964 var Otto Kvalbein, Brusand, formann, og Gabriel Underhaug, Nærbø, nestformann. De øvrige styremedlemmer var Hans N. Njærheim, Nærbø, Karsten Ånestad, Varhaug og Nils Mellemstrand, Vigrestad.

Kommunefusjonen førte til endringer i administrasjonen av elektrisitetsverket. Alle aktiva og passiva i de tre kommunale elektrisitetsverkene i Ogna, Varhaug og Nærbø ble overtatt av Jærens elektrisitetsverk. Den 11. desember 1963 ble de ansatte i de tre kommunale elektrisitetsverkene oppsagt, for så å bli ansatt i Jærens elektrisitetsverk med «samme lønns- og arbeidsvilkår som før».²¹ På Nærbø gjaldt dette montørformann Kåre Kvía og montørene Sven S. Håland og Hans L. Vigre, på Varhaug montørformann Håkon Bakke og montørene Halfdan Hobberstad og Gabriel Odland samt John Sandve på Ogna. Fra 1. januar 1964 hadde Jærens elektrisitetsverk 14 ansatte og Ingvald Løge var fortsatt elektrisitetsverksjef.

I 1964, første driftsår etter fusjonen, var det totale forbruket 46,4 GWh, en økning på 14,5 prosent i forhold til 1963. Kraftstasjonen på Hetland i Ogna produserte dette året 5,2 GWh. Sammenlignet med mengden kraft som ble kjøpt fra Lyse kraftverk, var egenproduksjonen liten, bare 11 prosent av forbruket. Fra 1. januar 1964 var den faste kvoten fra Lyse 8.130 kW. Heller ikke dette året klarte Jærens elektrisitetsverk seg med kvoten fra Lyse – overforbruket var 6 millioner kW. Overforbruket var med andre ord større enn hele egenproduksjonen fra Hetland kraftstasjon.

RIKELIG TILGANG PÅ ELEKTRISK KRAFT GJENNOM LYSE

Mellom januar 1953 og september 1964 kom det i drift seks kraftaggregater i Lyse kraftverk i Lysebotn. Samlet kapasitet var 210 MW. I 1970-årene lå årlig produksjon rundt 1 TWh, noe mindre i tørre år og noe mer i nedbørrike år. I 1970 var 16 by- og herredskommuner i midtre og sørlige Rogaland eiere i det interkommunale engroskraftselskapet Lyse Kraft. Hver gruppe hadde én representant i styret, med unntak av de to største eierne, Stavanger Elektrisitetsverk og Maudal Kraftlag, som hadde to representanter hver. Jærens elektrisitetsverk hadde på dette tidspunkt en eierandel på 5,28 prosent i selskapet.

LYSE KRAFT - EIERANDELENES FORDELING

Alle kommuner i sør-Rogaland og Ryfylke som kjøpte strøm fra Lyse Kraft ble regnet til Lyse-området. Forsyningsområdet omfattet bortimot 230.000 innbyggere. Lyse kraftverk var den største eieren i Sira-Kvina Kraftselskap med 41,1 prosent. De øvrige eierne var Staten ved Statskraftverkene, Skiensfjorden Kommunale Kraftselskap og Vest-Agder Elektrisitetsverk. Selskapet ble opprettet i 1963 for å bygge ut kraftkil-

Dalane Elverk	6,65 prosent
Jærens Elektrisitetsverk	5,28 prosent
Maudal Kraftlag	38,34 prosent
Midtre Ryfylke Elektrisitetsverk	4,61 prosent
Stavanger Elektrisitetsverk	43,71 prosent
Vestre Ryfylke Elektrisitetslag	1,41 prosent

dene i Sira- og Kvina-vassdragene. Etter hvert som nye kraftaggregater i Sira-Kvina Kraftselskap kom i drift, fikk kundene i Lyse-området stadig bedre tilgang til elektrisk kraft. Styret i Jærens elektrisitetsverk fikk i oktober 1964 opplyst at første byggetrinn av Sira-Kvina ville gi 320.000 kW. Den første kraftstasjonen ville tidligst komme i drift i 1968. «Etter den grunnkvote som Jærens elektrisitetsverk har nå vil elektrisitetsverket få et tillegg på ca. 4500 kw».²²

To kraftaggregater i Tonstad kraftstasjon ble satt i drift i 1968, ett om våren og ett om sommeren. Andre byggetrinn ble fullført i løpet av 1971, og etter dette produserte Sira-Kvina Kraftselskap 4 TWh pr. år.²³ Etter fullføringen av tredje byggetrinn i 1974, var Lyse Krafts andel av produksjonen fra Sira-Kvina større enn det som ble produsert i kraftstasjonene i Lyse. Midlere årsproduksjon i Sira-Kvina-anleggene var i 1980-årene rundt 6 TWh. Dette tilsvarte rundt 6 prosent av landets kraftproduksjon.

Da driften kom i gang i Lysebotn kraftstasjon i 1953, var den totale elektrisitetsproduksjonen i Lyse-området 475,7 GWh. Ni år senere, i 1962, ble det produsert mer enn dobbelt så mye, 1.067,4 GWh. Etter nye ni år ble produksjonen igjen doblet. Samlet produksjon i 1971 var 2.313,5 GWh. Veksten i 1970-årene var ikke fullt så sterk. Det tok 11 år før produksjonen igjen ble doblet. I 1982 ble det produsert 4.786,8 GWh. Fram til midten av 1980-årene hadde Jærens elektrisitetsverk og de andre eierne av Lyse Kraft rikelig tilgang på kraft, tidvis for mye. Men ledelsen i store og små elektrisitetsverk var fast overbevist om at forbruket kom til å stige like mye i

1980-årene som det hadde gjort i 1950- og 1960-årene.

Produksjons- og forbruksveksten i Lyse-området fulgte i det store og hele den generelle utviklingen for elektrisitetsforbruket i Norge i 1950- og 1960-årene. Forbruket økte med 7 til 9 prosent pr. år. I de fleste industrialiserte land var det i etterkrigstiden en klar tendens til at elektrisitet og olje erobret stadig større andeler av energiforbruket. Kull og koks ble fortrent fra markedet. Det totale energiforbruket i Norge fra 1950 til 1966 steg med gjennomsnittlig 5,5 prosent pr. år. Elektrisitetsforbruket steg med 7 prosent pr. år og oljeforbruket med 9 prosent pr. år i gjennomsnitt.

Mellom 1960 og 1980 økte forbruket i Lyse-området med 6,5 prosent pr. år. I slutten av 1980-årene stoppet veksten nærmest opp. Det oppsto et kraftoverskudd. Dette måtte selges til kunder utenfor forsyningsområdet, som regel til lavere priser enn innen forsyningsområdet.

Det var en integrert del av etterkrigsgenerasjonens kulturelle og politiske livsanskuelse at vannkraftutbygging og billig strøm måtte ha første prioritet. Distrikter som kunne produsere og distribuere den billigste kraften til innbyggerne i sitt forsyningsområde, mente de ville kunne ha godt håp om raskere økonomisk utvikling enn andre deler av landet. Kampslagordet «Lyse for Rogaland» ga mening for mange. Politikerne i Rogaland i 1960- og 1970-årene var enige om at: «Straum ska vara billig.»

De første tiårene etter opprettelsen av Lyse Kraft var det også slik. Abonentene i Lyse-området hadde en klart lavere strømpris enn innbyggere i mange andre deler av landet. Ifølge vedtektene for Lyse Kraft-

verk skulle engrosprisen til eiergruppene fastsettes slik at kraftverkets "driftsutgifter, innbefattet renter, nedbetaling av gjeld, forsikring, avskrivninger samt avsetninger til fonds dekkes". Når det oppsto overskudd, skulle det avsettes til fonds, f.eks. til framtidige utbygginger, eller føres videre til eierne i form av større overskudd i fordelingsverkene, eller overføres til abonnentene i form av billigere strømpris.

STOR KRAFTUTBYGGING, STOR GJELD, MEN MOT-STAND MOT STADIG STIGENDE ELEKTRISITETSPRISER

Sterk vilje til samarbeid mellom lokalpolitikere på tvers av kommunegrenser lå til grunn for opprettelsen av Lyse Kraft. Samarbeidet gikk knirkefritt så lenge det ikke ble foreslått løsninger for utviklingen av kraftselskapet som grep for sterkt inn i den lokale og kommunale sjølråderetten. I 1980-årene ble samarbeidet utfordret.

Lyse Kraft holdt en lav pris på engroskraften til eierne i tiåret 1965 til 1975. Den lå langt under utviklingen for konsumprisindeksen. Fra mai 1965 til januar 1969 var prisen nominelt den samme, men ble så hevet med 5,3 prosent for at strømprisen ikke skulle bli hengende for langt etter den generelle prisutviklingen. Høyere pris var også nødvendig for at Lyse Kraftverk skulle kunne betale renter og avdrag på store lån for å finansiere sin eierandel i Sira-Kvina-utbyggingen. I mai 1971 ble engrosprisen hevet med 7,5 prosent.

I 1970-årene ble det politisk strid om utbygging av konkrete vannkraftprosjekter. Tiåret ble innledet med Mardøla-aksjonen sommeren 1970 og ebbet ut med

1. Den siste trafoen i Hå kommune med plattform i stolpe stod på Torland på Brusand. Løsningen er i dag forbudt.
Foto: Hallgeir Hobberstad, Jæren Everk.
2. Trafoen ble erstattet med ny nettstasjon i 1992.
Foto: Hallgeir Hobberstad, Jæren Everk.

konfliktene rundt Alta-utbyggingen. I hele etterkrigstiden hadde politikere på tvers av partier sluttet lojalt opp om at stadig flere fosser skulle legges i rør. I 1970- og 1980-årene måtte kraftselskapene og deres ledere erkjenne at holdningene til kraftutbygging var i ferd med å endre seg fra å være positive til å bli negative.

Kraftsosialister ble miljøsosialister. Arbeiderpartiet, det statsbærende partiet i hele etterkrigstiden, kunne ikke i det lange løp tillate at store velgergrupper med sympati for nullvekstfilosofi og miljøvern forlot partiet til fordel for SV og Venstre.²⁴

Kraftbransjen kom etter hvert på defensiven i forhold

Jæren Elverk får setja opp straumprisane

Eit mindretal på 17 gjekk imot å auka overforbruket til 20 øre pr. kWh

Med etterhald om at pristoppen for elektrisk straum vert oppheva, godkjende Hå kommunestyre dei nye straumprisane som elverkstyret har kome med framlegg om. Bakgrunnen for dette vedtaket er dei stadig aukande utgifter elverket har til innkjøp av materiell og transformatorar, utbygging av fordelingsnett, og hertil kjem ein stor lønnsauke ved tariff-forhandlingane. Dette ber i seg m.a. at effektiviteten ved blanda tariff (H3) vil stige frå 110 til 140 kroner, kWh-prisen vil gå opp frå 3,2 til 3,5 øre, og overforbruket frå 15 til 20 øre kWh.

seg ein overforbruk på 40 øre, men ein var klar over at dette aldri ville få støtte i foreningskapet. Difor vart det altså 15 20 øre. Elverket er i det heile ikkje interesserte i å setja overforbruk. Prisen har må difor vera så høg at han tremar på forbruket. Bakgrunnen for dette synet er at ein

Prisøkningene var ofte et tema, som også ble omhandlet i avisene. *Faksimile: Jærbladet 05.07.1974.*

til store lag av befolkningen. I slutten av 1970-årene var det dessuten stor usikkerhet med hensyn til framtidige prognoser for energiforbruk. Landets elektrisitetsverk fortsatte stort sett sine trendanalyser med utgangspunkt i historiske tall. Administrasjonen i Lyse Kraft var overbevist om at elektrisitetsforbruket i regionen ville fortsette å øke med 6,5 prosent pr. år, men måtte etter hvert ta inn over seg at veksten i forbruk flatet ut.

Lokalpolitikerne hadde i alle år vært ytterst fornøyd med at innbyggerne i Sør-Rogaland hadde den billigste strømmen i landet. Slik burde det fortsatt være. All den stund strømmen var så billig, var det heller ingen grunn til å spare på den. Det utløste i sin tur krav om stadig mer strøm og mer vannkraftutbygging. De billigste fossefallene var etter hvert blitt fullt utbygd, ikke bare i landet generelt, men også i Rogaland.

I Lyse-området sluttet lokalpolitikerne lojalt opp om mer kraftutbygging. Det som uløste politisk kon-

flikt i 1970-årene og inn i 1980-årene, var de årlige økningene i elektrisitetsprisen. Administrasjonen i Lyse Kraft argumenterte for nødvendigheten av prisøkninger. Styret sluttet seg stort sett til administrasjonens forslag, men dersom forslagene om prisøkning møtte litt motstand i styret, så kom den som regel med atskillig større tyngde i representantskapet.²⁵

Sett fra arbeidstakernes synspunkt var lønnsoppgjøret i 1974 det beste siden krigen. Fra første kvartal i 1974 til første kvartal i 1975 ble det gitt et generelt lønnstillegg på 17,2 prosent. Inkludert lønnsglidning endte det opp med et lønnstillegg i størrelsesorden 25 prosent. Sterk lønnsøkning førte til sterk økning i offentlige utgifter, i en økonomi som på forhånd var stram. Dette førte til høy innenlandsk etterspørsel og stor prisstigning. Engrosprisindeksen økte med 27 prosentpoeng fra 1973 til 1974 og med nye 17 prosentpoeng fra 1974 til 1975.²⁶ Kraftprisen i Lyse ble økt med 22 prosent fra januar 1976.

Prisene i Norge fortsatte å stige. Konsumprisindeksen ble fordoblet mellom 1975 og 1984. Lyse Kraftverk prøvde å øke prisene så noenlunde i takt med den generelle kostnadsutviklingen, men kommunale og interkommunale kraftverk var politisk styrt. Velgerne likte lave priser, og politikerne likte å kunne fortelle velgerne at det var de som sørget for at prisen til forbrukerne ble lavere enn ledelsen i kraftverkene ønsket.

Når politikerne år etter år bestemte at prisen til forbruker skulle være lav, fikk det etter hvert negative konsekvenser for kraftverkernes økonomi. Lyse Kraftverk hadde fortsatt landets laveste engrospriser

på elektrisk kraft i 1979. I begynnelsen av 1980-årene måtte Lyse foreta store investeringer i kraftutbygging. Det ble besluttet at engrosprisene til eierne måtte økes atskillig mer enn det som hadde vært vanlig. Høsten 1984 hevdet Rogalands Avis at politikerne gjorde opprør mot at Lyse Kraft stadig satte opp prisen på elektrisk kraft. «Siden 1979 har Lyse lagt på prisene i et galopperende tempo.»²⁷ Ordførere og rådmenn på Jæren forlangte i november 1984 å få et møte med ledelsen i Lyse for å drøfte de hyppige prisstigningene. Strømprisene i området økte raskere enn konsumprisindeksen. Det ble hevdet at Lyse Kraft vedtok store investeringer over hodet på politikerne. I neste omgang måtte lokalpolitikere bare akseptere den prisen Lyse forlangte for å dekke inn kostnadene. Flere formannskap og kommunestyre på Jæren hadde nektet å godkjenne prisøkningene som ble foreslått av lokale fordelingsverk.

Jær-ordførerne fikk lite gehør for sine synspunkter hos ledelsen i Lyse Kraft. «Administrerende direktør Frithjof de Lange i Lyse var som en far som snakker til sine ulydige barn,» skrev Rogalands Avis. «Han kunne materien på fingrene, mens ordførerne og deres medbragte eksperter kunne lite og intet innvende, fordi de ikke visste nok.»²⁸ Ved utgangen av 1980 hadde Lyse en lånegjeld på 1.097 millioner kroner, ved utgangen av 1985 var gjelden blitt mer enn tredoblet. Lyse Kraft investerte mer enn 800 millioner kroner i Tjodan-utbyggingen. Etter at det ble klart at Lyse Kraft skulle overta 80 prosent av Rogaland fylkes andel i Ulla-Førre-verkene med virkning fra 1. juli 1985, kom Lyse

Kraft opp i en total eierandel i Ulla-Førre på 18 prosent. Det var Lyse og ikke Rogaland fylkeskommune som skulle finansiere denne andelen, som ville beløpe seg til nesten en milliard kroner. I 1985 investerte Lyse totalt 1281,5 millioner kroner. For å finansiere investeringene ble det tatt opp lån på i alt 1370 millioner kroner. Aldri tidligere i kraftverkets historie var det i løpet av ett år gjort så store investeringer.

Når Ulla-Førre verkene kom i drift, ville Lyse kunne dekke antatt kraftforbruk til langt inn i 1990-årene. De store investeringene fikk imidlertid klare økonomiske konsekvenser for Lyse Kraft. Administrasjonen fryktet at selskapets egenkapital ville bli negativ ved utgangen av 1988, og at den først ville komme opp på et rimelig nivå igjen i 1993/94.²⁹ Egenkapitalprosenten kunne først og fremst repareres gjennom prisøkninger. Det var imidlertid vanskelig å få forståelse for dette rundt om i kommunene.

POLITIKERNE I HÅ VIL HA LAV STRØMPRIS – JÆRENS ELEKTRISITETSVERK FÅR ØKONOMISKE PROBLEMER

Hver gang Lyse kraftverk vedtok å øke engrosprisen, forsøkte Jæren elektrisitetsverk å dempe virkningene på prisen til forbruker. Etter hvert fikk dette negative konsekvenser for elektrisitetsverkets økonomi. Utbygging og fornyelse av høyspent- og lavspennetnett ble utsatt. Rundt 1980 fikk elektrisitetsverket problemer med likviditeten. Styret i Jærens elektrisitetsverk ble i mai 1979 informert om at Lyse ville øke strømprisen til gruppens medlemmer med ca. 31 prosent fra 1. januar

1980. I det øyeblikk prisforhøyelsen ble gyldig, ble det vedtatt at Jærens Everk skulle forhøye sine priser med ca. 21 prosent.³⁰

I 1979 gikk Ingvald Løge av som elverkssjef og med virkning fra 1. juli 1979 overtok Knut M. Iversen hans stilling. I tilknytning til regnskapet for 1980, ga Iversen klart uttrykk for at «elverket med de oppgaver som ligger foran oss må øke prisene for å kunne holde aktiviteten på vedlikeholdet på et akseptabelt nivå. Dersom kommunen på like linje med de fleste andre kommuner overtok kostnadene ved gate/veilys ville dette hjelpe på elverkets økonomi». Hans råd ble ikke fulgt, og pengekassen var stadig oftere tom.

Begynnelsen av 1980-årene var vanskelige år økonomisk for Jærens elektrisitetsverk. Det er forholdsvis sjelden at revisor kommer med bemerkninger til regnskapet, ikke bare ett år, men flere år etter hverandre. I revisjonsmeldingen for 1981 gjorde revisjonssjef Alf Ger. Kvia oppmerksom på at det var ganske store overskridelser på flere utgiftsposter. Han fant dessuten grunn til å anmerke at «der ikke er avsatt noe til styrking av kontantsummen. Da denne nå er svak, bør dette gjøres for framtida». På vanlig folkespråk betydde det at elektrisitetsverket hadde kroniske problemer med at det ikke var penger på konto til å betale lønn og regninger til rett tid.

Den nye elverksjefen ble ikke værende lenge i stillingen. Med virkning fra 1. desember 1981 begynte Tor Syvert Aass som ny elverksjef. Styret hadde vedtatt å søke om 3 millioner kroner i lån til «Investeringer ved Jæren Elektrisitetsverk». I april 1982 kom det skriftlig svar med avslag. Beløpet ble nedjustert til 1 million

Elverkssjef Knut M. Iversen
1979-1981. Foto: Jæren Everk.

Elverkssjef Tor Syvert Aass,
1981-1987. Foto: Søren Sviland.

kroner, men heller ikke det ble innvilget av Kommunalbanken. «Da likviditeten er dårlig må vi søke om lån i lokal bank,» fikk styret opplyst. Det ble vedtatt å søke om 1 million kroner i lån fra «en eller flere banker». I august ble forslag til budsjett for 1983 diskutert. For «å få orden på likviditetssituasjonen» foreslo elverksjefen at det skulle avsettes 3 millioner kroner for å styrke kontantbeholdningen. I tillegg hadde Jærens elektrisitetsverk behov for å låne i størrelsesorden 4,6 millioner kroner til investeringer i nettet som var forsømt gjennom mange år.³³ Styret sa ja i september, men i praksis nei i desember, da strømprisen ble fastsatt.

I årsmeldingen for Jærens elektrisitetsverk for 1982 skrev elverksjefen rett ut at elektrisitetsverkets likviditet var dårlig. Elektrisitetsverket måtte låne 2,5 millioner kroner av kommunekassen for «å holde kontantbeholdningen på et akseptabelt nivå». Det var helt

nødvendig å styrke kontantbeholdningen de nærmeste årene. «Dette, sammen med de store forsterknings- og vedlikeholdsoppgavene som ligger framfor oss, gjør at vi må øke prisene mer enn den generelle prisstigning de nærmeste årene,» framholdt han.³⁴ Den nye elverksjefen gjentok med andre ord refrenget fra den gamle. Kommunerevisjonen i Midt-Jæren var helt enig. I revisorrapporten for 1982 ble det bemerket at det ikke var blitt avsatt penger «til styrking av kontantsummen». I årsmeldingen for 1983 gjentok elverkssjefen nok en gang at likviditeten fortsatt var «lite tilfredsstillende. Av den grunn var det tatt opp et lån på kr 2.000.000,- i Storebrand-Norden.»³⁵ Kommunerevisoren var helt enig i at «Kontantsummen er framleis svak og en må prøve å avsette til styrking av kontantsummen.»

De neste par årene ble økonomien i elektrisitetverket bedret såpass at revisor kunne akseptere regnskapene uten anmerkning. Men gammel vane var vond å vende. I perioden 1984 til 1988 hevet Lyse engrosprisen med 15 prosent pr. år i gjennomsnitt. Styret i Jærens elektrisitetsverk fortsatte på sin side med å dempe virkningene på konsumprisen. Lyse Kraft vedtok i slutten av 1987 å øke engrosprisen med 21,9 prosent i 1988. Dette var den høyeste prisøkning på engroskraft i landet det året. Styret i Jærens Elektrisitetsverk ble informert om at prisøkningen ville føre til en økning i elektrisitetsprisen for Jæren Everts kunder på 16,75 prosent i 1988.

I det daglige var det ikke så ofte at Jæren sammenlignet seg med elektrisitetsverkene i Klepp og Time. Men hver gang spørsmålet kom opp om hvilken

kommune som hadde billigst strøm til kundene, var det viktig å vite på desimalen hva forskjellen var. Styret fikk opplyst at når H4-tariffen ble sammenlignet for Hå, Klepp og Time, var prisen i Hå 25,4 øre/kWh, i Time 27 øre/kWh, og i Klepp 27,8 øre/kWh. I 1988 planla Klepp å øke prisen med 10 prosent og Time med 12 prosent. Selv om Hå økte prisen med 18 prosent, ville Hå fortsatt ha billigst elektrisitet. På bakgrunn av de store utfordringene Jæren måtte løse de nærmeste årene, burde prisøkningen vært minst 20 prosent, framholdt ledelsen.³⁶

Den økonomiske situasjonen for elektrisitetsverket var ikke god. Budsjettet for 1988 forutsatte at lønnsbudsjettet og utgiftene til drift og vedlikehold skulle ligge på samme nivå som 1987. Posten «Resultat, nybygg og nyanlegg» hadde i 1985 vært 6,5 millioner kroner, i 1986 6 millioner kroner, og i 1987 4,4 millioner kroner. I følge budsjettet for 1988 ville det bare være til disposisjon ca. 4,6 millioner kroner på denne posten. Dette var altfor lite. Store deler av høyspent- og lavspennettet var «gammelt og i dårlig driftsmessig stand». Trafostasjonene var heller ikke blitt holdt skikkelig vedlike.

Jæren elektrisitetsverk hadde et stort behov for penger til investeringer. Den nye elverksjefen fra mai 1987, Alv Hetland, skrev at det ville være svært uheldig hvis elektrisitetsverket nå måtte «låne penger for å dekke den daglige drift av verket». Elverksjefen fant det ytterst urimelig at elektrisitetsverket betalte anleggs-kostnadene for gatelysanlegg i nye boligområder. I 1987 var det budsjettet med en utgift til dette på kr 508.400, og i budsjettet for 1988 ville beløpet bli kr 728.000. «Det

Innsetting av ny trafo på Opstad trafostasjon 4. november 2010. Foto: Birger Høyland, Jæren Everk.

Bøe trafostasjon. Foto: Birger Høyland, Jæren Everk.

er en kommunes oppgave å få satt opp gatelys. Ingen andre elverk som elverksjefen kjenner til belaster sitt driftsbudsjett med oppsetting av gatelys til nye bolig-felter.» I november 1987 ble styret informert om hva det ville koste å bygge ut strømforsyningen for en planlagt utbygging av 100 eneboliger i et nytt byggefelt i Stokkelandsmarka. Samlede kostnader ble kalkulert til 2,3 millioner kroner. Installasjon av gatelys alene ville koste 600.000 kroner. Elektrisitetsverket subsidierte hver tomt med 6.000 kroner. Elverkssjefen mente det var på høy tid at kommunen fra nå av betalte kostnadene til gatelys. Styret ville ikke høre på det øret.³⁷

STORT BEHOV FOR OPPGRADERING AV FORDELINGSNETTET

Høyspentnetter til Jæren elektrisitetsverk hadde i 1987 en total lengde på 152 km; av dette var 91 km av lin-

jene kopper og 61 km FeAl-tråder. Normal levetid for høyspentlinjer var 30–40 år. Når stolpene begynte å råtne, oppsto det overslag i isolatorene med redusert overføringskapasitet som følge. Av dette linjenettet var 61 km eldre enn 40 år, 11 km var bygd mellom 1947 og 1949, 10 km i årene 1950 til 1964, og 46 km ble bygd mellom 1965–1979. Fra 1980 til 1987 ble det bygd i gjennomsnitt 3 km pr. år; bare 24 km. Det hastet med å bygge om minst 60 km høyspentlinjer. Fra 1988 og de neste 10–15 år burde det bygges minst 6 km høyspentlinjer pr. år. Prisen pr. km ombygd høyspentlinje lå rundt 220.000 kr. Det burde avsettes minst 1,3 millioner kroner pr. år bare til dette formålet. Styret ble bedt om å vedta målsettingen om bygging av 6 km høyspentledning pr. år. Det sittende styret skulle gå av og nøyde seg med å sende saken til det nye styret til orientering.

Alle elverksjefer i 1980-årene hadde pekt på de

Everkene hjelper hverandre i nød. I 1987 havarete en trafo ved Hetland kraftstasjon, og Jæren Everk fikk låne en trafo fra Time Everk. Denne ble transportert over Jæren. *Foto: Jæren Everk.*

Ny trafo har ankommet og monteres ved Hetland kraftstasjon i 1988. *Foto: Jæren Everk.*

Montørene arbeider ute i all slags vær. Her tar de seg en pause i kabelleggingen i 1989, f.v. montørene Åge Tjemsland, Åge Bratland, Hallgeir Hobberstad og Ove Mong. *Foto: Jæren Everk.*

samme problemene – behovet for bedre likviditet og større investeringer. Ville styret fortsette i gamle spor eller ville Alv Hetland få gjennomslag? Det nye styret vedtok den 17. februar 1988 enstemmig elverksjefens målsetting om å fornye 6 km høyspentlinjer hvert år, enten ved ombygging eller kabling.³⁸ Det økonomiske alvoret var sterkt til stede under dette styremøtet. Hovedtransformatoren i Hetland kraftstasjon var blitt

skadet av et lynnedslag i november 1987. Ny hovedtransformator ville koste nesten 2 millioner kroner. Ombyggingen av høyspentlinjen Hetland til Bø var endelig kommet i gang og sluttregningen ville bli rundt 1,5 millioner kroner. Likviditeten til Jæren elektrisitetsselskap var fortsatt dårlig. Behovet for finansiering av ny transformator og høyspentlinje utløste et akutt behov for lån. Styret vedtok å søke om et lån på 3,5

millioner kroner i Kommunalbanken.³⁹

I april 1988 ble langtidsbudsjettet fram til 1992 diskutert. For å styrke den dårlige likviditeten ble det foreslått å avsette 1 million i 1989, 1 million i 1990 og 500.000 kroner de øvrige år til «styrking av kontantbeholdningen».⁴⁰ Da budsjettet for 1989 ble behandlet i september 1988, var det lagt inn som en forutsetning at alle gatelysavgifter skulle dekkes av Hå kommune. Dette var nå også blitt innarbeidet i langtidsbudsjettet for Hå kommune for perioden 1989 –1992.⁴¹

Den dårlige likviditeten ved Jæren elektrisitetsverk førte til at økonomiseksjonen i Hå kommune fulgte økonomien i elektrisitetsverket med falkeblikk noen år. Hver høst på slutten av 1980-årene ble det lagt fram en regnskapsanalyse for elektrisitetsverket, og denne brukte elverksjefen aktivt i sitt arbeid med «å få everkets økonomi på rett kurs». Analysen for årene 1985 til 1987 viste at det faktisk hadde vært en realnedgang i strømprisene for 1986 og 1987. Det var først i 1988 at dette ble rettet opp. Elektrisitetsverket hadde investert rundt 3 millioner kroner i Stokkelandsmarkene i driftsårene 1987 og 1988. Dessuten hadde elektrisitetsverket dekket kostnadene til gatelys i nye byggefelt. Det var fortsatt et klart og sterkt behov for å styrke likviditeten. «Everksjefen håper på støtte fra alle hold, slik at nødvendige avsetninger kan bli foretatt. Formålet er å oppnå en normal handlefrihet.»⁴²

Analysen året etter bekreftet at en del av de tiltak som ble iverksatt for å styrke verkets økonomi, begynte å virke. Den store utfordringen var fortsatt styrking av likviditeten. Det ble sagt klart og tydelig

at Jæren elektrisitetsverk i 1970- og begynnelsen av 1980-årene hadde holdt lavere priser til forbruker enn elektrisitetsverkene i nabokommunene. «Utbyggingen av vårt kabel-/linjenett ble i denne perioden ikke fulgt opp i takt med belastningsøkningen som fant sted. Derfor har vi nå et etterslep i forhold til de andre verkene.»⁴³ Målet høsten 1989 var å innhente forspranget nabokommunene hadde fått. Men det forutsatte den nødvendige politiske vilje til å holde oppe strømprisen på nivå med prisen i 1989. Elektrisitetsverket var i øyeblikket inne i et godt spor, og ville ved utgangen av 1989 ha «en god likviditetsreserve».

STERKE KREFTER ØNSKET VERTIKALINTEGRERT ENERGIVERK FOR LYSE-OMRÅDET – MEN KOMMUNENE VILLE IKKE

Strukturen i elektrisitetsforsyningen i Sør-Rogaland hadde mer eller mindre ligget fast fra opprettelsen av Lyse Kraft i 1947 fram til kommunesammenslåingene i 1960-årene. Det var bred enighet i teknisk-økonomiske fagmiljøer i Norge om at antall enheter i elektrisitetsforsyningen var for stort til at det var mulig å drive økonomisk rasjonelt. Flere regjeringer oppfordret til fusjoner innen produksjon og distribusjon av elektrisk kraft. I begynnelsen av 1980-årene ble der erklært som et mål at det bare burde være ett vertikaldelt energiverk i hvert fylke, dvs. at alle foretak innen produksjon og distribusjon av elektrisk kraft skulle være fusjonert i ett selskap. Denne debatten ble også ført med stort engasjement i Lyse-området. Administrasjonen i Lyse Kraft, støttet av fylkespolitikerne, hevdet at Lyse burde

bli det vertikalt integrerte energiverket i sitt forsyningsområde. Flere av forslagene som ble lansert, støtte på stor motstand i eierkommunene. Saken hadde ennå ikke funnet sin løsning da Stortinget i 1990 vedtok forslag til ny energilov, som snudde opp ned på mer enn femti års tilvante forestillinger i energiforsyningen.

Fylkesutvalget i Rogaland fylkeskommune oppnevnte i november 1981, etter press fra statlige myndigheter, et utvalg som fikk i oppgave å vurdere rasjonalisering av elektrisitetsproduksjon og -forsyning i Lyse-området. Utvalget ble bedt om å foreslå en organisasjonsstruktur for mer rasjonell utnyttelse av eksisterende og framtidige energiressurser "til beste for befolkning og næringsliv" i de berørte kommuner.⁴⁴ I juni 1983 la utvalget fram sin innstilling og foreslo at det burde opprettes et felles, integrert energiverk for hele Lyse-området med totalansvar for offentlig energiforsyning og energiforvaltning i 18 kommuner. Energiverket skulle "etableres over tid ved at enkelte elverk går inn i Lyse Kraft når det anses som formålstjenlig". Dersom det ble for stor motstand mot et vertikalt integrert energiverk i eierkommunene, mente utvalget at det kunne være et skritt i riktig retning å få til ordninger som gjorde at Lyse Kraft i alle fall kunne rendyrke sin funksjon som områdets eneste interkommunale produksjons- og engrosverk. Distribusjonen burde utføres av fire interkommunale fordelingsverk. Dalane Elverk skulle fortsatt forsyne sine medlemskommuner. Kommunene Gjesdal, Hå, Klepp, Sandnes, Sola og Time burde betjenes av et nytt selskap. Stavanger Ellag skulle forsyne kommunene Kvitsøy,

Randaberg, Rennesøy og Stavanger med kraft. Forde-
lingsverket for Ryfylke-området skulle levere energi til kommunene Finnøy, Forsand, Hjelmeland og Strand.⁴⁵

Kommuner og elektrisitetsverk avga sine uttalelser. De fleste var enige i at det kunne være fornuftig at Lyse rendyrket sin funksjon som produksjons- og engroskraftverk. Mange kommuner var engstelige for at det ville bli unødig sentralisering og byråkratisering. Lokalt selvstyre og lokal innflytelse måtte opprettholdes. Da saken kom opp i fylkestinget i september 1984, ble det vedtatt at det burde etableres et vertikaldelt, integrert energiverk i Lyse-området innen utgangen av 1985. Pressen konstaterte raskt at det var full politisk sprik i synet på omorganiseringen av elforsyningen. "Flere kommunestyre har sagt nei til full sammenslåing av elverkene i ett energiselskap for Lyseområdet," skrev Rogalands Avis. "Men i fylkesutvalget har enkelte representanter som svarte nei til fusjon i kommunestyret snudd om og svart ja."⁴⁶

I denne omgangen var det eneste som skjedde at fylkesutvalget oppnevnte et nytt utvalg tidlig i 1985, som fikk navnet "Energiverkutvalget". Dette utvalget la fram sin innstilling i februar 1987 med tittelen "Etablering av et vertikalt integrert energiverk i Lyseområdet". Her ble det foreslått å samle Lyse-området til ett rike før 1990 - 14 kraftselskaper og elverk skulle slås sammen til ett foretak. Det nye foretaket skulle organiseres som et aksjeselskap med 18 kommuner som aksjonærer.⁴⁷ I norsk sammenheng ville selskapet blitt en kraftgigant. Blant kommunale og interkommunale energiverk var det bare Oslo Lysverker og det planlagte energiverket

19. juni 1986 var en stor dag for gården Øvrebø. Da kom det strøm til den sist bebodde strømløse gården på Jæren. I anledningen kom daværende ordfører Rasmus Pollestad på besøk til Gunvor Øvrebø og sønnen Kjell Øvrebø. Foto: Tor Syvert Aass, Jæren Everk.

i Hordaland som ville bli større. Det nye energiverket ville få 750 ansatte spredt på ulike regioner i området.

Innstillingen fra energiverkutvalget ble sendt ut på høring i de 18 kommunene i Lyse-området. Lyse Kraft gikk i september 1987 inn for at det snarest mulig burde tas opp forhandlinger med kommunene. Et mindretall foreslo at Lyse Kraft skulle uttale at styret ikke så noen «mulighet for at et nytt selskap kan etableres på nåværende tidspunkt».⁴⁸ Kommunene Finnøy, Forsand, Gjesdal, Hjelmeland, Sola, Strand og Time gikk inn for forslaget om ett vertikalt integrert energiverk. Motstanden var størst blant politikerne i Dalane.

Dessuten gikk tunge aktører som Stavanger kommune og medlemmer i Stavanger Ellag imot forslagene. Det samme gjorde Maudal Kraftlag og Sandnes kommune.

Diskusjonen om ett vertikalt integrert energiverk ble diskutert i styret for Jæren elektrisitetsverk den 8. april 1987. Ledelsen gikk inn for at Hå kommune/Jærens elektrisitetsverk burde stille seg positive til etablering av den foreslåtte løsningen.⁴⁹ Det ble en lang diskusjon i styret, som endte med at saken ble utsatt til neste møte, som helst også burde være et felles møte med formannskapet. Da saken kom opp igjen i mai, gjorde styret et enstemmig vedtak om at Hå kommune

sluttet seg til Energiutvalgets hovedforslag, og at det nye selskapet burde organiseres som aksjeselskap.⁵⁰

Utover i 1988 økte motstanden i kommunene mot å opprette ett vertikalt integrert energiverk. I slutten av august 1988 var ordførere, rådmenn og elverksjefene fra Gjesdal og Hå i et møte med et styringsutvalg, valgt av kommunene Sandnes, Sola, Klepp og Time, med oppgave å slå sammen distribusjonsdelen i de seks kommunene til ett felles interkommunalt distribusjonsverk. «Everkssjefen ga klart uttrykk for at tilbudet fra styringsutvalget var så dårlig for Hå kommune at han ville fraråde å gå inn i nevnte sammenslutning.»⁵¹ Det var imidlertid en positiv innstilling hos kommuner som eide egne kraftverk, til å selge disse til Lyse Kraft, slik at Lyse kunne rendyrke sin rolle som produsent og engrosleverandør til eierkommunene.

ARBEIDERPARTIET LEGGER FRAM FORSLAG TIL NY ENERGILOV

I april 1989 la Arbeiderparti-regjeringen fram Ot. prp nr 73 (1988-89) «Om lov om produksjon, overføring, omsetning, fordeling og bruk av energi m.m». Regjeringen gikk i proposisjonen inn for at det skulle være ett «vertikalt integrert fylkesomfattende energiverk» i hvert fylke. Så langt, konstaterte Olje- og energidepartementet, hadde frivillige sammenslutninger i liten grad kommet i stand, til tross for at overordnede økonomiske, tekniske og personalmessige hensyn talte for dette. Ofte var det enkeltkommuners økonomiske eller lokalpolitiske interesser som forhindret fusjon. I andre tilfeller eide elverk helt eller delvis nedskrevne kraft-

verk eller de hadde tilgang på rimelig konsesjonskraft. De var dermed i en situasjon hvor de kunne tilby lavere strømpriser til abonnentene enn det folk flest i Norge hadde. Dersom slike elverk ble bedt om å gå inn i en større enhet, og dette innebar at vedkommende verk måtte gi fra seg eller dele den økonomiske fordelene med andre abonnenter i det samlede forsyningsområdet, oppsto det lett motstand. En rekke instanser hadde uttalt seg om i hvilken grad staten burde bruke sterkere lut for å tvinge fram sammenslutninger. Olje- og energidepartementet mente fortsatt at sammenslutninger "så langt råd er bør skje ved frivillige ordninger".⁵² Først etter Stortingsvalget høsten 1989 ville saken komme opp igjen i form av en ny proposisjon.

DEN STORE OMVELTNINGEN

Etter valget høsten 1989 ble det regjeringsskifte med borgerlig regjering. Jan P. Syse ble statsminister og Eivind Reiten fra Senterpartiet ble ny olje- og energiminister. Fire dager etter at Syse-regjeringen tiltrådte den 16. oktober 1989, ble Arbeiderparti-regjeringens forslag til ny energilov trukket tilbake. I slutten av januar 1990 sendte Olje- og energidepartementet ut en pressemelding om at statsråd Reiten ville legge fram en ny energilovproposisjon for Stortinget før påske. Denne proposisjonen ville ikke inneholde krav om fylkesomfattende, vertikalt integrerte verk. Det ville i stedet bli lagt til rette for "flere aktører i et fritt kraftmarked". Den nye regjeringen hevdet at en større grad av "markedsmessig omsetning av kraft vil føre til mer like strømpriser mellom ulike regioner i landet".⁵³

Det nye lovforslaget ble presentert for Stortinget og offentligheten den 30. mars 1990. Innholdet i Ot. prp. nr 43 (1989-90) «Om lov om produksjon, omforming, overføring, omsetning og fordeling av energi m.m.» var nærmest revolusjonerende. Hovedbudskapet var at veletablerte forsyningsmonopoler skulle brytes ned. Det skulle innføres konkurranse mellom ulike aktører i elektrisitetsforsyningen. Regjeringen var overbevist om at innføring av konkurranse ville skape den nødvendige dynamikk som var nødvendig for å få til endringer i en bransje som var i ferd med å stivne fullstendig i etablerte måter å gjøre tingene på.

Regjeringen stilte spørsmål ved noen av de mest grunnleggende verdier som hadde ligget til grunn for elektrisitetsforsyningen gjennom tiår. Det var ikke lenger et overordnet mål at elektrisitetsverk skulle sørge for billigst mulig strøm til lokalbefolkningen. Aktørene i systemet og forbrukerne måtte erkjenne at elektrisitet var en vare som kunne kjøpes der den var billigst og selges der hvor prisen var høyest. Dersom monopolene ble fjernet, og det ble skapt vilkår for større konkurranse, var det dette som totalt sett ville gi størst samfunnsøkonomisk lønnsomhet. Det var på høy tid at folkevalgte politikere, som dominerte styrene i kommunale og interkommunale energiverk, overlot styringen av kraftforetakene til markedet og ledelsen i de enkelte bedrifter. Politikere på nasjonalt og lokalt plan hadde ikke hatt den nødvendige evne og vilje til å få til mer rasjonelle enheter i elektrisitetsforsyningen. Kanskje kunne markedet få til det politikere ikke maktet eller ville?

Under diskusjonen i Stortinget var det to poli-

tiske hovedfløyer. Regjeringspartiene Høyre, Kr. F. og Senterpartiet sto sammen bak regjeringens forslag. Fremskrittspartiet støttet regjeringen, men kunne godt tenkt seg å gå lenger i markedsliberalisering. Mange i Arbeiderpartiet og SV hadde store problemer med å akseptere premisset som lå til grunn for det nye forslaget. Det var altfor gjennomsyret av markedsliberalistisk tenkning.⁵⁴ Energiverk med områdekonsesjon skulle fortsatt ha plikt til å transportere strøm til brukere i området gjennom fordelingsnettets sitt, uavhengig av hvem som leverte energien. De skulle imidlertid ikke kunne nytte sitt naturlige nettmonopol til å hindre transport til kjøpere som hadde andre leverandører enn dem selv.

Den nye energiloven ble vedtatt i Stortinget i juni 1990 etter en debatt som varte mindre enn fire timer. «Den nye energiloven passerte Odelstinget i går kveld,» skrev Dagens Næringsliv tirsdag 12. juni. Det

I dag er mange veier belyst når det er mørkt.
Foto: Tord Paulsen.

var mer enn en lov som ble vedtatt, hevdet avisen, «det er på mange vis en helt ny energipolitikk». Dagens Næringsliv var enig med flertallet som stemte for loven. Den nye loven ville gi en langt mer rasjonell utnyttelse av energiressursene.⁵⁵ Visste Stortinget eller for den saks skyld aktørene i kraftmarkedet hva som ville bli konsekvensene av loven? Rent generelt må det vel kunne konstateres at svaret var nei.

UBEHAGET VED Å TILPASSE SEG DEN NYE ENERGILOVEN

Syse-regjeringen la vekt på å få til klare skiller mellom produksjon, overføring og fordeling av elektrisk energi. Det var ikke lenger aktuelt med vertikal integrasjon i store fylkesomfattende energiverk. Regjeringen ønsket et klart skille mellom funksjoner som kunne organiseres gjennom et marked og funksjoner som var naturlige monopoler. Når en leverandør av et produkt, prosess eller tjeneste har full kontroll med et marked hvor det ikke finnes alternative leverandører, har leverandøren monopol og kan i prinsippet maksimere profitten. Absolutt monopol er motsetningen til det perfekte marked. Det finnes imidlertid monopoler som blir ansett som fornuftige også i økonomisk forstand. Offentlige regulerte monopoler og naturlige monopoler på visse teknologiske områder hadde vært vanlig siden begynnelsen av 1900-tallet. Det begynte med gassforsyning og fortsatte med telefon, trikk- og busstransport. Elektrisitetsforsyningen ble opprinnelig oppfattet som et naturlig monopol. Den teknologiske utviklingen for overføring av elektrisk kraft førte

etter hvert til at geografisk avstand mellom produsent og forbruker av elektrisk kraft fikk mindre betydning. Når energiverkene omstilte seg til markedsbasert omsetning, ville kraftprisen i år med rikelig tilgang på kraft, bli lave, og omvendt i tørrår. Tilbud og etterspørsel ville komme til å påvirke markedsaktørens disposisjoner i kraftmarkedet på kort og lang sikt.

Fra Lyse kraftverk kom i drift i 1953 og fram til 1981, hadde eiergruppene blitt tildelt kraft i forhold til fastlagte kvoter. I 1981 var tilgangen på kraft så god at eierne kunne ta ut den effekt og energi de hadde behov for uten å bestille eller binde seg på forhånd. Lyse Kraft var forpliktet til å stille tilstrekkelig kraft til disposisjon, og tok all risiko for at det eventuelt ble bygd ut for mye kraft.

Perioden hvor Lyse kraftverk ble opprettet, var preget av kraftmangel. Det var derfor naturlig at kraftleveringen var basert på kvoter. Selvbetjeningen, med levering etter målt uttak fra 1981, «fungerte godt i en periode med sterkt økende forbruk og generell kraftknapphet», framholdt Alv Hetland i styret. «Svakhetene ved dette systemet ble først synlige da forbruksveksten flatet ut, og det oppsto et midlertidig kraftoverskudd». Lyse forsøkte å dempe problemene ved å inngå kontrakter om kraftsalg ut av området. Etter innføringen av den nye loven, kunne prinsippet om selvbetjening ikke lenger opprettholdes. Det brøt med hovedintensjonen i loven som var å stimulere til større effektivitet, og «tar bl. a. opp ideer fra Europa om mer omfattende kraftmarked på tvers av tradisjonelle forsyningsområder».⁵⁶ Hovedintensjonen med den nye loven var at de

En gammel tårnkiosk på Lode ble revet i 1992. Til høyre for den har allerede en liten nettstasjon overtatt oppgavene.

Foto: Jæren Everk.

enkelte fordelingsverk skulle inngå skriftlige avtaler med de leverandører hvor de fikk kjøpe kraften billigst. Forholdet mellom fordelingsverkene og Lyse Kraft ville måtte endres. Fra nå av ville fordelingsverkene bli nødt til å «ta en økonomisk risiko de tidligere ikke har hatt».

Fortsatt ble nettfunksjonene, høyspent så vel som

lavspent, oppfattet som naturlige monopoler. Nettfunksjonen skulle underlegges offentlig monopolkontroll. Det landsomspennende kraftnettet skulle skilles ut i et selvstendig transportselskap, hvor prisen ikke skulle være høyere enn det som skulle til for å dekke drift, renter og avdrag. Prisene skulle kontrolleres av

myndighetene. Ifølge den nye energiloven ville produsenter, distributører og større forbrukere få tilgang til hele kraftmarkedet og kunne bruke det nasjonale, regionale og lokale kraftnettet til kraftoverføring på like vilkår.

I hvilken grad var energiverkenes organisasjon rustet til å møte de nye utfordringene? Hverken Lyse Kraft eller fordelingsverkene i Lyse-området var på dette tidspunkt særlig innstilt på omstilling til konkurranse. I alle år etter krigen fram til 1988 hadde behovet for fastkraft vært større enn fastkraftproduksjonen. De hyppigst brukte virkemidler for å oppnå kraftbalanse var rasjonering og kvotetildeling. Prisen på elektrisk strøm til alminnelig forsyning ble i etterkrigstiden fastsatt gjennom politiske beslutninger ut fra prinsippet om budsjettbalanse. Grunnaksiomet var at kraftprisen skulle holdes så lav som mulig. Lav pris på elektrisk kraft ble ansett som et sosialt gode.

Det norske kraftsystemet baserte seg nesten utelukkende på vannkraft. Samkjøringen sto for omsetningen av utvekslingskraft. Denne utvekslingen ble styrt av tilbud og etterspørsel, og mot slutten av 1980-årene ble rundt 10 prosent av landets samlede kraftproduksjon omsatt gjennom Samkjøringen. I 1988 var fagfolkene enige om at det var overskudd på fastkraft i Norge. Lavkonjunktur førte til arbeidsløshet, milde vintre ga nedgang i kraftforbruk, og store nedbørmengder bidro til å øke kraftoverskuddet ytterligere. Det oppsto et marked for engroskraft basert på kontrakter til lavere priser enn tidligere. Elektrisitetsverkene anstrengte seg for å selge tilfeldig kraft til

Ved strømstans sendte Jæren Everk ut informasjon på en spesiell måte. Faksimile: Stavanger Aftenblad 17.02.1989.

priser som gjorde at den kunne konkurrere med prisene brukere av alternative energikilder måtte betale, f. eks fyringsolje.

KONTROVERSIELLE KRAFTAVTALER

Første gang den nye energiloven ble kommentert i styret for Jæren elektrisitetsverk var i juni 1990. Styret ble orientert om at det var opprettet et markedsutvalg i Lyse Kraft hvor representanter fra Lyse Kraft og eierne var medlemmer. «Dette er opprettet for å diskutere konsekvensene av den nye energiloven, og fri omsetning av elektrisk kraft.»⁵⁷ Den nye energiloven ville få konsekvenser for elektrisitetsverket, men administrasjonen foreslo at en først skulle vente og se hva Lyse Kraft ville gjøre. Det som var helt klart, var at Lyse Kraft ville måtte inngå skriftlige kontrakter med hver kjøper for et visst kvantum til en avtalt pris. «Det vil si at vi må bestille et kvantum med effekt og energi, og betale for det selv om vi bruker mindre. Må vi ha mer effekt eller energi på vinterstid må vi betale etter markedspris på den tiden, noe som helt sikkert vil være til en høyere pris enn kontraktfestet pris».⁵⁸ I perioden 23. oktober til 5. november 1990 diskuterte fordelingsverkene og Lyse Kraft innholdet i de kraftverkskontrakter som skulle gjelde fra 1. januar 1991. Lyse Kraft og eierne var enige om at kraftutvekslingen fra nå av skulle baseres på langsiktige kontrakter. Styret i Jæren elektrisitetsverk fikk seg forelagt til undertegning en kontrakt som «bygger på at eierne skal ha varig tilgang til de kraftressurser som hittil gjennom utbygging eller medeierskap i andre kraftselskaper er knyttet til Lyse Kraft.»⁵⁹ Lyse Kraft skulle bære risikoen på tilgangssiden (vannmangel - høy pris, overskudd på vann - lav pris), mens distribusjonsverkene skulle bære risikoen på forbrukssiden (dårlig omsetning i milde vintre og omvendt).

Før jul i 1990 ble det undertegnet 25-års kontrakter for kraftleveranser mellom Lyse Kraft og eiergruppene, hvor Lyse forpliktet seg til å dekke 100 prosent av distribusjonsselskapenes kraftbehov.⁶⁰ Stavanger Energiverk forpliktet seg til å kjøpe 1.832 GWh, Maudal Kraftlag 1.415 GWh, Dalane Elverk 285 GWh, Jæren Everk 186 GWh og Midtre Ryfylke Elektrisitetslag 178 GWh. Styret i Jæren elektrisitetsverk vedtok enstemmig kontrakten med Lyse Kraft.⁶¹

Energisektoren hadde i tiår vært en stabil og helst litt kjedelig sektor, som sjelden fikk større oppslag i mediene hvis det ikke var snakk om konfrontasjoner mellom kraftutbyggere og miljøvernere. Lokalaviser fant som regel også spalteplass til omtale av nye kraftverk, tilsig eller mangel på tilsig i fjellet, og om uenighet i kommunestyrene når neste års strømpris ble diskutert. Journalistene begynte i 1991 å skrive kritiske artikler om forholdene i kraftsektoren. I august ble det slått stort opp at flere energiverk i Nord-Norge, på Østlandet og i Rogaland prøvde å omgå bestemmelsene i den nye energiloven. De hadde inngått langsiktige kontrakter med sine tidligere hovedkunder i desember 1990.⁶² NVE og Prisdirektoratet hadde nå kontraktene til vurdering, og NVE anbefalte kraftselskapene å reforhandle dem før 1. januar 1993.

I et innslag i NRK Lokalen kritiserte Gunnar Fatland (H) 25-års-avtalene Lyse Kraft hadde inngått med eiergruppene. Hans partifelle, fylkesordfører Arne Rettedal og styreformann i Lyse Kraft, uttalte at Fatland antagelig ikke visste hva han snakket om.⁶³ Styrelederen i Stavanger Energiverk, Lars Anders

Myhre (A), hevdet at det var hensynet til forbrukerne som hadde veid tyngst i vektskålen da Stavanger Energiverk inngikk avtale om 25-års kontrakt med Lyse Kraft. «Det mest nærliggende var å henvende seg til Lyse Kraft hvor så vel forsyningsnett som nærhet tilsier at leveransene også skulle være billigst.»⁶⁴ Stavanger kunne tilby sine innbyggere langt billigere strøm enn de fleste andre norske byer. Myhre kunne ikke skjønne hvorfor avtalene som var inngått, skulle være i strid med den nye loven. Det sto ikke noe i loven om kontraktens varighet. Dessuten kunne avtalene reforhandles.

Administrasjon og styre i Lyse Kraft likte lite oppslagene i august 1991, hvor det ble hevdet at Lyse Kraft hadde inngått «hemmelige 25-års monopolkontrakter med eiergruppene for å omgå energilovens bestemmelser». Den 3. september ble det innkalt til ekstraordinært styremøte om dette. Styret var overbevist om at kontraktene «ikke kan være i strid med energiloven». Det ble bestemt å sende et brev til Olje- og energidepartementet og be departementet komme med en vurdering av kontraktene og om de var i strid med den nye energiloven. «Dersom det kan reises tvil om kontraktene ikke fullt ut er i overensstemmelse med loven, er styret innstilt på å reforhandle kontraktene.»⁶⁵

I oktober mottok Lyse et brev fra NVE hvor NVE fastholdt sine tidligere vurderinger. Kontraktene Lyse hadde inngått med eiergruppene, kunne ikke vurderes isolert. De måtte ses i sammenheng med eierstrukturen og vedtektene i Lyse Kraft. Kontraktene som var inngått i Lyse-området, impliserte et lukket omsetningssystem

hvor «betydelige kraftmengder holdes utenfor en klarering på et nasjonalt marked i strid med flere av de mest sentrale intensjonene i energiloven». Kontraktene Lyse Kraft hadde inngått med eierne, syntes å representere en «formalisering av forutsetninger, vilkår og betingelser for omsetningen fra før 01.01.91».⁶⁶ Lyse Kraft ble anbefalt å gjennomføre vedtektsendringer som kunne løse problemet på kort sikt og endringer i utøvelsen av eierfunksjonene på lengre sikt. Representantskapet i Lyse Kraft fikk i desember 1991 opplyst at kontraktene var blitt reforhandlet for 1992. Dersom Olje- og energidepartementet fortsatt mente at kontraktene var i strid med lov og forskrifter, ville dette bli tatt hensyn til neste gang kontraktene skulle reforhandles.⁶⁷

I november 1991 behandlet styret i Jæren elektrisitetsverk det nye forslaget til kraftkontrakt for 1992.

Kontorbygningen til Jæren Elektrisitetsverk ble bygd i 1958.
Foto: Liv Margot Sviland, Jæren Everk.

Det ble opplyst at: «Kontraktene bygger på samme lest som for 1991.» Innsigelsen fra NVE ble forbigått i mer eller mindre stillhet. Den nye kontrakten for 1992 ble vedtatt enstemmig av styret.

GAMMEL VANE ER VOND Å VENDE – OGSÅ FOR JÆREN ELEKTRISITETSVERK

Det tok tid å omstille seg fra en gammel og velkjent monopoltradisjon for produksjon og distribusjon av elektrisk kraft til en ny situasjon hvor fri konkurranse skulle være regelen. Etter innføringen av nye nettarteriffen våren 1992, skjøt den markedsbaserte kraftomsetningen for alvor fart. Overføringsnettet ble nå åpnet for fremmed kraft i hele landet. Dette, koblet med rekordstore tilsig på grunn av vått og mildt vær og lavt innenlandsk forbruk, slo ut i stor aktivitet på kraftmarkedet. En rekke kraftverk disponerte kraftoverskudd de gjerne ville selge. Nye, uavhengige kraftmeglere selskaper grep mulighetene som loven åpnet opp for, mens de ingeniørstyrte, tradisjonstunge kraftprodusentene hadde problemer med å fri seg fra å tenke oppdekning og selvkost.

De store forbrukerne var de første til å ta i bruk det nye lovverket for å sikre seg billigere elektrisk kraft. Stavanger Energi leverte for første gang i historien elektrisk energi til kunder utenfor eierkommunenes grenser i juni 1992. Det var inngått en salgsvtale med landbrukets samvirkeorganisasjoner på strekningen fra Haugesund i nord til Lillesand i sør.⁶⁸ I gjennomsnitt oppnådde bedriftskundene en reduksjon i prisen på 15 - 20 prosent sammenlignet med året før.

I mars 1992 måtte styret i Jæren elektrisitetsverk konkret ta stilling til en forespørsel fra Stabburet A/S på Vigrestad som ba om forhandlinger om lavere strømpris. Administrasjonen måtte be om fullmakt fra styret for i det hele tatt å kunne diskutere saken med Stabburet. Styret ønsket at det skulle føres «samtaler for løsning med Stabburet A/S». Men selv ikke styret hadde fullmakt til å føre slike samtaler. Det ble vedtatt å «fremme generell søknad til rådmannen om å få delegert fullmakt til slike forhandlinger».⁶⁹ Rådmannen burde foreslå for kommunestyret at styret i elektrisitetsverket burde gis fullmakt til å forhandle om pris på kraft til store kunder, slik at styret i sin tur kunne gi administrasjonen i elektrisitetsverket i oppdrag å forhandle med dem direkte.

I april 1992 opplyste elverkssjefen styret om at: «Mange kunder kjøper ikke lenger sin kraft fra sitt lokale everk.» Foreløpig hadde Jæren elektrisitetsverk ikke mistet noen kunder, men måtte være forberedt på at det kunne skje. Elektrisitetsverket hadde ikke lenger monopol på «levering av kraft i vårt forsyningsområde». Kunder kunne kjøpe kraft gjennom kraftmeglere som «fungerer som en børs». Meglerne hevdet at prisene i øyeblikket «reduseres med 10 og 30 prosent».⁷⁰ Grunnen til det var en mild vinter og ekstra mye nedbør, men prisene gikk også ned på grunn av «overkapasitet på elkraft i Norge pr. dato».

Lokale elektrisitetsverk hadde fortsatt monopol på transport av kraft i sitt konsesjonsområde. Hvis en kunde i Hå valgte å kjøpe kraften sin fra en leverandør et annet sted, måtte kunden betale Jæren elektrisitetsverk for transporten av kraften. De kommunale

regnskapsforskriftene som elektrisitetsverket brukte, gjorde det vanskelig å få «fastlagt transportkostnadene tilfredsstillende». Fra 1. januar 1993 ville derfor regnskapet bli ført i tråd med Norsk Standard, NS 4162.

Administrasjon og styre i Jæren elektrisitetsverk måtte innse, skrev Alv Hetland, «at vi heretter befinner oss i en helt ny økonomisk virkelighet hvor risiko og ikke budsjettbalanse blir det sentrale. Nå kan vi ikke lenger forutsi inntektene våre på forhånd, etter som disse vil bestemmes av prisene i markedet som vi må skaffe oss kunnskaper om og delta aktivt i. De som sitter passive tror jeg vil befinne seg i en situasjon hvor sjansen for å pådra seg et økonomisk tap er betydelig.» Markedet tvang elektrisitetsverkene til å ta raske avgjørelser. Men den daglige ledelsen i elektrisitetsverkene manglet de nødvendige fullmakter til å kunne forhandle med kundene. Styret i Jæren elektrisitetsverk sluttet seg enstemmig til forslaget om at administrasjonen måtte gis fullmakt til «fastsettelse av kraftpriser til de kunder som henvender seg og ber om forhandlinger/pristilbud». ⁷¹

Den umiddelbare bakgrunnen for at saken ble tatt opp såpass grundig, var at Jæren elektrisitetsverk to uker tidligere hadde fått en forespørsel om pristilbud på kraft fra en bedrift som sto Hå-buen nær. Agro hadde bedt om pristilbud på kraft til alle konsernets bedrifter i Rogaland og Agder – til sammen 50 GWh. Svar til Agro ble sendt samme dag som styremøtet ble avholdt. I brevet ble det understreket at Jæren elektrisitetsverk var en liten bedrift. Verken «vi eller Agro er tjent med å ha oss til leverandør av hele 50 GWh pr. år». ⁷² Elektrisitetsverket

hadde ikke stor nok administrasjon til å kunne håndtere en så stor kontrakt. Jæren Everk satset maksimalt i Hå kommune, og satset hardt på å ikke miste kunder i Hå. Det var kommunestyret som fastsatte kraftprisene, men elektrisitetsverket hadde bedt kommunestyret om fullmakt til å forhandle med store kunder om pris.

Saken ble behandlet i kommunestyret for Hå den 21. mai. Kommunestyret vedtok at Jærens elektrisitetsverk skulle gis fullmakt til å forhandle om pris for «Tariff 3. Maksimaltariff for uttak over 10 kW». ⁷³ Kraftmarkedet var urolig når det gjaldt de store kundene, fikk kommunestyremedlemmene opplyst. Konsern med enkeltforetak i flere kommuner ba om en pris for alle bedriftene, uavhengig av kommune. Dette førte til at de ble i stand til å presse fram lavere priser. ⁷⁴ Dette var i tråd med lovens intensjon, men det var åpenbart at politikere, ikke bare i kommunestyret i Hå, men en rekke steder, var lite glad for konkurranse på pris for elektrisk kraft. Det gjorde livet for kommunale elektrisitetsverk mindre forutsigbart og det måtte tas atskillig større økonomisk risiko enn elektrisitetsverk var vant til. I første omgang ga Hå kommune elektrisitetsverket begrensede fullmakter til å forhandle med kunder om pris.

Etter en forespørsel fra Reime & Co utspant det seg bare noen uker senere en prinsipiell diskusjon i styret om elektrisitetsverket skulle begynne å konkurrere om kraftleveringer utenfor eget forsyningsområde? Det var ingen naturlig tanke for styremedlemmene. Jæren elektrisitetsverk hadde i alle fall ikke den nødvendige kompetanse og bemanning til å gjøre det. Styret var skjønt enig om at «vårt hovedmål er å

kunne beholde alle kunder i Hå».⁷⁵

Men konkurransen gikk ikke vekk, den ble tvert imot stadig verre. I august 1992 startet Lyse Kraft reforhandling av kraftkontraktene med eiergruppene. Denne gangen ble forhandlingene sterkt preget av at det var "kjøpers marked". Eiergruppene kunne legge på bordet bedre tilbud fra konkurrerende kraftleverandører. Lyse ønsket nå som før langsiktige kontrakter som sikret selskapet akseptable inntekter til fast pris. Eiergruppene som satt med forhandlingsmakten, ønsket å dekke kraftbehovet ved å kjøpe en tredjedel på langsiktig kontrakt, en tredjedel på kortsiktige kontrakter og en tredjedel på spotmarkedet. Dette var en helt ny situasjon for Lyse Kraft. Selskapet ville måtte selge 2.000 GWh i 1993 uten å ha noen kontrakt på forhånd.⁷⁶ Først rundt årsskiftet ble partene enige om kontrakten.

Styret i Jæren elektrisitetsverk fikk i slutten av oktober 1992 til behandling en svær sak om salgs- og kjøpskontrakter for elektrisitet, hvor konklusjonen var at Hå kommune måtte delegere til elektrisitetsverket fullmakt til «å inngå kontrakter med enkeltkunder og fullmakt til å videre delegere til administrasjonen etter særskilte retningslinjer. Everksstyret får delegert fullmakt til å inngå energikjøpskontrakter av inntil 5 års varighet.»⁷⁷ Stadig flere store kunder dekket sitt fastkraftbehov ved kjøp på spotmarkedet. Riktignok fikk elektrisitetsverket dekket overføringskostnadene. Men det kunne lett oppstå et problem når store kunder dekket deler av sitt behov på spotmarkedet til lave priser. Da ville elektrisitetsverket bli sittende igjen med for mye kraft i henhold til sin kontrakt med Lyse. I sin tur

måtte dette overskuddet selges i markedet til en lavere pris enn det Jæren måtte betale Lyse Kraft. Langsomheten i den kommunale saksbehandling gjorde det svært vanskelig for Jærens elektrisitetsverk å handle raskt. For å kunne være «konkurransedyktige med den pris kunden kan oppnå i det frie markedet», måtte elektrisitetsverket kunne tilby samme kunde en pris som gjorde at elektrisitetsverket ikke mistet en stor kunde.⁷⁸

Jæren elektrisitetsverk ønsket seg «en større grad av frihet ved fastsettelse av strømpris til kunder som vil inngå særkontrakter med everket». Dette var ikke helt enkelt i og med at kommuneloven § 24, punkt 3, slo fast at kommunestyret ikke kunne overdra til andre å ta avgjørelser som bandt kommunen for mer enn fem år, og i samme paragraf punkt 9 ble det presisert at kommunestyret ikke kunne overdra til andre å ta avgjørelser i saker angående fastsettelse av alminnelige tariffer for «vann, gass, elektrisk kraft og andre ytelser fra kommunale innretninger».⁷⁹ Det frie kraftmarkedet utviklet seg raskt. Skulle Jæren elektrisitetsverk henge med, måtte foretaket bygge opp kompetanse om markedet både på kjøps- og salgssiden.

Den 26. november 1992 fikk elektrisitetsverket full forståelse i Hå kommunestyre for nødvendigheten av større frihet til å inngå kontrakter. Styret i Jæren elektrisitetsverk fikk fullmakt til å inngå kontrakter med fem års varighet, og elverkssjefen kunne inngå kontrakter med ett års varighet.⁸⁰ Det var ikke fullt gjennomslag, men handlefriheten ble betydelig utvidet i forhold til juni samme år.

LYSE KRAFT OVERTAR KRAFTSTASJONER

Det eneste konkrete som kom ut av de politiske diskusjonene i slutten av 1980-årene, var at enkelte eierkommuner og elektrisitetsverk signaliserte vilje til å selge kraftverkene til Lyse Kraft. Stavanger vedtok i august 1987 at det skulle opptas forhandlinger med Lyse Kraft «om overdragelse av Stavanger El. verks kraftstasjoner, herunder også Stavanger El. verks eierandel i Maudal Kraftverk».⁸¹ Maudal Kraftlag var også villige til å overdra kraftverket til Lyse. Stavanger vedtok i september 1988 å selge kraftverkene Oltedal, Oltesvik og Flørli til Lyse Kraft. Maudal Kraftlag ønsket å opprettholde sitt eierskap i Maudal Kraftverk, men så gjerne at Lyse overtok driften. Samtaler om overføring av kraftverk i Dalane ble diskutert noen uker

Hetland kraftstasjon en fin vinterdag i 1985. Foto: Jæren Everk.

senere, og med Hå og Sandnes kommune angående overføring av kraftverkene Hetland og Sviland.⁸²

I november 1989 var det enighet om at Lyse skulle overta Stavangers kraftverker i Oltedal, Oltesvik og Flørli for 87,5 millioner kroner. I tillegg skulle det stilles en årlig frikraftmengde på 50 GWh til disposisjon for Stavanger kommune.⁸³ I forhandlingene om Maudal Kraftverk var partene enige om prisen. Maudal Kraftlags forhandlere hadde imidlertid problemer med å akseptere enkeltformuleringer i avtaleutkastet. På representantskapsmøtet i Maudal Kraftlag i juni 1990 ble det truffet vedtak om å utsette salget av kraftverket "for å vinne erfaring med den nye markedsbaserte kraftomsetning som nå etableres med basis i den nye energiloven".⁸⁴ Lyse Kraft kjøpte Sviland kraftverk fra Sandnes Elektrisitetsverk for 7,15 millioner kroner. Forhandlingene mellom Dalane Elverk og Lyse ble lagt på is på grunn av uenighet om pris. Med virkning fra 1. januar 1992 overtok Lyse Kraft kraftverkene i Oltedal, Oltesvik og Flørli. Sviland kraftverk ble overtatt 1. april 1992. Maudal kraftverk ble overtatt 1. mai 1992.

Styret i Jæren elektrisitetsverk diskuterte salg av Hetland kraftstasjon i desember 1989, og våren 1991.⁸⁵ Det ble forhandlet om salg ut fra en normal årsproduksjon på 5 GWh pr. år. Kraftstasjonen var blitt betydelig modernisert i 1981, og siden den gang hadde det vært lite vedlikeholdsutgifter på kraftstasjonen. Det måtte regnes med økt vedlikehold de nærmeste årene. Det var dessuten et klart behov for oppgradering av rørgate og dammer. Lyse ønsket å overta Jæren elektrisitetsverks folk til å stå for den videre driften av

En av Jæren Everk sine kunder hadde sin egen måte å melde inn målerstanden.

stasjonen. Taksten for Hetland kraftstasjon var satt til kr 9,9 millioner kroner.⁸⁶

Styret i Jæren elektrisitettsverk gikk enstemmig

inn for salg i tråd med avtaleforslaget. Inntektene fra salget burde brukes til investeringer i fordelingsnettet. Derved ville strømprisene til forbruker fortsatt

kunne holdes lave. Det ble arbeidet ut fra at kraftstasjonen skulle overføres til Lyse fra 1. juli 1992. Salget ble imidlertid ikke gjennomført før i 1998.

BILATERALT MARKEDSSAMARBEID MELLOM STAVANGER ENERGI OG JÆREN ELEKTRISITETSVERK

Ved inngangen til 1993 var det klart for de fleste i kraftbransjen at pris var den viktigste faktor i konkurransen om kundene. Stavanger Energi kjøpte mesteparten av kraften fra Lyse Kraft. De andre eierne av Lyse Kraft kjøpte også mesteparten av kraften sin fra Lyse. Medlemmene av den tidligere Maudalsgruppen hadde imidlertid inngått kontrakt om kjøp av 400 GWh fra Statkraft. Midtre Ryfylke Elektrisitetslag (MRE) kjøpte bare 40 prosent av forbruket sitt fra Lyse, og Gjesdal Everk kjøpte all kraften sin fra Statkraft.

Flere ganger i 1992 understreket elverkssjef Hetland at Jæren elektrisitetsverk manglet kompetanse innen kjøp og salg av elektrisk kraft. Det ville koste penger for en så liten organisasjon å skaffe seg dette. Våren 1993 begynte foretaket å diskutere markedssamarbeid med Stavanger Energi. Styret fikk en konfidensiell orientering i slutten av april, og på styremøte St. Hans ble saken drøftet inngående. «Det er mye usikkerhet omkring everkenes rolle for tiden,» skrev Hetland. Monopol situasjonen var blitt avløst av markedsmekanismer, og resultatet hadde vært prisfall. Konkurransen var blitt betydelig skjerpet. I denne situasjonen hadde Jæren elektrisitetsverk tre alternativer: 1. La alt være som før. 2. Bli slått sammen med andre elektrisitetsverk. 3. Samarbeide med andre om markedstiltak. Ut fra elverk-

sjefens syn var de to første alternativene lite ønskelige. Samarbeid om markedstiltak ville være det beste. I løpet av våren hadde styreleder og elverksjef hatt samtaler med direktøren og et styremedlem i Stavanger Energi om markedssamarbeid. Det springende punktet var om prisloven ville gi anledning til slikt samarbeid.

Stavanger Energi var i dialog med Statens Pristilsyn i Stavanger og med Prisdirektoratet om eventuelle juridiske hindringer. Det syntes ikke å være noe til hinder for et slikt samarbeid. Sannsynligvis ville også andre distribusjonsverk ønske å slutte seg til. Elverksjefen ivret sterkt for at Jæren skulle samarbeide med Stavanger Energi. Hvis Jæren ikke gikk inn i dette samarbeidet, måtte det ansettes «egne medarbeidere med spisskompetanse. Dette ville bli forholdsvis kostbart, og medarbeiderne med spisskompetanse vil sannsynligvis føle seg ensomme på et everk av vår størrelse».⁸⁷ Dersom samarbeidet med Stavanger Energi ikke ga de resultater som ble forventet, kunne begge parter trekke seg. Styret var enig i at det var fornuftig å inngå en samarbeidsavtale med Stavanger Energi, og styreleder og elverkssjef fikk fullmakt til å godkjenne den endelige avtalen.⁸⁸

Den 28. juni 1993 meldte Stavanger Aftenblad at Stavanger Energi og Jæren Everk hadde inngått en intensjonsavtale om markedssamarbeid. Fra nå av skulle de to selskapene opptre som ett felles salgsorgan. Kundene hos Jæren elektrisitetsverk ville få kalkulert strømregningen sin ved hjelp av kundeavregningssystemet til Stavanger Energi. Dessuten skulle de to selskapene samarbeide om kraftinnkjøp. Det ville bety at kundene

i kommunene i og rundt Stavanger samt innbyggerne i Hå kommune ville få lik strømpris. Prisen for overføring av strøm ville fortsatt være forskjellig. Samarbeidet ble begrunnet med den skjerpede konkurransen på energimarkedet. I Jærbladet samme dag ble det presisert at: «Dei to bedriftane skal ikkje slåast saman.» For Jærens elektrisitetsverk «vert det rett og slett for dyrt å bygge opp nødvendig kompetanse og kapasitet innan sal, måling og avrekning», uttalte Alv Hetland. Intensjonsavtalen var godkjent av formannskapet i Hå.⁸⁹

Noen dager senere meldte Jærbladet at samarbeidsavtalen som Stavanger Energi hadde inngått med Jæren Everk, hadde satt en støkk i de andre elektrisitetsverkene på Jæren. Styreformannen i Time Energi, Reinert Kverneland, uttalte at han «visste ingenting om dei konkrete samarbeidsplanane før han hørde det i radioen».⁹⁰ Før sommeren var over hadde Sola Elverk inngått avtale med Stavanger Energi. Dalane Elverk skulle ta stilling til spørsmålet om markeds-samarbeid i begynnelsen av september.⁹¹ Time Energi og Klepp Elverk ønsket å satse videre på samarbeid i Maudal-gruppen. Elverkssjef Torbjørn Johnsen i Sandnes Elverk hadde ikke noe særlig tro på det. Han tok kontakt med Stavanger Energi, og det ble utarbeidet et utkast til samarbeidsavtale «etter samme lest som de bilaterale avtalene inngått med øvrige samarbeidspartnere».⁹² Etter at Sandnes hadde tonet flagg, meldte også Time Energi og Klepp Elverk sin interesse for å inngå lignende avtaler. Den 1. september 1993 kunne Stavanger Aftenblad melde at Sandnes Elverk, Time Energi og Klepp Elverk skulle tegne samarbeids-

avtale om innkjøp og salg av elektrisk kraft med Stavanger Energi.⁹³ I løpet av september besluttet også Dalane Elverk å delta i samarbeidet.

Sett fra et konkurransesynspunkt var myndighetene med NVE i spissen atskillig mer positive til horisontal integrasjon mellom rene distribusjonsverk framfor vertikal integrasjon mellom produsentverk og distribusjonsverk. Formålet med de bilaterale samarbeidsavtalene var å få til en økonomisk og handlekraftig enhet med stor forhandlingsstyrke ved kraftkjøp. Deltakerne hadde dessuten et sterkt ønske om å effektivisere driften, å kunne utnytte stordriftsfordelene bedre samt bygge opp selskapenes samlede kompetanse. Markeds-samarbeidet mellom selskapene ble etter hvert utvidet. Stavanger Energi opptrådte fra 1994 på kraftbørsen, Statnett Marked AS, på vegne av alle selskapene.

En rekke energiselskaper fikk merke at det var blitt atskillig mer økonomisk risikabelt å drive produksjon, overføring og salg av elektrisk energi enn det bransjen hadde vært vant til. I Stavanger Energi var tallenes tale klar. De to første årene etter innføringen av den nye energiloven, i 1991 og 1992, hadde selskapet et driftsresultat på henholdsvis 57 og 55 millioner kroner. Årsresultatet de to årene var 74,9 og 83 millioner kroner på grunn av finansinntekter. Driftsresultatet i 1993 var meget godt, 120 millioner kroner. Det samme kunne ikke sies om resultatet for 1994. Driftsresultatet var 23 millioner kroner, nesten 100 millioner kroner mindre enn året før, og regnskapet ble gjort opp med et årsresultat på bare 6,2 millioner kroner. Årvåke styremedlemmer registrerte med et blick at det var

nettverksamheten som sørget for at det i det hele tatt ble et driftsoverskudd. Omsetningen av energi måtte gjøres opp med et tap på 23,6 millioner kroner.⁹⁴

Høsten 1994 vurderte Jæren elektrisitetsverk det slik at markedssamarbeidet med Stavanger Energi fungerte meget bra. «Markedsavdelingen i Stavanger Energi er i elverkskretser kjent som landets beste,» skrev Hetland til styret. Stavanger-området var dessuten kjent for å ha landets laveste priser. «Offentlig statistikk viser at Rogaland har landets laveste strømpriser til husholdningskunder. I denne forbindelse kan en nevne at pr. dato er det bare en kunde i Hå kommune som ikke er kunde for kraftkjøp av Jæren Everk.» Et viktig spørsmål var hvordan det skulle være mulig å gjennomføre kraftkjøp til fordel for husholdningskundene over flere år? Fra 1993 til 1994 hadde kraftprisen steget betydelig. De samarbeidende foretak hadde forhandlet med Lyse Kraft om en 25-års avtale som skulle dekke rundt 30-40 prosent av husholdningskundene. Det var undertegnet åtte kontrakter for levering av 1000 GWh pr. år i 25 år, åtte kontrakter for levering av 300 GWh i året, og åtte kontrakter på til sammen 300 GWh for ett år. Ut fra fordelingsnøkkelene skulle Jæren Everk ha 5,095 prosent av totalvolumet. «Når det er markedet som styrer er alle avgjørelser forbundet med risiko.» Det gjaldt også denne avtalen. Rådmannen ba styret om å be formannskapet om å legge saken fram for kommunestyret med forslag om at elverksstyret skulle gis fullmakt til å inngå kjøpskontrakter med 25-års varighet.⁹⁵

I desember ble det foreslått at det skulle inngås av-

tale om et multilateralt samarbeid hvor de deltagende selskapene hadde rettigheter og plikter i henhold til sin eierandel i Lyse Kraft.⁹⁶ Så langt hadde Stavanger Energi tatt kostnadene. Den nye avtalen forutsatte at de andre deltagerne tok sin del av kostnadene forbundet med oppbyggingen av markedsorganisasjonen, samt sin del av risikoen. Alle samarbeidende selskaper skulle legge sine innkjøpskontrakter i en pott som ble disponert av felleskapet. Stavanger Energi skulle ha ansvaret for disponeringen av kraftporteføljen. Det skulle opprettes en styringsgruppe for markedssamarbeidet som besto av de daglige lederne i selskapene. Samarbeidet skulle ha en daglig leder hos Stavanger Energi. Endelig forslag til avtale ble lagt fram på første styremøte i Jæren elektrisitetsverk i 1995 og ble godkjent der, men med det forbehold at «Hå kommune kan omdanne Jæren Everk til A/S på et hvilket som helst tidspunkt uten at samarbeidspartnerne kan rette økonomisk krav mot Jæren Everk/Hå kommune».⁹⁷

PÅ VEI MOT KONSOLIDERING?

Fra høsten 1995 til begynnelsen av 1997 falt det lite nedbør. Dette fikk konsekvenser for prisene på det norske kraftmarkedet. Prisene i spotmarkedet var gjennomgående høye i 1996. Laveste ukemiddelpris ble registrert i januar, vel 16 øre/kWh, og den høyeste i september, med i underkant av 38 øre/kWh. Frykten for knapphet på strøm vinteren og våren 1997 var utbredt høsten 1996. Det felles norsk-svenske spotmarkedet og den nye avtalen med danske Elsam bidro til en mer effektiv kraftutveksling med Danmark og Sverige. Al-

dri tidligere i historien hadde Norge importert så mye elektrisk kraft som i 1996, mer enn 9 TWh. Som regel hadde Norge vært nettoeksportør av elektrisk kraft. Hadde det ikke vært for kraftutvekslingsavtalene, ville det i 1996 vært aktuelt med strømrasjonering. Energiselskapene og kundene deres måtte akseptere at strømprisen kunne skifte like ofte i løpet av et år som bankene satte rentene på lån opp eller ned.

Våren 1995 ble det diskutert «en videre utvikling av markedssamarbeidet med de andre distribusjonsselskapene i Sør-Rogaland». Det ble foreslått å opprette en politisk styringsgruppe med styrelederne i distribusjonsselskapene som medlemmer. Forslaget kom opp på bakgrunn av at flere politikere ønsket en sterkere ivaretagelse av den politiske styring og innflytelse i samarbeidet. Også denne gang var det Stavanger Energi som tok initiativet og kjørte prosessen. Styrepapirene i Jæren elektrisitetsverk fra 1993 til 1998 bærer et tydelig preg av at underlag og argumenter er skrevet av administrasjonen i Stavanger Energi. I dette konkrete tilfellet var rådmannen enig i at styret i elektrisitetsverket burde gi sin tilslutning til «den skisserte organisering og mandat for den videre utredning av organisasjonsmønstret for energiomsetningen i Sør-Rogaland». Det ble forutsatt at styre og rådmann skulle holdes løpende orientert om arbeidet i styringsgruppen.⁹⁸

Sommeren 1995 ble det lagt fram et utkast til en samarbeidsavtale om å drive det regionale 50 kV-høyspentnettet som én økonomisk enhet med samme tariff i alle uttakspunkter. Styreformannen Erik Skretting og elverkssjef Alv Hetland hadde deltatt i dette

arbeidet. Styret i Jæren elektrisitetsverk godkjente forslaget til samarbeidsavtale.⁹⁹ Deltakerne skulle beholde full fysisk råderett over egne anlegg, og disse ville bli innleid for felles økonomisk drift.

Samme høst var styrelederne i de samarbeidende selskapene samlet for å diskutere den videre utviklingen. Ut fra en juridisk vurdering, ble deltagerne informert om, var det etablerte samarbeidet å betrakte som om det allerede var etablert et «indre selskap» for kjøp og salg av strøm. I et indre selskap sto deltagerne proratarisk ansvarlig for den samlede virksomhet. På vanlig folkespråk betydde det at Jæren elektrisitetsverks økonomiske ansvar ikke bare var knyttet til kjøp og salg av elektrisk kraft for elektrisitetsverkets egen virksomhet, men var ansvarlig for 5,4 prosent av markedssamarbeidets samlede omsetning på mer enn 700 millioner kroner i året. «Siden Jæren Everk er organisert som kommunal bedrift, vil Hå kommune stå ansvarlig med hele sin kapital dersom tap skulle oppstå i markeds-samarbeidet». Det syntes nødvendig å formalisere det indre selskap, og styrelederne var sterkt involvert i dette. Rådmannen i Hå var svært opp-tatt av risikoen for økonomisk tap som den nye energiloven og markedssamarbeidet medførte. Beslutninger fattet utenfor Hå kommune fikk direkte konsekvenser for Jæren elektrisitetsverk og Hå kommune.

I de kommuner hvor elektrisitetsverkene var organisert som kommunale aksjeselskaper, slik som i Sola, Sandnes og Time, var kommunens risiko begrenset til egenkapitalen i kommunens elektrisitetsverk. Rådmannen mente tiden var inne for å vurdere om det

ville være hensiktsmessig å organisere Jæren elektrisitetsverk som kommunalt aksjeselskap.¹⁰⁰ Saken ble utredet, og i juni 1996 var forslag om at Jæren Everk skulle omdannes til aksjeselskap oppe til behandling. Styret gikk inn for at Jæren Everk skulle bli aksjeselskap fra 1. januar 1997 med fire mot en stemme.¹⁰¹

ORDFØRERUTVALGET

Det multilaterale markedssamarbeidet i Sør-Rogaland førte til at sentrale energipolitikere og styreledere i distribusjonsselskapene kom jevnlig i dialog om samarbeid. Samarbeidstanken hadde god vind i seilene. Trusselen utenfra og samarbeidet internt skapte grobunn for å diskutere atskillig mer omfattende konsolidering av elektrisitetsforsyningen i regionen. I løpet av 1996 fant det sted omfattende endringer i eiersammensetningen for norske kraftverk. Eierandeler verdt mer enn 8 milliarder kroner skiftet hender. Bergenshalvøens Kommunale Kraftselskap kjøpte opp Bergen Lysverker og flere andre selskaper i Hordaland-regionen. Det store svenske kraftselskapet Vattenfall erklærte at det hadde som mål å erobre ti prosent av det norske kraftmarkedet. Dereguleringen av elektrisitetmarkedet i Europa ville kunne føre til at store europeiske aktører ville ønske å kjøpe norske vannkraftverk.

Etter initiativ fra styrelederen i Stavanger Energi, Lars A. Myhre, ble det høsten 1996 besluttet å ta opp igjen spørsmålet om å samordne og strukturere energiforsyningen i regionen. I november ble det nedsatt et utvalg bestående av fem ordførere fra eierkommunene og styrelederne i Lyse Kraft og Stavanger Energi med

Å jobbe høyt i mastene er en ferdighet montørene må beherske. Her er energimontør Kristian Serigstad i arbeid.
Foto: Tord Paulsen

Andre montører arbeider veldig nær jorda. Her driver energimontør Torstein Bernssen med kabelpåvisning.
Foto: Tord Paulsen

Lars A. Myhre som formann. Hvis lokalpolitikerne fulgte anbefalingene som Ordførerutvalget ville komme med, skrev Stavanger Aftenblad i april 1997, ville det kunne ende med at de åtte energiverkene i Sør-Rogaland ble oppløst og samlet i et nytt aksjeselskap.¹⁰² Fortsatt kommunalt eierskap skulle legges til grunn for det nye selskapet. For å hindre at deler av det nye selskapet gikk over på private hender, skulle det være en klausul i vedtektene som ga medeiere forkjøpsrett.

I det endelige dokumentet anbefalte Ordførerutvalget eierkommunene "å oppløse dagens eierstruktur og danne en ny enhet organisert som aksjeselskap og tilrettelagt med sikte på å oppnå en optimal kundetilfredsstillelse, effektivt eierskap, optimal risikohåndtering og økt verdiskaping".¹⁰³ Kommunene ble i første omgang invitert til å si ja eller nei til prinsippet om samordning. Fristen for dette ble satt til 1. desember. Etter hvert som svarene løp inn utover høsten, var det klart at kommunene enten sluttet seg til prinsippene eller tok dem til orientering.¹⁰⁴

Jæren elektrisitetsverk diskuterte Ordførerutvalgets innstilling den 18. juni 1997 og 17. september samme år. Rådmannen i Hå anmodet styret om å gjøre følgende vedtak: «1. Hå kommune er i utgangspunktet positive til en sammenslåing av energiforsyningen i Ryfylke-Jæren-Dalane. 2. Før Hå kommune tar endelig stilling til en eventuell sammenslåing, må det legges fram konkrete forslag til organisering, vedtekter og styresammensetning». Alle styremedlemmene var ikke like positive som rådmannen og elverkssjefen. I det endelige vedtaket var punkt 2 det samme, men tek-

sten i punkt 1 ble endret til: «Hå kommune er i utgangspunktet positive til et videre arbeid med effektivisering av energiforsyningen i Ryfylke-Jæren-Dalane».¹⁰⁵

Ordfører-utvalget fortsatte høsten 1997 ufortrødent sitt arbeid med å utforme forslag til organisering, vedtekter og styresammensetning. I februar 1998 la Ordførerutvalget fram sin innstilling til eierkommunene med tittelen «Energi AS. Energiselskap eid av 17 kommuner i Ryfylke, Jæren og Dalane». Det ble her foreslått å opprette et nytt samordnet selskap med arbeidstittel "Energi AS", som skulle organiseres som konsern. I slutten av mars godkjente Ordførerutvalget forslaget til fastsetting av endelige verdier og det innbyrdes bytteforholdet mellom de 17 eierkommunene. Utvalget godkjente også forslaget til låneavtale. Det innebar at eierkommunene ga det nye konsernet et ansvarlig lån på 3 milliarder kroner, som kommunene ville få utbetalt årlige renter på.

Det var styret i Stavanger Energi, med styreleder Lars A. Myhre i spissen, som tok initiativet til integrasjonsprosessen. Det ville vært en sensasjon hvis ikke styret i Stavanger Energi AS raskt hadde anbefalt eierkommunene i Stavanger Energi AS å gi sin tilslutning til etableringen av det nye energikonsernet. Det skjedde allerede tidlig i april 1998.¹⁰⁶ I slutten av mai var den politiske behandlingen av saken rundt om i kommunene kommet så langt at Ordførerutvalget visste at 12 av 17 kommuner hadde sluttet seg til utvalgets innstilling om å opprette energikonsernet. Disse kommunene eide til sammen 80,4 prosent av verdiene som var tenkt innlemmet i det nye konsernet. Blant de fem kommunene som ikke ønsket å gå inn, var

det et par som kunne tenke seg å gå inn med deler av sine eierandeler.

Jæren elektrisitetsverk og eieren Hå kommune valgte til slutt ikke å gå inn fullt og helt, men bare med deler av virksomheten. Skepsisen til konsolidering som kom til uttrykk i styret i september 1997, ble forsterket i løpet av høsten. Selv om rådmann og elverks-sjef var positive til arbeidet i Ordførerutvalget, var det store grupper blant de ansatte som var skeptiske og følte seg truet av den prosessen som pågikk. De fikk gehør hos politikere som også var skeptiske. Da saken ble behandlet i formannskapet den 11. november, fremmet ordfører Eldar Odland følgende forslag: «1. Hå kommune tek rapporten om et videre samarbeid og effektivisering av energiforsyningen i Ryfylke-Jæren og Dalane til foreløpig orientering. 2. Før Hå kommune tek endeleg stilling til rapporten, må det utredes ulike former for driftsstrukturer og markedssamarbeid. 3. Det må legges fram forslag til organisering, vedtekter og styresammensetning for nye organisasjonsmodeller.»¹⁰⁷ Odd Øverby, som hadde vært talsmann for skepsisen i styremøtet for Jæren Everk, foreslo i formannskapet at det skulle vedtas at «Hå kommune ønsker at Jæren Everk skal bestå som eget selskap. Samarbeidet med andre everk om kjøp og salg osv. bør holde frem.» Dette forslaget og rådmannens forslag fikk bare to stemmer i formannskapet mens ordførerens forslag fikk fem stemmer. I kommunestyret den 18. desember ble ordførerens forslag vedtatt.

Styret vedtok i slutten av 1996 at det skulle foretas en grundig gjennomgang av elektrisitetsverkets or-

ganisasjon. Saken ble tatt opp i styremøter og møter med de ansatte våren 1997. Elverkssjefen orienterte fagforeningen om styrets strategiarbeid i august 1997, og samme måned ble det holdt et møte med alle ansatte hvor direktør Leif Nesse fra Stavanger Energi var invitert til å komme med synspunkter. I desember 1997 fastsatte NVE effektivitetsprosenten for årene 1998 til 2001 til 3,28 prosent. Det ble utarbeidet et notat om hva effektivitetskravene ville bety rent konkret. Styret mente at elverkssjefen burde be om en skriftlig uttalelse fra de ansatte om hvordan de kunne tenke seg at effektivitetstiltak skulle gjennomføres. De ansatte svarte skriftlig i midten av februar 1998. Deres hovedsynspunkt var at skulle effektiviseringstiltak lykkes, måtte de ansatte ha et godt arbeidsmiljø og «lønn på lik linje med tilsvarende stillinger ved nabo-verkene. Før disse faktorene er tilfredsstilt, er de ansatte naturlig nok ikke innstilt på de store endringene.» De ansatte likte dessuten lite at det ble foreslått at oppmøteplassen på Varhaug skulle nedlegges.¹⁰⁸ Ved fusjonen i 1963 ble administrasjonen samlet i administrasjonsbygg på Varhaug. Her var det også lager. Det var det også på Varhaug og på Brusand. Det hadde vært praksis i alle år siden at en del av montørene hadde sin oppmøteplass på Varhaug.

Det som preget alle ansatte for tiden, framholdt Alv Hetland, var arbeidet til Ordførerutvalget og eventuell etablering av ett energikonsern for Dalane-Jæren og Ryfylke. «Det er helt naturlig og forståelig at det er slik.» Styret vedtok i slutten av februar 1998 at styrets strategiarbeid skulle «utsettes inntil Hå kommune-

styre har avklart om Jæren Everk skal innlemmes i nytt energikonsern eller fortsette som selvstendig selskap». ¹⁰⁹ Det framgår av språkbruken at motstanden i det politiske miljø i Hå mot at elektrisitetsverket skulle gå inn i et felles energikonsern hadde vokst betydelig de siste månedene.

HÅ KOMMUNE GÅR INN I LYSE ENERGI, MEN JÆREN EVERK BESTÅR SOM EGET NETTSSELKAP

Saken om opprettelse av Energi A/S ble diskutert i full bredde i et ekstra styremøte den 29. april 1998. Kommunestyret i Hå hadde ønsket at «ulike former for driftsstrukturer og markedssamarbeid» skulle utredes. Denne løsningen var i liten grad blitt berørt av utvalget. Det som lå på bordet og som styret i elektrisitetsverket og kommunestyret måtte ta stilling til, var et forslag til at distriktet skulle opprette et energiselskap med en størrelse som kunne delta i «utvikling av alternativ energi, videre utbygging av vannkraft og kan være aktør i det svært risikoutsatte kraftmarkedet. Men samtidig er ikke selskapet større enn at en har solid forankring i den regionen som i over 50 år har stått sammen i energipolitisk samarbeid.» ¹¹⁰

Slik rådmannens så det, var det lagt opp til at eierne ville få et rimelig utbytte på innskutt kapital, og regionen ville få strømforsyning til konkurransedyktige priser sammenlignet med resten av landet. Det ville bli et ansvarlig lån i det nye selskapet på 3 milliarder kroner, som skulle forrentes etter 3 mnd NIBOR + 2 prosent, på det tidspunkt 6 prosent. Hå kommune ville få en eierandel på 5,8 prosent i det nye selskapet.

Dette tilsvarte en årlig inntekt på ca. 10,4 millioner kroner. I tillegg ville det bli utbetalt årlig utbytte. Alle ansatte ville være sikret jobb i det nye selskapet. Hå kommunes eventuelle eierandel i selskapet ville være todelt – 469 millioner kroner i Lyse Kraft samt 381 millioner kroner for Jæren Everk, hvor nettet i Hå kommune var verdsatt til 288 millioner kroner. ¹¹¹

Flere politikere i Hå kommune mente kommunen burde la Jæren Everk fortsette som et rent nettselskap. Et slikt nettselskap ville måtte innfri krav fra NVE om årlige effektiviseringer. Ville nåværende lønnsomhet for Jæren Everk for eieren Hå kommune kunne opprettholdes? Avkastningen på nettdriften hadde de siste årene ligget mellom 5 og 10 millioner kroner pr. år. Slik rådmannen vurderte det, var usikkerheten knyttet til effektivitetskravene fra NVE alene så stor at det ikke syntes forsvarlig å fortsette nettdriften i egen regi.

Rådmannens klare anbefaling var at Hå kommune skulle gi sin tilslutning til å opprette Energi AS, og at Hå kommune burde godkjenne aksjonærvtalen inklusive vedtekter for Energi A/S. I styret for Jæren Everk stemte formannen Lerbrekk samt Brunnes og Aass for rådmannens forslag. Styremedlemmene Øverby og Undheim foreslo følgende vedtak: «Hå kommune gir sin tilslutning til å opprette Energi A/S. Hå kommune deltar i Energi A/S med unntak av Jæren Everks nettvirksomhet. 2. Hå kommune godkjenner aksjonærvtale inklusiv vedtekter for Energi A/S, men kommunen deltar ikke med sin eierandel i Nett A/S. 3. Jæren Everk består som eget nettselskap». ¹¹²

De to som utgjorde mindretallet i styret for Jæren

Everk, visste godt at de hadde det politiske flertallet i kommunestyret bak seg. Mindretallets forslag ble vedtatt i kommunestyret i Hå den 15. mai 1998. Et mindretall stemte for at Hå skulle gå fullt og helt inn i Energi A/S. Flertallet ga i kommunestyredebben klart uttrykt for at når kommunen beholdt sitt eget nettselskap, ville det bety at nettet ble administrert fra Hå og at arbeidsplassene ble i Hå. Et stort konsern ville føre en annen økonomisk politikk enn et lokalt selskap. Det ville velge profitt framfor lav pris til forbrukerne. Mindretallet framholdt at deltagelse i det nye konsernet ville gi større muligheter for årlige økonomiske tilskudd til kommunen. Hvis nettselskapet skulle være kommunalt, burde det settes tilsvarende avkastningskrav til det kommunale nettselskapet.

Hvis det for noen i Hå var en verdisak å delta i det regionale energisamarbeidet, så var det for det politiske flertallet i kommunen en verdisak at Jæren Everk skulle være lite, men «vårt». Økonomisk avkastning var en mindre opptatt av.

På regionalt nivå gjennomførte Ordførerutvalget sitt avsluttende møte den 10. juni 1998. Det tok ikke stort mer enn en halvtime. Dermed var det klart for stiftelsesmøte for det nye konsernet en uke senere. Under den konstituerende generalforsamlingen den 17. juni ble Lars A. Myhre valgt til styrets leder, med Reinert Kverneland, den tidligere styrelederen i Lyse Kraft, som nestleder. Stavanger fikk to representanter i det nye styret.

Fem energiselskaper i Stavanger-regionen og 13 eierkommuner hadde med dette stiftet et kraftkonsern med en aksjekapital på 3,4 milliarder kroner. Det

Kvinner inntar mansbastioner. Martha Helvig Omdal er energingeniør ved Jæren Everk. Foto: Tord Paulsen

nye konsernet ville få 500 ansatte og forvalte verdier verdsatt til 14 milliarder kroner. Fra 1. januar 1999 ville tidligere ansatte i Lyse Kraft DA, Stavanger Energi AS, Sandnes Energi AS, Sola Energi AS og Time Energi AS utføre sine daglige oppgaver for Lyse Energi AS. Kommunene Stavanger (43 prosent), Sandnes (20 prosent) og Sola (8 prosent) var de største eierne i det nye konsernet. Dessuten hadde kommunene Time, Hå, Klepp, Randaberg, Rennesøy, Hjelmeland, Finnøy, Gjesdal, Bjerkreim og Kvitsøy eierandeler i konsernet. De endelige eierandelene ble først klare mot slutten av året, et-

Kontrollrommet i Hetland transformatorstasjon.
Foto: Tord Paulsen

ter at kommunene Lund, Eigersund, Sokndal og Strand hadde avklart om også de ønsket å gå inn i selskapet.

Ordførerutvalget klarte det mange på forhånd anså for umulig, å samle motstridende viljer om et felles mål av stor betydning for regionen inn i et nytt århundre. Alle forsøk på å få til et vertikaldelt energiverk for Lyse-området i 1980-årene hadde strandet. Det var virkningene av den nye energiloven som la grunnlaget for opprettelsen av konsernet.

LITE, MEN VÅRT. NY TID SOM KOMMUNALT NETTFORETAK

Samme dag som det nye konsernet ble grunnlagt, var styret i Jæren Everk samlet til møte for å diskutere langt mer trivielle ting. Hå kommune hadde besluttet at Jæren elektrisitetsverk skulle fortsette som eget nettselskap. Strategiarbeidet måtte gjenopptas og nå med atskillig større alvor enn tidligere. Sterke grupper

blant de ansatte hadde fått sin vilje; de slapp å bli fusjonert. Nå ble det forventet at de skulle bidra positivt til at nettselskapet kunne klare effektivitetskravene fra NVE. I forhold til det nye nettselskapet Nett A/S måtte det avklares samarbeid om innkjøp av materiell, avregning av nettvirksomheten, tilsyn, opplæring av lærlinger, forhold til regionalnettet, IT-strategi, kart og oppmåling.¹¹³

De juridiske og praktiske konsekvensene av vedtak som var gjort, ble stort sett ordnet i løpet av annet halvår 1998. Hetland kraftstasjon ble overført til Lyse Energi fra 1. januar 1989. Eierandelen for Hå kommunes andel i Lyse Energi ble fastsatt – til rundt 4 prosent. Utarbeiding av budsjett for 1999 og økonomiplan for årene 1999 – 2002 måtte snekres sammen ut fra helt nye forutsetninger. Det var behov for betydelige investeringer i transformatorstasjonene på Opstad, Bø og Hetland kraftstasjon på grunn av overgang til driftsspenning på 22 kV. Sist, men ikke minst, måtte det skapes enighet om hvordan det lille kommunale nettselskapet kunne innfri kravene fra NVE om 3,28 prosent effektivisering pr. år? I og med at Hå kommunestyre hadde besluttet at nettdelen skulle drives som eget selskap, måtte Jæren elektrisitetsverk kunne gå ut fra at politikerne forventet lavere nettpriser enn nettselskapet i Lyse Energi ville velge. I gjeldende økonomiplan ble det lagt opp til en avkastning på 3,5 prosent. Administrasjonen hadde til hensikt å utarbeide to budsjettforslag – ett med en avkastningsprosent på 2 prosent og ett med 3,5 prosent. Styret ga sin tilslutning til dette.¹¹⁴

Da budsjettet ble vedtatt i desember, hadde Jæren elektrisitetsverk fått signaler fra kommunestyret at

det ble forventet at elektrisitetsverket skulle distribuere strøm på en kostnadseffektiv måte og at det skulle være moderate krav til avkastning på kapitalen i verket, «slik at nettleien blir rimelig». Bokført kapital var 110 millioner kroner, og i tillegg var det bokført ca. 57 millioner kroner i annen egenkapital. På grunn av de store utfordringene med å bygge om høyspentnettet til 22 kV driftsspenning, ville det være behov for investeringer i størrelsesorden 9,5 millioner kroner hvert år fram til 2002. Det ble lagt fram et forslag til budsjett med «minimumsavkastning» - definert som det beløp som skulle til for å opprettholde verdien av nettet. Rådmannen kom til at det burde være et overskudd på 2 prosent for 1999. Det ble da ikke forventet noen avkastning til kommunen.¹¹⁵

Arbeid ved Opstad trafostasjon på en regntung dag. Montørene klatrer likevel i høyspentmastene.
Foto: Birger Høyland, Jæren E-verk.

Politikernes holdning til lav avkastning ble bekreftet i 1999. Jæren Everk var opprinnelig organisert som kommunal bedrift. Det kom ny lov om interkommunale selskaper, og det ble gjort endringer i kommuneloven som gjorde at selskapsformen kommunal bedrift ikke lenger var aktuell organisasjonsform. «Utvalget for politisk- og administrativ organisering» i Hå kommune vurderte bare to organisasjonsformer som aktuelle for Jæren elektrisitetsverk – aksjeselskap eller kommunalt foretak. Flertallet gikk imot aksjeselskap. Slike selskaper var opptatt av å få størst mulig fortjeneste. Denne selskapsformen passet ikke i et system hvor det politiske målet var å levere billigst mulig strøm til innbyggere og næringsliv, hevdet flertallet i utvalget. Den rette selskapsformen for Jæren Everk ville være kommunalt foretak. Et nesten enstemmig kommunestyre sluttet seg til denne begrunnelsen. Med virkning fra 1. januar 2000 ble Jæren Everk etablert som kommunalt foretak med Hå kommune som eier. Selskapet hadde fire avdelinger: merkantil avdeling, driftsavdeling, planavdeling og lokalt tilsyn. Ved utgangen av 2000 hadde foretaket 23 ansatte.

OVERGANG TIL 22 KV DRIFTSSPENNING PÅ HØYSPENTNETTET

I 1987, i perioden hvor elektrisitetsverket fortsatt strevde med likviditeten, ble styret informert om at Nærbø transformatorstasjon ikke var bygd etter dagens krav. Leveringssikkerheten var ikke tilfredsstillende. Ganske store investeringer ville være nødvendige det neste tiåret.¹¹⁶ Det var enighet om å bygge

ny trafostasjon på Nærbø, men i 1988 var likviditeten dårligere enn året før. Hovedstrategien i noen år framover var å si ja til bygging men utsette igangsetting. I et møte om saken i Lyse Kraft i januar 1989 uttalte Alv Hetland at: «I og med at Jæren Everk har dårlig økonomi, var han glad for å kunne utsetja moderniseringen av Nærbø transformatorstasjon, sjølv om leveringssikkerheten er altfor dårleg».¹¹⁷ Sommeren 1990 presset Lyse Kraft og Maudal Kraftlag sterkt på for å få i gang utbygging av Jær-nettet, men av hensyn til eget elektrisitetsverks økonomi ønsket elverksjefen at prosjektet skulle utsettes ett eller to år.¹¹⁸

Spørsmålet om overgang fra 15 kV til 22 kV driftsspenning på høyspentnettet kom opp med full tyngde i 1991. Problemstillingen var blitt diskutert i minst 20 år uten at det var blitt enighet. Det var ingen tvil om at høyere driftsspenning ville være økonomisk lønnsomt på lengre sikt. Jæren elektrisitetsverk ville kunne få en årlig gevinst på 4,5 millioner kroner; tapene i høyspentnettet ville kunne reduseres med mer enn 50 prosent. De fleste områder av landet hadde allerede gått over til 22 kV driftsspenning. Materiellet som var i bruk, var konstruert for spenning på 24 kV, så det var ikke noe problem. I Hå var hovedproblemet at transformatorene måtte bygges om fra 15 til 22 kV for å kunne heve spenningen.

Stavanger Energi startet ombygging i 1991 og Sandnes elektrisitetsverk i slutten av 1991/begynnelsen av 1992. I Hå burde overgangen til 22 kV starte når ny 50 kV trafostasjon på Nærbø kom i drift høsten 1993. Høsten 1991 ble det endelig vedtatt å bygge «ny

transformatorstasjon på Nærbø i 1993, inkludert en ny hovedtransformator».¹¹⁹ Investeringene ble kalkulert til 30 millioner kroner og det måtte opptas lån for å finansiere prosjektet. I mars 1993 ble Lyse Kraft og Jæren Everk enige om å utsette tidspunktet for igangsetting av driften av Nærbø transformatorstasjon til april 1995, og den 10. mai 1995 kom det nye anlegget i drift.

Samtidig startet ombyggingen fra 15 til 22 kV driftsspenning med utgangspunkt i Nærbø trafostasjon. I februar 1998 var det enighet om at ombygging og overgang til 22 kV driftsspenning for Opstad transformatorstasjon måtte gis førsteprioritet. I den forbindelse måtte 93 fordelingskiosker omkobles i tidsrommet fra mars til november. Det var behov for å kjøpe 40 til 50 nye fordelingskiosker til en kostnad rundt 2 millioner kroner.¹²⁰

Arbeidet var fortsatt ikke fullført da kommunestyret besluttet at Jæren Everk skulle fortsette som kommunalt foretak. I tillegg til målsettingen om at Jæren Everk skulle sikre innbyggerne i Hå kommune «sikker framføring av energi til en lav pris», var ombygging av nettet til 22 kV i hele kommunen et viktig mål. Fram til høsten 2000 var ombyggingen fullført for Nærbø og Opstad trafostasjoner, mens arbeidet med Hetland og Bøe trafostasjoner gjensto. Dette krevde fortsatt høye investeringer i størrelsesorden over 9 millioner kroner pr. år fram til 2003. Målet var at overgangen til 22 kV skulle være fullført innen utgangen av 2003, og denne tidsfristen ble innfridd.¹²¹

Endret lovgivning i slutten av 1990-årene ga Jæren Everk et komparativt fortrinn i forhold til andre nett-

selskaper. Ved åpningen av Jæren elektrisitetsverk i januar 1915 ble det sterkt understreket at det nye elektrisitetsverket hadde fått tillatelse av tilsynsmyndighetene til å anvende en betydelig høyere lavspenning enn tidligere – 380/400 Volt. Denne beslutningen førte til 40 prosents reduksjon i kostnadene ved utbyggingen av ledningsnett i de tre kommunene. Dette var et av de få tilfellene hvor dette systemet ble anvendt i Norge helt fram til 1990-tallet. Da gikk også andre nettleverandører i Norge over fra 230 V til 400 V, som var hovedregelen i EU-området. Den nye «Forskrift om elektriske lavspenningsanlegg», som trådte i kraft fra 1. januar 1999, omfattet vekselstrømsystemer for alle formål opp til 230/400 V, unntatt i områder for medisinsk bruk og nødstrømsforsyning.

Med innføring av 400 V systemspenning ble tapene i overføringsnett mindre enn ved bruk av 230 V. Konsulent Fredrik Jacobsen argumenterte i 1914 overfor Elektrisitetsvesenets 8de distrikt med at installasjon av 400 V-nett kunne utføres med mindre ledertverrsnitt og derfor ville bli rimeligere å bygge ut. Dette er den dag i dag et hovedargument for 400 V nett. Det er dessuten mer brannsikkert enn 230 V. I omtrent alle nye utbygginger i Norge i dag benyttes 400 V. I og med at Jæren Everk allerede hadde på plass 400 V-systemet på 1990-tallet, har elektrisitetsverket spart betydelige investeringer.

DELTAGELSE I ELTELE ROGALAND OG SALG AV EIERANDEL

I oktober 1995 ble det inngått en intensjonsavtale om etablering av et regionalt samarbeid innen telekommu-

nikasjon under navnet ELTele Rogaland. I mai 1998 tegnet Jæren elektrisitetsverk seg for 750 aksjer i ELTele Rogaland AS à kr 1.000. Kommunestyret i Hå hadde i april samme år gitt Jæren elektrisitetsverk fullmakt til å bruke inntil 2,5 millioner kroner til kjøp av aksjer i det nyetablerte selskapet. Generalforsamlingen i selskapet besluttet i mars 1999 å utvide selskapets kapital med mellom 55 og 60 millioner kroner. Jæren elektrisitetsverk ble bedt om å tegne seg for sin andel i denne aksjeutvidelsen. Saken kom opp i styremøte i Jæren Everk samme måned. På bakgrunn av at Hå kommune året før hadde valgt å beholde nettvirksomheten, og ikke gikk inn i Lyse Energi med hud og hår, syntes det tvilsomt om Jæren Everk burde utvide sitt engasjement i ELTele Rogaland. Elektrisitetsverket besluttet at foretaket ikke skulle delta i aksjeutvidelsen.¹²²

I og med vedtaket signaliserte Jæren Everk at Hå kommune ikke ønsket å være en aktiv medeier i ELTele Rogaland. I stedet ble det ført forhandlinger om salg av elektrisitetsverkets andel. Sommeren 2000 ble andelen solgt, og elektrisitetsverket kunne bokføre en fortjeneste på 6,5 millioner kroner. Salget fant sted på et gunstig tidspunkt i og med at IT-aksjene falt dramatisk på børsen høsten 2000.

Det økonomiske resultatet for Jæren Everk i driftsåret 2000 ble langt bedre enn forventet. Salget av aksjene i ELTele Rogaland bidro i vesentlig grad til dette. Overskuddet var 14,5 millioner kroner mot budsjettert 2,5 millioner kroner. Ved utgangen av året hadde Jæren Everk «en solid egenkapital og meget god likviditet». De neste årene ville elektrisitetsverket ikke ha noen

I 1998 ble Jæren Fjernvarme etablert. Her inspiserer everkssjef Alv Hetland og energiingeniør Jan Holgersen fjernvarmeledningene som går forbi Jæren Everk sitt kontor i Bernerveien. Bildet er tatt i 1999. Foto: Jæren Everk.

Montørene må være nøye med koblingene mellom fjernvarmerørene. Foto: Jæren Everk.

problemer med å finansiere investeringene som var lagt inn i økonomiplanen fram til 2004, «selv om eier får et utbytte på kr 12.000.000,- for driftsåret 2000».¹²³

JÆREN FJERNVARME AS

Den 28. mai 1998 ble Jæren Fjernvarme AS etablert, et samarbeid mellom Stavanger Energi A/S, Rogalandsmeieriet på Nærbø samt Jæren elektrisitetsverk. Rogalandsmeieriet hadde overskudd på lavtemperert vann, og det nye selskapet skulle utnytte dette vannet til oppvarming av bygg som brukte vannbåren varme og hadde et stort energibehov. Installasjon av vannbåren varme ved Nærbø ungdomsskule, Tryggheim videregående skole og Hå helsesenter var mest aktuelle i første omgang. En rekke andre kommunale bygg ville bli koblet til etter hvert. Det ble vedtatt å opprette Jæren Fjernvarme AS med en aksjekapital på 1 million

kroner hvor Jæren Everk skulle tegne seg for 51 prosent av aksjekapitalen og Stavanger Energi for 49 prosent.¹²⁴ I løpet av 1999 ble det bygd et fjernvarmenett på vel 2 km, og første fulle driftsår var 2000. Driften svarte til forventningene. Nettet ville bli videre utbygget og nye kunder tilkoblet etter hvert.

TID FOR EFFEKTIVISERING?

Det forelå klare effektiviseringskrav for nettdriften fra NVE, og i mars 2000 la styrelederen fram et forslag for framdrift i strategiarbeidet. Arbeidet som kom i gang i 1997, hadde stoppet opp på grunn av spørsmålene Ordførerutvalget reiste. Nå var det besluttet at nettselskapet skulle fortsette som kommunalt foretak. Dette var et klart og tydelig veivalg med klare utfordringer for hvordan foretaket skulle drives de nærmeste årene. Det var allerede skjedd positive endringer med

E-verkssjef fra 1987 til 2011, Alv Hetland. Foto: Jæren Everk.

henblikk på effektivisering, og konkret kunne foretaket glede seg over å ha blitt kåret av ENFO til Norges beste nettselskap to år på rad. Ved inngangen til 2000-tallet syntes Jæren Everk å framstå som et veldrevet foretak. Men skulle Jæren Everk ha en trygg framtid, skrev styreformann Rolf Magne Lerbrekk, måtte en «ikke falle for fristelsen å hvile på laurbærene». ¹²⁵ Det mest presserende sett fra styrets ståsted var å samle mannskap, materiell og utstyr på ett sted. Det måtte dessuten bli slik at den enkelte ansatte møtte på arbeidsstedet, og ikke først gikk innom basen. Behovet for bedre logistikk var også sterkt til stede.

Det ble vedtatt at Jæren Everk skulle ha «felles oppmøte- og lagerplass på Nærbø. Så langt praktisk mulig ønsker styret at de ansatte møter direkte hvor arbeidsoppgavene skal utføres.» I løpet av mars ble det holdt to møter med de ansatte, og resultatet ble at de ansatte aksepterte at «lageret på Varhaug legges ned og at alle everkets funksjoner samles på Nærbø.»

Oppmøte direkte på arbeidsplassen ble også akseptert. Styret var glad for at de ansatte aksepterte styrets vedtak. Når det gjaldt de ansattes lønnsforhold, var styret opptatt av at «disse samordnes med naboverkene». ¹²⁶ I løpet av året ble lageret på Varhaug solgt.

I 2000 ble Jæren Everk kåret som landets mest effektivt drevne nettselskap for tredje år på rad, og i juni 2001 fikk styret en presentasjon av de mange effektiviseringstiltak som var gjennomført siden 1998. Flere stillinger var blitt inndratt, og i tillegg til de viktige beslutningene som ble gjort i 2000, ble antall lastebiler redusert fra to til en. På bakgrunn av de gode resultatene ble det vedtatt å lette noe på trykket. Det ble mindre folk, men samtidig ble investeringene trappet opp. I 2001 begynte arbeidet med innføring av digitalt kartverk. NVE erklærte Jæren Everk som 100 prosent effektivt for reguleringsperioden 2002 til 2006. Konkret betydde dette at Jæren Everk ble oppfordret til å effektivisere, men

E-verkssjef fra 2011, Birger Høyland. Foto: Tord Paulsen.

hadde ikke lenger kniven på strupen i samme grad.¹²⁷ Effektiviseringsarbeidet var kommet godt i gjenge, og i årene fram til i dag har driften i det store og hele fortsatt i de spor som ble etablert ved inngangen til 2000-tallet. Riset bak speilet er til enhver tid kravene fra NVE. Samtidig legger de ansatte i Jæren Everk sin ære i å være minst like gode som storeulv i nord; helst bedre.

ENDRINGER I ENERGILOVEN FRA 2021 – NYE UTFORDRINGER

Selv om Jæren Everk driver godt, vil nettselskapet de nærmeste årene møte nye utfordringer på grunn av endret lovgivning. Den nye energiloven som trådte i kraft fra 1. januar 1991, førte i løpet av få år til omfattende endringer i energibransjen i Norge. Stortinget har nå vedtatt endringer i energiloven, som trer i kraft 1. januar 2021. Enkelte av disse endringene samt nye forskrifter vil få konsekvenser for organisering og daglig drift av Jæren Everk. Hå kommune vil måtte utforme en ny eierstrategi for å løse de utfordringer som vil oppstå.

Den nye lovens § 4-6 forutsetter at nettvirksomhet skal være organisert som en egen selvstendig juridisk enhet i et integrert foretak, adskilt fra annen virksomhet. Nettforetak skal ikke lenger direkte eller indirekte kunne ha kontroll over foretak som driver annen virksomhet. Det skal være både et selskapsmessig skille og et funksjonelt skille (§4-7). Konkret betyr det at personer i ledelsen i et nettforetak ikke kan delta i ledelsen i foretak som driver annen virksomhet innenfor det integrerte foretaket. Morselskap eller kontrollerende eier i det integrerte foretaket skal

ikke kunne gi instruksjoner til nettforetak om den daglige driften eller om avgjørelser vedrørende utbygging eller oppgradering av nettet.

Dersom loven tolkes strengt, vil dette kunne bety at nettselskapet Jæren Everk fra 1. januar 2021 ikke kan drive noen form for konkurranseutsatt virksomhet, men skille ut all slik virksomhet fra nettvirksomheten. Det betyr i så fall at tjenester som i dag utføres for Jæren Fjernvarme vil måtte skilles ut. Jæren Everk har levert tjenester til Jæren Fjernvarme siden oppstarten i 1998, fordi selskapet ikke har vært stort nok til å ansette egne folk i større stillinger. Jæren Everk har kunnet bruke overskuddskapasitet til fordel for Jæren Fjernvarme. Forretningsområdet gatelys, som er svært viktig for Jæren Everk økonomisk og bemanningsmessig, vil heller ikke kunne ligge i samme selskap som nettselskapet.

Det funksjonelle skillet vil måtte løses ved at styret og ledelsen i nettselskapet og andre selskap må besettes av forskjellige personer. I dag er elverksjefen i Jæren Everk og daglig leder i Jæren Fjernvarme en og samme person. Selskapene har i dag samme styre. Dette vil ikke lenger være lovlig etter at kravet om funksjonelt skille innføres fra 1. januar 2021.

STATUS I DAG

Siden 2000 har hovedargumentet for å opprettholde Jæren Everk vært lokal styring, lokale arbeidsplasser, og at prisen på lokal distribusjonen av strøm skal være lav. Ved utgangen av 2015 hadde Jæren Everk 23 ansatte. Omsetningen var 78 millioner kroner, og

Energitekniker Hans-Peter Schemeitat har ansvar for gravemeldinger. *Foto: Tord Paulsen.*

Fagarbeider Tønnes Gudmestad setter opp gatelys foran Jærmuseet. *Foto: Tord Paulsen.*

Energimontør Torstein Bernssen kontrollerer en nettstasjon. *Foto: Tord Paulsen.*

Måletekniker Arild Åsmund Ånestad sjekker strømmåleren hos en kunde. *Foto: Tord Paulsen.*

overskudd før skatt var 11,2 millioner kroner og etter skatt 8,2 millioner kroner. Jæren Everk har en solid økonomi med en egenkapital på over 70 prosent. Nettdriften var fortsatt ryggraden i virksomheten og

utgjorde 83 prosent av omsetningen.

Jæren Everk har en egen avtale med Hå kommune om drift- og vedlikehold av belysningsanlegg langs veier, gang- og sykkelstier, offentlige parkeringsplas-

ser, torg, turveier, gågater og parkområder m.m. i Hå kommune. Utskiftning av gamle gatelysarmatur til nye moderne LED-lys-armaturer er i full gang; av 4.300 gatelys har nå 1.800 blitt utstyrt med LED-lamper.

Jæren Everk leverer tjenester til Jæren Fjernvarme i henhold til en rammeavtale for utbygging av fjernvarme i Hå kommune i forbindelse med prosjektering, byggeledelse og dokumentasjon.

Det er blitt gjennomført store investeringer i transformatorer og fornyelse av distribusjonsnettet fra 1990-årene til i dag. I 2015 disponerte Jæren Everk et meget godt nett målt med hensyn til fordeling på kabler/linjer og utstyr, kapasitet og levealder. Høyspentnettet ble på 1990-tallet og fram til 2003 ombygd fra 15 kV til europeisk standardspenning 22

kV. Jæren Everk er fortsatt det eneste nettselskapet i Norge som bruker europeisk standardspenning 400 Volt på hele lavspenningsnettet. Dette har gitt og gir Jæren Everk et stort teknisk fortrinn i form av mindre nettap. Registrert tap på nettet i 2015 var 3,3 prosent. Det var knapt noe distribusjonsselskap i Norge som kunne skilte med bedre tall.

De to siste tiårene er det investert store beløp i å erstatte gamle luftlinjer med jordkabel. Jæren Everk har i dag over 1.030 km med ledningsnett i Hå kommune; bare 10 prosent er luftledningsnett. Jæren Everk eier fire transformatorstasjoner i lag med Lyse Elnett. I disse har Jæren Everk 6 stk. kraft-transformatorer med en total effekt på 120 MVA. Det er to transformatorer både i Nærbø og i Opstad trafostasjoner. Ingen

Tre generasjoner nettstasjoner på Reime. Disse viser utviklingen av Jæren Everk. Tårnkiosken er fra 1916. Denne ble erstattet med en mastetrafo som igjen blir erstattet med dagens kabelkiosk. *Foto: Birger Hayland, Jæren Everk*

krafttransformator er eldre enn 21 år. Levetiden på denne type transformatorer er over 40 år.

Snittalderen på høyspentkablene er ca. 18 år, og 37 år for høyspentlinjene. Snittalder på transformatorene er ca. 16 år, og på lavspenstkablene rundt 20 år. Tariffmessig er Jæren Everk svært konkurransedyktig; selskapet er blant distribusjonsselskapene i Norge med lavest nettariff.

Myndighetene har i de senere hevdet at små og mellomstore distribusjonsselskaper, slike som Jæren Everk, ikke skal ha livets rett. Både OED og NVE hev-

der at en må være stor for å være god og kunne tilby kundene «konkurransedyktige» nett-tariffer. Jæren Everk er et eksempel på at dette ikke nødvendigvis er sannheten. Selskapet har et robust lavspen- og høyspentanlegg. Nesten hele nettet består av jordkabelanlegg; få luftlinjer påvirkes av vær og vind. Eieren Hå kommune har de siste 25 år helhjertet støttet elektrisitetsverkets behov for investeringer i utbygging og fornying av et moderne nett. Akkurat nå synes Jæren Everk å være godt rustet for framtidens utfordringer.

JÆREN EVERK KOMMUNALT FORETAK 2000-2015 (1.000 KRONER)

	Inntekter	Kostnader	Driftsresultat	Fin-inntekter	Årsresultat	Utbytte Hå	Overført GWh	Egenkapital
1999	35719	26397	9322	2768	8690	20000		151453
2000	35860	28153	7707	2451	14567	7000	279,2	159358
2001	37876	33128	4748	3210	6698	3000	271,4	166035
2002	38642	33262	5381	3192	7099	20000	266,4	153135
2003	42019	38217	3802	1296	3930	0	238,6	157347
2004	47671	39873	7798	711	6383	3300	267,5	160329
2005	50450	42226	8224	887	7071	3800	259,5	163600
2006	50525	47171	3353	1262	3875	0	250,7	167475
2007	56188	47441	8747	2195	8857	25000	262	151333
2008	54663	50646	4016	2681	5659	0	271,6	156992
2009	60149	50084	10066	800	14867	22000	281,7	149859
2010	81986	70977	11009	945	9438	0	303,8	159297
2011	80642	72492	8151	1053	7233	0	282,8	166530
2012	64769	57495	7274	834	6614	4000	305,2	169144
2013	79489	63483	16005	1370	12859	4000	320,1	178003
2014	72241	59999	12242	818	10925	4000	315,8	171672
2015	77830	67287	10543	706	8179	4000	321,9	175851

NOTER

- ¹ Ingvar Løge, *Jærens elektrisitetsverk gjennom 50 år*, Stavanger 1965, s.15
- ² Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1948 til 30/6 1949, s. 3-4
- ³ I 1950 var det 85 varmtvannsbeholdere, 195 lysplater, 243 strykejern, 188 kokeapparater (elektriske komfyrer) og 98 elektriske ovner i Ognå. Innbyggerne i Varhaug hadde 244 varmtvannsbeholdere, 335 lysplater, 480 strykejern, 480 kokeapparater og 154 elektriske ovner, og innbyggerne i Nærbø hadde 348 varmtvannsbeholdere, 413 lysplater, 571 strykejern, 495 kokeapparater og 213 elektriske ovner. Se årsmeldinger for årene 1946 til 1950.
- ⁴ Liv Ramskjær, "Kraft til alle?», i Nerheim, Ramskjær og Øye Gjerde, «*Ingen skal fryse med kraft ifra Lyse.*» *Historien om Lyse Kraft 1947 – 1997*, Sandnes 1997, s. 99-110; Arne Johnsen, *Elektrisitet til hjem og gård. Elektrifiseringen av norske husholdninger og gårdsbruk fra 1920–1970, med fokus på Stavangerområdet*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen våren 1996.
- ⁵ Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1953 til 30/6-1954, s.6
- ⁶ Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1955 til 30/6-1956, s.3
- ⁷ Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1955 til 30/6-1956, s.7
- ⁸ Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1956 til 30/6-1957, s.13
- ⁹ Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1953 til 30/6-1954, s.6
- ¹⁰ Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1957 til 30/6-1958, s.11
- ¹¹ Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1959 til 30/6-1960, s.1
- ¹² Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1957 til 30/6-1958, s.8
- ¹³ Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1/7-1959 til 30/6-1960, s.6
- ¹⁴ Årsberetning for Jærens Elektrisitetsverk 1964, s. 9
- ¹⁵ Referat fra styremøte i JEV, 9. september 1965.
- ¹⁶ Referat fra styremøte i JEV, 18. januar 1966.
- ¹⁷ Referat fra styremøte i JEV, 18. januar 1968.
- ¹⁸ Notat om sammenslutning av de kommunale elektrisitetsverk i Nærbø, Varhaug og Ognå», Abel Tvedten, Ragnvald Kluge, Stavanger/Sandnes, 14. juni 1950. JEV, mappe om kommunesammenslutningen.
- ¹⁹ Svein Ivar Langhelle i Bøe og Solbakken (red.), *Hå kulturhistorie Band 4, Tida etter 1945*, s. 39.
- ²⁰ Svein Ivar Langhelle, op. cit., s. 39.
- ²¹ Referat fra styremøte i JEV, 11. desember 1963.
- ²² Referat fra styremøte i JEV, 21. oktober 1964.
- ²³ Leif Sirevåg, *Sira-Kvina Kraftselskap gjennom 25 år*, Stavanger 1988, s. 10–14.
- ²⁴ Edgeir Benum, *Overflod og fremtidsfrykt 1970-. Aschehougs Norgeshistorie*, bind 12, Oslo 1998, s. 118-123; Berge Furre, *Norsk historie 1905-1990*, Oslo 1992, 3. opplag, s. 309-31.
- ²⁵ Gunnar Nerheim, "Mellom barken og veden», i Nerheim, Ramskjær og Øye Gjerde, «*Ingen skal fryse med kraft ifra Lyse.*» *Historien om Lyse Kraft 1947 – 1997*, Sandnes 1997, s. 238-41.
- ²⁶ *Historisk statistikk 1978*, utgitt av SSB, Oslo 1978, s. 530.
- ²⁷ «Politikerne gjør opprør mot Lyses prisøkninger», *Rogalands Avis*, 24. november 1984.
- ²⁸ "Fritt fram for de Lange", *Rogalands Avis*, 29. november 1984.
- ²⁹ Gunnar Nerheim, "Mellom barken og veden», i Nerheim, Ramskjær og Øye Gjerde, «*Ingen skal fryse med kraft ifra Lyse.*» *Historien om Lyse Kraft 1947 – 1997*, Sandnes 1997, s. 252-257.
- ³⁰ Referat fra styremøte i JEV, 22. mai 1979.
- ³¹ Jærens Elektrisitetsverk. Årsmelding og regnskap 1980, s. 14.
- ³² «Søknad om lån», sak 33/82, styremøte i JEV, 27. april 1982.
- ³³ «Budsjett 1983», sak 43/82, styremøte i JEV, 17. august 1982.
- ³⁴ Jærens Elektrisitetsverk. Årsmelding og regnskap 1982, s. 26.
- ³⁵ Jærens Elektrisitetsverk. Årsmelding og regnskap 1983, s. 27.
- ³⁶ Referat fra styremøte i JEV, 26. august 1987.
- ³⁷ Styremøte i JEV, 9. november 1988.
- ³⁸ «Elverkets høgspenningsnett», styremøte i JEV, 9. november 1987; «Everkets høgspenningsnett», styremøte i JEV, 17. februar 1988.
- ³⁹ «Opptak av lån», sak 9/88, styremøte i JEV, 17. februar 1988.
- ⁴⁰ «Langtidsbudsjettet 1989 – 1992», sak 18/88, styremøte i JEV, 6. april 1988.
- ⁴¹ «Budsjett 1989», Sak 32/88, styremøte i JEV, 1. september 1988.
- ⁴² «Regnskapsanalyse everket 1985-1987. (Meldingssak)», Sak 39/89, styremøte i JEV 19. oktober 1988.
- ⁴³ «Regnskapsanalyse everket 1986-1988. (Meldingssak)», Sak 27/89, styremøte i JEV, 14. juni 1989.
- ⁴⁴ «Organisering av offentlig energiforsyning i Lyseområdet. Del I», juni 1983, s. 2.
- ⁴⁵ «Organisering av offentlig energiforsyning i Lyseområdet. Del I», juni 1983, s. 48-49.

- ⁴⁶ Erik Thoring, «Partisprik om fusjon i el-forsyningen», *Rogalands Avis*, 11. september 1984.
- ⁴⁷ «Etablering av ett vertikalt integrert energiverk i Lyse-området», foreløpig innstilling fra Energiverkutvalget, utgitt av Rogaland Fylkeskommune, Stavanger, februar 1987.
- ⁴⁸ Gunnar Nerheim, «Fra monopol til marked i elektrisitetsforsyningen», i Nerheim, Ramskjær og Øye Gjerde, «*Ingen skal fryse med kraft ifra Lyse.*» *Historien om Lyse Kraft 1947 – 1997*, Sandnes 1997, s. 259-262.
- ⁴⁹ Referat fra styremøter i JEV, 16. februar og 8. april 1987.
- ⁵⁰ Referat fra styremøte i JEV, 20. mai 1987.
- ⁵¹ Referat fra styremøte i JEV, 1. september 1988.
- ⁵² Ot. prp nr 73 (1988-89) "Om lov om produksjon, overføring, omsetning, fordeling og bruk av energi m.m", s. 26, s. 34.
- ⁵³ «Effektiviteten i kraftmarkedet», pressemelding fra Olje- og energidepartementet, 30. januar 1990. Kopi Styrearkivet Stavanger Energi.
- ⁵⁴ Lars Thue, *Strøm og styring. Norsk kraftliberalisme i historisk perspektiv*, Oslo 1996, s. 109-111.
- ⁵⁵ «Ny energipolitikk», *Dagens Næringsliv*, 12. juni 1990.
- ⁵⁶ Kraftkontrakter fra 1. januar 1991, sak 50/90, styret i JEV, 12. desember 1990.
- ⁵⁷ Referat fra styremøte i JEV, sak 26/90, 20. juni 1990.
- ⁵⁸ Referat fra styremøte i JEV, sak 30/90, 5. september 1990.
- ⁵⁹ «Kraftkontrakter fra 1. januar 1991», sak 50/90, styret i JEV, 12. desember 1990.
- ⁶⁰ Gunnar Nerheim, «Fra monopol til marked i elektrisitetsforsyningen», i Nerheim, Ramskjær og Øye Gjerde, «*Ingen skal fryse med kraft ifra Lyse.*» *Historien om Lyse Kraft 1947 – 1997*, Sandnes 1997, s. 274-275.
- ⁶¹ «Kraftkontrakter fra 1. januar 1991», sak 50/90, styret i JEV, 12. desember 1990.
- ⁶² «Travel julehelg for å omgå lov», *Dagens Næringsliv*, 21. august 1991.
- ⁶³ «Kraftavtalen gir oss billigere strøm», *Stavanger Aftenblad*, 20. august 1991; «Rettedal refser Fatland», *Rogalands Avis*, 20. august 1991.
- ⁶⁴ Lars Anders Myhre, «25 år til kundens beste», *Stavanger Aftenblad*, 12. september 1991
- ⁶⁵ Referat fra styremøte i Lyse Kraft, 3. september 1991.
- ⁶⁶ «Kraftkontrakter i Lyseområdet», brev fra NVE til Lyse Kraft, 16. oktober 1991.
- ⁶⁷ «Kraftkontrakter», sak 39/91, styremøte i JEV, 20. november 1991.
- ⁶⁸ Stavanger Energi. Årsberetning og regnskap 1992, s. 4
- ⁶⁹ Referat fra styremøte i JEV, 18. mars 1992.
- ⁷⁰ Referat fra styremøte i JEV, sak 18/92 «Fritt kraftmarked. Delegering av prisfastsetting», 29. april 1992.
- ⁷¹ Referat fra styremøte JEV, sak 18/92 «Fritt kraftmarked, delegering av prisfastsetting», 29. april 1992.
- ⁷² Brev fra Jærens elektrisitetsverk til Mjelde og Johannesen A/S, Nedre Banegt. 3, 4014 Stavanger, Nærbø 29. april 1992. Vedlegg til styrepapirene.
- ⁷³ Referat fra styremøte i JEV, sak 22/92, 10. juni 1992.
- ⁷⁴ Referat fra styremøte i JEV, sak 22/92, 10. juni 1992.
- ⁷⁵ Referat fra styremøte i JEV, sak 22/92, 10. juni 1992.
- ⁷⁶ «Kontraktforhandlinger med eiergruppene», sak 115/92, til styret i Lyse Kraft, 10. november 1992
- ⁷⁷ Referat fra styremøte i JEV, sak 35/92, 28. oktober 1992.
- ⁷⁸ Referat fra styremøte i JEV, sak 35/92, 28. oktober 1992.
- ⁷⁹ Referat fra styremøte i JEV, sak 35/92, 28. oktober 1992.
- ⁸⁰ Referat fra styremøte i JEV, 16. desember 1992.
- ⁸¹ Referat fra styremøte i Stavanger Ellag, 25. august 1987.
- ⁸² «Overtakelse av lokale kraftverk i Lyse-området». Orientering om forhandlingene om overtagelse av kraftverk, styremøte i Lyse Kraft, 9. juni 1989.
- ⁸³ «Salg av Stavanger Elektrisitetsverks kraftstasjoner», notat til Lysverkdireksjonen, 4. desember 1989; Referat fra møte i Lysverkdireksjonen, 12. desember 1989. Styrearkivet Stavanger Energi.
- ⁸⁴ «Protokoll fra Maudal Kraftlag's representantskap», 18. juni 1990. Kopi styrearkivet Stavanger Energi.
- ⁸⁵ Styremøte i JEV, sak 48/89, 7. desember 1989, samt sak 28/91. 19. juni 1991.
- ⁸⁶ «Salg av Hetland kraftstasjon», sak 32/91, Styremøte i JEV, 4. september 1991. «Overtakelse Hetland Kraftverk», brev fra Lyse Kraft til Jæren Everk, 24. oktober 1990.
- ⁸⁷ «Samarbeid Jæren Everk/Stavanger Energi», sak 25/93, styremøte i JEV, 23. juni 1993.
- ⁸⁸ «Samarbeid Jæren Everk/Stavanger Energi», sak 25/93, styremøte i JEV, 23. juni 1993.
- ⁸⁹ «Everkssamarbeid på Jæren. Bryter ikke med energilovens rammer for konkurranse», *Stavanger Aftenblad*, 28. juni 1993; «Avtale mellom Jæren og Stavanger Energi», *Jærbladet*, 28. juni 1993.
- ⁹⁰ «Elverkssamarbeid. Banar veg for Sør Rogaland Energi?», *Jærbladet*, 2. juli 1993.

- ⁹¹ «Markedssamarbeidet i regionen», notat fra markedsdirektør Asbjørn Høivik til styret i Stavanger Energi, datert 25. august 1993.
- ⁹² Gunnar Nerheim, «Lokal tilpasning til markedsstyrt energiforsyning» i Nerheim og Øye Gjerde, *Energiske linjer. Stavanger energi gjennom 100 år, 1898 – 1998*, Stavanger 1998, s. 382-383.
- ⁹³ «Ny strømgigant på Nord-Jæren», *Stavanger Aftenblad*, 1. september 1993.
- ⁹⁴ Gunnar Nerheim, «Lokal tilpasning til markedsstyrt energiforsyning» i Nerheim og Øye Gjerde, *Energiske linjer. Stavanger energi gjennom 100 år, 1898 – 1998*, Stavanger 1998, s. 384-385.
- ⁹⁵ «Delegasjon til everkstyret om kraftkjøp», styremøte i JEV, 21. september 1994.
- ⁹⁶ «Samarbeidsavtale med Stavanger Energi», sak 40/94, styremøte i JEV, 14. desember 1994.
- ⁹⁷ «Markedssamarbeid. Tilleggsavtale», sak 3/95, styremøte i JEV, 8. mars 1995.
- ⁹⁸ «Videre markedssamarbeid», sak 4/95, styremøte i JEV, 8. mars 1995.
- ⁹⁹ «Regionalnettet i Sør-Rogaland», sak 11/95, styremøte i JEV, 14. juni 1995.
- ¹⁰⁰ «Jæren Everk en risikoutsatt virksomhet fra 01.01.91», styremøte i JEV, 18. oktober 1995.
- ¹⁰¹ «Jæren Everk – vurdering av framtidig organisasjonsform», styremøte i JEV, 12. juni 1996.
- ¹⁰² «Ett e-verk i Sør-Rogaland», *Stavanger Aftenblad*, 2. mai 1997.
- ¹⁰³ «Energipolitisk handlingsplan for samordning av energiforsyningen i Ryfylke, Jæren og Dalane», Stavanger, juni 1997.
- ¹⁰⁴ «Etablering av energikonsern i Ryfylke, Jæren og Dalane», brev til eierkommunene fra Ordførerutvalgets sekretariat, Stavanger Energi, 22. desember 1997.
- ¹⁰⁵ «Framtidig organisering av energiforsyningen i Ryfylke-Jæren-Dalane», sak 31/97, styremøte i JEV, 17. september 1997.
- ¹⁰⁶ «Energi AS. Status pr. 31. mars 1998. Anbefaling til eierkommunene», notat til styret i Stavanger Energi, 2. april 1998.
- ¹⁰⁷ «Framtidig organisering av energiforsyningen i Ryfylke-Jæren-Dalane», sak nr. 163/97 K., formannskapet i Hå kommune 11. november 1997.
- ¹⁰⁸ «Styrets strategiarbeid», sak 7/98, styremøte i JEV, 25. februar 1998.
- ¹⁰⁹ «Styrets strategiarbeid», sak 7/98, styremøte i JEV, 25. februar 1998.
- ¹¹⁰ «Energi A/S – Oppretting – Ordførerutvalgets innstilling», styremøte i JEV, 29. april 1998.
- ¹¹¹ «Energi A/S – Oppretting – Ordførerutvalgets innstilling», styremøte i JEV, 29. april 1998.
- ¹¹² «Energi A/S – Oppretting – Ordførerutvalgets innstilling», styremøte i JEV, 29. april 1998.
- ¹¹³ «Styrets strategiarbeid», styremøte i JEV 17. juni 1998.
- ¹¹⁴ «Budsjett 1999 og økonomiplan 1999-2002», styremøte i JEV, 16. september 1998.
- ¹¹⁵ «Budsjett 1999 – økonomiplan 1999-2002», styremøte JEV, 24. november 1998.
- ¹¹⁶ «Utforming av 50 kV nettet i forsyningsområdet til Jærens Elektrisitetsverk», styret i JEV, 5. august 1987.
- ¹¹⁷ «Møtereferat. Møte 13.01.89 om plan for vidare utbygging av Jærnettet», Lyse Kraft, 24. januar 1989. Vedlegg til styret i JEV, sak 8/89, 15. februar 1989.
- ¹¹⁸ «Orientering om utbygging av jærnettet 50 kV, og markedsutvalget i Lyse Kraft», sak 26/90, styret i JEV, 20. juni 1990.
- ¹¹⁹ «Overgang fra 15 kV til 22 kV driftsspenning», sak. 6/91, styremøte i JEV, 13. februar 1991; «Ny Nærbø transformatorstasjon med tilhørende 50 kV kabelanlegg», sak 31/91», styremøte i JEV, 4. september 1991.
- ¹²⁰ «Overgang til 22 kV driftsspenning Opstad transformatorstasjon», sak 4/98, styret i JEV 22. februar 1998.
- ¹²¹ «Ramme for drift og investering for år 2001», styremøte i Jæren Everk, 23. oktober 2000.
- ¹²² «Ekstrasak: ELTele Rogaland A/S. Forhøyelse av aksjekapitalen», sak 12/99A, styremøte i Jæren Everk, 24. mars 1999.
- ¹²³ «Årsrapport 2000», sak 11/01, styremøte i Jæren Everk, 26. mars 2001.
- ¹²⁴ «Jæren Fjernvarme AS», sak 5/98, styremøte i Jæren Everk, 25. februar 1998.
- ¹²⁵ «Jæren Everk KF. Styrets strategiarbeid 1995 – 2000», styremøte i Jæren Everk, 1. mars 2000.
- ¹²⁶ «Strategiarbeidet», styremøte i Jæren Everk, 7. april 2000.
- ¹²⁷ «Aktuelle effektiviseringstiltak», sak 17/01, styremøte i Jæren Everk, 13. juni 2001; «Aktuelle effektiviseringstiltak», sak 19/02, styremøte i Jæren Everk, 19. juni 2002.

Spøtakoner og strikkemaskiner

En strikketradisjon på Jæren

ANNE CECILIE TJERSLAND

Mange vil huske «spødakånene» på torget i Stavanger. Museet har en samling håndstrikkemaskiner og enda flere «spødaplagg». Men vi har visst lite om sammenhengen mellom maskinene og de ferdige plaggene. Hvor lett eller komplisert er det å strikke en mønstret underkjole? Når startet produksjonen? Hvordan lærte de å strikke?

Anne Cecilie Tjermland kom til oss for å forske på plaggene til sin masteroppgave. Nå har hun gått videre og studert strikkemaskinene. Hun har plukket dem fra hverandre, reingjort dem og fått dem til å strikke igjen. I artikkelen tar hun oss med inn i prosessen. Hun drøfter også hvordan kvinnene kan ha løst oppgaven med å gjøre maskinstrikking til småindustri i og rundt Vigrestad i Hå.

Spøtakoner på torget i Stavanger? Et ukjent begrep for en som er født og oppvokst på Østlandet. Så hvorfor arbeider jeg nå med dette temaet?

Det begynte med en master i tradisjonskunst i Rauland. Jeg ville bruke strikkemaskinen min til å lage smykker i metall. Men så var det den historiske delen som måtte være med. Var det områder i Norge som hadde en strikkemaskintradisjon? Det jeg forbandt med tradisjon og strikking, var Selbuvotter og lus fra Setesdal. Men så var det noen som nevnte Jæren, og jeg ble nysgjerrig. Var det en strikketradisjon her, ikke langt fra Sola hvor jeg nå bor?

Og så var det i gang. Jeg fikk komme til Jærmuseet, og jeg gikk gjennom alle de maskinstrikkede plaggene museet har, for å se hvordan de var strikket. Disse plaggene ble inspirasjon til mitt eget utøvende arbeid i masteroppgaven. Og sammen med min tidligere strikkemaskinlærer på Rauland, fikk vi satt i gang en gammel strikkemaskin hun hadde liggende, en støpejernsmaskin fra før krigen. Min tekniske side ble aktivert. Jeg er opprinnelig utdannet sivilingeniør, så hvordan maskiner virker er for meg spennende og utfordrende. Jeg søkte etter litteratur om slike strikkemaskiner og endte opp med flere manualer, lærebøker i maskinstrikk og strikkemaskinblader, alle fra før krigen. Det åpnet seg et univers jeg kunne fordype meg i.

Dette er bakgrunnen for at jeg nå jobber med et prosjekt for Jærmuseet med å sette i stand noen av de gamle strikkemaskinene museet har, og bruke dem til å strikke kopier av de maskinstrikkede plaggene på museet. Maskinene er av samme type som

spøtakonene hadde, og jeg har gjennom arbeidet mitt verifisert det strikketekniske grunnlaget for plaggene.

Jeg har satt i stand tre maskiner. På alle tre har jeg strikket opp prøver på de teknikkene som ble brukt av spøtakonene. Jeg har på en av dem også strikket opp hele plagg som er tro kopi av plaggene som ble solgt av spøtakonene.

SPØTAKONENE

Utgangspunkt for arbeidet er strikketradisjonen rundt kvinnene som solgte strikkevarer, eller spøt som det heter lokalt, på torget i Stavanger. Derav navnet spøtakoner. Ingeborg Sæland var den siste av spøtakonene. Hun startet på torget i Stavanger i 1938 og gav seg ikke før i 1988. Mye av stoffet i denne artikkelen er basert på et intervju Jærmuseet gjorde med henne i 1995¹, da var hun 90 år, og artikler om henne i Stavanger Aftenblad.

I tillegg har museet intervjuet svigedatteren hennes², Kjellaug Sæland. Hun kom på besøk til museet et stykke ut i prosjektet, slik at jeg hadde rukket å gjøre meg kjent med maskinene og strikket på dem. Mens hun så på at jeg strikket, kom hun med verdifulle opplysninger om hvordan både hennes svigermor og hun selv brukte maskinene. Jeg fikk både bekreftet mine egne antakelser og fikk svar på spørsmål jeg enda ikke hadde svar på.

Spøtakonene solgte sine strikkevarer først og fremst på torget i Stavanger. Men de var også på torget i Egersund. Kjellaug Sæland³ forteller at svigermoren var annenhver lørdag på torget der. Det hendte også at en og annen dro helt til Haugesund for å selge sine varer, sønnen til en av spøtakonene nevnte dette i

Kjellaug Sæland og artikkelforfatteren i dyp konsentrasjon over en av maskinene som er brukt i prosjektet.

Foto: Målfrid Grimstvedt, Jærmuseet.

en avisartikkel han skrev i 1965 (Sandve, 1995). I fil-lehaugen til Annemor Sundbø⁴, fra sjoddyfabrikken i Torridal, er det også noen trøyer og underkjoler som er helt like de som museet har. Det er naturlig å tenke at de er produsert av spøtakonene. Kan hende er de bragt sørover av oppkjøpere, Ingeborg Sæland⁵ forteller at «enkar oppkjøbarar kom nå synnante ifrå au. Dei kyypte opp i stort, så dei sko selja vidare».

Spøtakonene solgte maskinstrikkede varer som undertrøyer, underbukser og underkjoler. Alle plaggene jeg har gått gjennom, viser at dette var svært standardiserte plagg, utformet for å kunne strikkes mest mulig effektivt. Dette var ren hjemmeindustri, målet var å skaffe inntekter, ikke legge arbeid i mønstre og farger for å skape unike produkter.

Det ble også solgt kofter på torget, men ifølge både Ingeborg Sæland og svigerdatteren var disse håndstrikkede.

Rogaland, og spesielt Dalane, hadde sannsynligvis helt fra siste halvdel av 1600-tallet en stor produksjon av sokker for salg (Grimstvedt, 1983). Dette gav en god biinntekt til gården, og både barn, menn, kvinner og gamle deltok i strikkingen. Når strikkemaskinen gjorde sitt inntog på slutten av 1800-tallet, tok den mer og mer over for håndstrikingen. Fra å være noe alle kunne gjøre, ble salgstrikingen ivaretatt av noen få som skaffet seg en maskin. Men også nå måtte familien hjelpe til. Kjellaug Sæland⁶ forteller at mannen hennes, da han var barn, måtte lære seg å strikke på maskin. Det samme måtte alle søsknene hans. De var ikke spesielt glade i arbeidet, men alle måtte delta for å skaffe familien inntekter.

Grimstvedt (Grimstvedt, 1998, s. 136) har fulgt strikkemaskinsporene tilbake til Høiland fjellbygd helt på slutten av 1800-tallet. Kan hende var dette det første stedet med et strikkemaskinmiljø som produserte for salg. Etter hvert ble Vigrestad et senter for salgstrikingen på Jæren. Ingeborg Sæland⁷ forteller at da hun vokste opp på Vigrestad, hun var 11 år da familien flyttet dit i 1916, var det strikkemaskiner i «meste anne-kvær hus». Det var også flere som strikket på maskin i nærliggende områder, som Varhaug, Brusand, Ogna og Sirevåg, men det var først og fremst de fra Vigrestad som stod på torget.

Annonser for strikkemaskiner begynte å dukke opp i avisene så tidlig som i 1860-70 årene. Den tidligste jeg har funnet er en annonse i Morgenbladet fra 1868 (1868, 12.nov) som reklamerer for Lambs Façon strikkemaskiner. Den tidligste jeg har funnet i aviser fra distriktet, er fra Stavanger Amtstidene i 1885 (1885, 15.juli). Her

annonseres det etter agenter for en forbedret Lamb maskin. Lamb maskiner var hjemmestrikkemaskiner som første gang ble vist i Europa på World Expo i Paris i 1867. Jeg har funnet relativt mange annonser i aviser før 1900, og da har jeg bare søkt i de avisene som er digitalisert. Dette viser at strikkemaskinen var godt kjent og at det var et marked for slike hjemmestrikkemaskiner alt fra andre halvpart av 1800-tallet.

Den tidligste annonsen jeg har funnet fra distriktet i Stavanger Amtstidende 15. juli 1885.

Strikking på maskin var noe helt nytt. Da strikkemaskinene kom, var det driftige kvinner som så muligheten en strikkemaskin kunne gi for å skaffe inntekt til familien og som var villig til å investere både penger og tid for å lære seg dette håndverket. Det var lite penger og mange munnar som skulle mettes. En strikkemaskin kunne gi en ekstraintekt ved at kvelder og netter kunne tas i bruk, og hele familien kunne delta. For enker, med eneansvar for familiens inntekt, var kanskje dette spesielt attraktivt. Kjellaug Sæland⁸ forteller at moren til svigermoren flyttet fra Bjerkreim til Vigrestad etter at mannen døde. Hun var alene igjen

med 6 små barn. Hun startet med å brødfø familien ved å bake og vaske for folk, men etter hvert startet hun med å strikke på maskin for salg.

I motsetning til håndstrikketeknikkene, var dette ingen tradisjon som hadde gått i arv i generasjoner. Så dette måtte læres fra bunnen av, og det var trolig flere måter å lære på. Jeg har lite materiale fra tiden før 1900 og frem til 1910. I 1910 utkom en lærebok i maskinstrikking i Sverige (Johansson, 1910), som jeg har kopi av, så det er sannsynlig at maskinstrikking var en utbredt aktivitet i Sverige tidlig på 1900-tallet. Samme forfatter utgav også lærebøker i 1922 og 1930. Jeg har fått kopi av boken fra 1930 (Johansson, 1930), men boken fra 1922 har jeg ikke greid å få tak i. Alle disse bøkene var sannsynligvis også kjent i Norge.

Maskiner produsert rundt 1930 har gode manualer som viser hvordan maskinene virker og skal vedlikeholdes. På museet finnes manual for FAMA strikkemaskin (Husquarna, u.å), Meteor strikkemaskin (Vasanta Maschinenfabrik, u.å), Perssons strikkemaskin (Perssons, 1931 a og b) og BI strikkemaskin (Hjemmeindustri A/S, u.å.). Det er sannsynlig at også de første maskinene hadde slike. Det er også interessant at jeg i en annonse fra Fredrikstad Tilskuer i 1885 (1885, 28.nov), fant en annonse fra en leverandør i Christiania hvor det står «Undervisning i brugen av Maskinerne meddeles gratis, endog i Landdistriktene». Dette viser at leverandører tilbød opplæring helt fra starten av. I brosjyren for BI strikkemaskiner er det kundetilbakemeldinger som takker for kurs avholdt i Oslo. Sannsynligvis bredte slike kurs om seg etter hvert som flere og flere strikket.

Etter hvert som flere og flere fikk maskin, vil jeg anta at den viktigste læreveien var fra andre strikkere. Sandve (1965) sier i en artikkel at moren hans var den første som tok til å strikke for salg på Jæren, og at hun i mange år var enerådende «der sør». Han sier videre at «i de seinere åra tok andre til med strikkemaskin, og mange er dei som fekk lærdommen sin av mor mi». Han sier videre at hun også strikket for andre som kom med garn og at hun hadde kommisjonærvirksomhet for ullvarefabrikker. Hun var hvert år på torget i Stavanger og Egersund under markedsdagene, og hun strikket også til søsteren sin som stod og solgte på torget.

Var hun den første i området som startet maskinstrikking for salg? Det er svært sannsynlig, hun var i alle fall en av de første. Jeg sammenholdt informasjonen i artikkelen med opplysninger fra Ingeborg Sæland⁹ om at det var en på Sandve som strikket på maskin. «O'kåne- Elen, ma'en hennas hette Johannes Pedersen». Og i folketellingen både i 1900 (SSB) og 1910 (SSB) for Oгна herred, fant jeg Elen Olsdatter, gift med Johannes Pedersen, bosatt på Sandve. Som yrke var hun i 1900 oppført som gaardmannkone, strikning og i 1910 som gaardmannskone og strikkeforretning.

I følge Gards og ættesoga For Oгна (Hå kommune, 1975, s. 191 pkt.27) het hennes yngste sønn Kristoffer, født 1912 og bosatt i Oslo. Det er stor sannsynlighet for at artikkelen undertegnet K. Sandve var hennes sønn.

Elen var født i 1867, så hun var i starten av 30-årene ved folketellingen i 1900. Hun var gift til gård med 9 husstandsmedlemmer i 1900 (3 barn) og 13 (8 barn) i 1910. En ekstraintekt var sikkert kjærkomment. Et av

husstandsmedlemmene står i 1910 oppført som i lære i strikkeforretning, så hun hadde en større virksomhet enn hun kunne greie alene.

I folketellingen for Nærbø i 1900 (SSB) står enda en kvinne oppført som ugift, strikkeforretning f.e. regning. I folketellingen fra 1910 (SSB) finnes hun igjen, nå oppført som strikkerske.

Hvordan var så livet på torget? Det var i hvert fall kaldt til tider. Stavanger torg var et trekkfullt sted, og Ingeborg Sæland¹⁰ forteller at hun selv brukte sitt hjemmestrikkede undertøy når hun stod på torget. Hun forteller videre at de hadde et lager nede på kaien, for de skulle ha «bord å krakka å telt nå dæ rengde så me sto onne». Der kunne de også lagre noe av salgsvarene. Og ble det for kaldt, tok de seg en tur til Indremisjonskafeen og kjøpte seg kaffe. Den lå så nær at de kunne sitte inne og ha salgsbordet sitt rett utenfor vinduet. Og de som stod igjen ute, passet på

Ingeborg Sæland på torget i Stavanger med sitt salgspøt, sannsynligvis rundt 1960. Foto: Fotosamling Hå folkebibliotek.

bordene til de som satt inne.

Kundene var alle slags folk, både unge og gamle. I starten var det mange fiskere, men etter hvert kom det flere og flere turister til. Og da oljealderen kom til Stavanger, forteller Ingeborg Sæland i et intervju i Aftenposten (Ebbing, 1967) at arbeiderne på boreplattformen Ocean Traveler kjøpte ullundertøy og lange sokker. Det var det eneste som holdt dem varme i sjøtrekken.

Ingeborg Sæland¹¹ forteller at hun hadde faste kunder som fulgte henne i alle år. Hun sier om en av kundene sine «æg he ei dame ifrå Finnøynå så alltid sende geburtsdagsgave te mæg. Æg ondra bara på atta o'kjeme på kæ ti æg fydle året.» Hun sier videre at også under krigen, hvor det var vanskelig å skaffe garn, forsøkte de å produsere ullundertøyet til kundene sine så lenge det lot seg gjøre. Noe garn fikk de på kort fra forsyningsnemnda, men da det tok slutt, «lurte» de tyskerne ved å skaffe seg ull fra bøndene og fikk garnet spunnet på en av fabrikkene.

Fra det jeg har av informasjon, tyder alt på at det var et godt samhold mellom spøtakonene. Med så standardiserte plagg, vil jeg anta at det var vanskelig å konkurrere på pris. Så kanskje konkurransefortrinnet lå i hvem det var som var den flinkeste selgeren, som lett fikk kontakt med folk og dermed skaffet seg flest faste kunder.

Men om det ikke var så stor konkurranse mellom spøtakonene, så kan det nok være at forretningsstanden anså dem som konkurrenter. Det ble i hvert fall rettsak i 1934 med spøtakon Anna Odland som tiltalt. I en artikkel fra 2010 skriver Pahr-Iversen (2010, s.25) om saken. Anna Odland var blitt sett da hun solgte to gen-

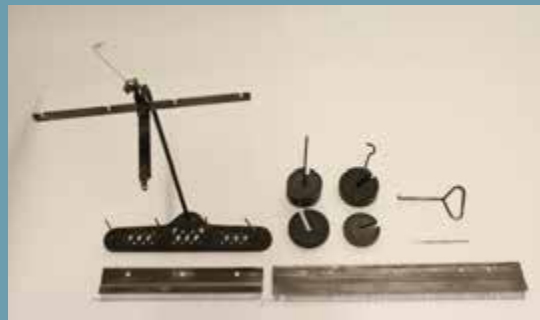
sere på torget. Og det er ikke usannsynlig at noen av butikkeierne hadde visket noen ord i øret til politiet. Med bakgrunn i Handelsloven av 1933, hadde handelsdepartementet bestemt at hjemmestrikkede varer falt inn under begrepet ferdige klær, og ferdige klær var ulovlig å selge ved torghandel. Anna Odland ble dermed ilagt en bot på 5 kroner, subsidiært 1 dags fengsel. Hun nektet imidlertid å betale boten, og dermed ble det rettsak.

I følge Ingeborg Sæland¹² var alle spøtakonene den gang med på å spleise på betalingen til sakføreren som førte saken for dem. Flere av spøtakonene stod fram som vitner og fortalte om at de hadde stått på torget i alle år, og at handelen var med på å sikre livsgrunnlaget.

Enden på det hele ble at Anna Odland ble frikjent, og retten slo fast at de fortsatt kunne selge sine strikkevarer på torget. Det heter i domsavsigelsen: Retten mener at ferdige klær rettslig bør tolkes som ferdige klær. At det altså med uttrykket ferdige klær menes, hva en nå til dags kaller konfeksjon, og ikke hjemmestrikkede varer som i foranliggende tilfelle: hjemmestrikkede gensere».

STRIKKEMASKINENE

Strikkemaskinene som spøtakovinnene brukte, var såkalte hjemmestrikkemaskiner som kom på markedet i andre halvdel av 1800-tallet. Det fantes både rundstrikkemaskiner og flatstrikkemaskiner, men trolig har flatstrikkemaskinene vært brukt av spøtakonene helt fra starten av. Utover på 1900-tallet ble flatstrikkemaskinene mer og mer enerådende på hjemmestrikkemarkedet.

Flatstrikkemaskin av den gamle støpejernstypen som ble brukt av spøtakonene. Med nødvendig utstyr som garnstativ, lodd, kammer, skinnetrekkerhake og maskehake. Dekknåler var også nødvendig, men slike finnes ikke i Jærmuseets samling.
Foto: Jærmuseet.

Teknisk sett er de gamle strikkemaskinene ganske like de moderne. Svært forenklet består de av to lange plater, kalt senger, hvor nåler føres opp og ned i innfelte spor. De to platene står i vinkel mot hverandre og kalles fremre og bakre seng. En slede, også bestående av en fremre og bakre del, føres over sengene slik at nålene føres oppover, fanger garnet, drar det gjennom forrige maske, for så å bli ført ned igjen av sleden. Siden det er to senger, kan det strikkes rett og vrangt.

Sleden ble ført fram og tilbake over sengen ved hjelp av en sveiv. Sveiven kunne gå helt rundt, men ifølge Kjellaug Sæland¹³, ble det ikke strikket slik. Enten stod en og strikket og førte da sveiven fram og tilbake på oversiden, eller så satt en og førte den fram og tilbake på undersiden. Maskinene var også utstyrt med rekketellere, men hun fortalte at den aldri ble brukt, men at hun tallet mye selv. Og hun hadde egne mål på hvor langt hun var kommet; når loddene nådde

gulvet første gang, og når loddene nådde gulvet andre gang.

På alle maskinene jeg har testet, flytter tellerverket seg bare hvis sveiven føres helt rundt. For meg virker dette rart, siden det er både tungt og lite hensiktsmessig å bruke sveiven slik. Så dette er nok en viktig årsak til at rekketellere ikke ble brukt.

Garnet tres gjennom et garnførersystem, igjen litt forskjellig fra produsent til produsent, slik at garnet blir matet stramt og jevnt til sleden. Det fantes doble garnførere som ved hjelp av en spak gjorde det mulig å veksle mellom to farger. Hver garnfører kunne igjen ha to hull slik at det var mulig å ha 4 farger tredd samtidig selv om det bare kunne strikkes med en farge av gangen.

Det var også helt nødvendig å ha en garnvinde for å kunne nøste opp garnet på koner. Dette for at garnet skulle gli lett uten hindringer gjennom garnførersystemet.

Historien om flatstrikkemaskinen starter i 1849 ved at engelskmannen Matthew Townsend fikk patent på latch¹⁴ nålen. Dette var utgangspunktet for Isaac William Lamb's oppfinnelse av den første hjemmestrikkemaskinen i 1863. Da denne ble vist for første gang i Europa på World Expo i 1867 i Paris, ble patentrettighetene kjøpt av Dubied, som startet produksjon av strikkemaskiner i Sveits. Hans første flatstrikkemaskin ble kalt «Trikoteuse Omnibus».

Spring bearded¹⁵ nålen, øverst på bildet, ble brukt i alle strikkemaskiner frem til oppfinnelsen av latch nålen. Den måtte lukkes ved hjelp av en trykkinnretning siden den ikke var selvlukkende. Dette gjorde maskinene tunge og komplekse. Men den har sine fordeler, og brukes i moderne trikotasje maskiner. Latch nålen, nederst på bildet, er selvlukkende og muliggjorde utviklingen av enklere og lettere hjemmestrikkemaskiner.

De to nåltypene. Foto: Jærmuseet.

Etter hvert ble det mange produsenter av hjemmestrikkemaskiner som baserte seg på Lambs prinsipp og som kan føres helt fram til dagens strikkemaskiner. Fra Sverige har jeg funnet to fabrikker som laget strikkemaskiner, Husquarna og Persson. Ellers ble det produsert maskiner blant annet i Tyskland, Sveits, Frankrike og England.

Flatstrikkemaskinene var store, tunge maskiner i støpejern. De måtte settes fast på solide bord, hver maskin hadde små «føtter» med skruehull så de kunne skrues fast til bordet. Noen hadde fester som kunne skrues fast til bordets forkant. Det gikk også an å kjøpe solide jernunderstell, men dette var sannsynligvis noe som måtte kjøpes i tillegg.

De første maskinene kunne strikke ribbestrikk som to rette og to vrange. Etter hvert ble det utviklet sleder som kunne strikke patentstrikk¹⁶. De aller første flatstrikkemaskinene kunne ikke strikke rundt, men det ble tidlig utviklet en slede som gjorde det mulig. Dermed kunne også flatstrikkemaskiner brukes til å strikke sokker.

I begynnelsen var strikkemaskinene smale og ble mye brukt til å strikke sokker. Men maskinene utviklet seg raskt og de ble enklere å betjene og fikk flere mønstermuligheter. Etter hvert ble de levert i ulike bredder, slik at det ble større muligheter for ulike typer plagg. I læreboken fra 1910 (Johansson, 1910), var teknikker som ribbestrikk, patentstrikk og mønsterstrikk ved å flytte den ene av sengene¹⁷ vanlig. Det gikk også an å strikke glattstrikk, men da måtte det strikkes rundt eller bare på en av sengene. I læreboken fra 1930 (Johansson 1930) var teknikkene de samme, men nå

Leverandørene kunne levere et stort utvalg av nåler. Fra Perssons tidning för stickning, 1929.

var det mye større bredde i mønstrene. Kombinasjon av ulike nåleoppsett, flytting av en av sengene slik at det ble dannet kryssmasker, og bruk av flere farger, gav utallige muligheter for mønsterstrikk. Det er beskrevet ulike hullmønstre, men da ved manuelt å flytte over en maske til nabonålen.

Det de gamle maskinene ikke kan, som de moderne kan, er å strikke med to farger av gangen. Et totrådmønster, såkalt norsk mønster, måtte strikkes med en farge av gangen på utvalgte nåler. Dette kalles jacquardstrikk. Til sammen vil to rekker, med hver sin

farge, utgjøre en mønsterrekke.

Jeg har funnet en beskrivelse fra 1931 (ukjent, 1931) av et mønsterapparat som kunne velge ut nåler, og sammen med et garnvekslerapparat kunne det strikkes jacquard på en effektiv måte. Siden dette er den eneste dokumentasjonen jeg har funnet, er det vanskelig å si noe sikkert om når slike apparat kom på markedet. En maskin, fra Perssons, med mønstervals og garnvekslerapparat står i dag på museumsfabrikken på Sjølingstad, men er ikke i funksjon. Så foreløpig vet jeg ikke hvordan dette teknisk sett virket.

Mønstervalse tilhørende en av strikkemaskinene på Sjølingstad. Foto: Anne Cecilie Tjerland, Jærmuseet.

Øvre del av mønsterapparatet på samme maskin. Foto: Anne Cecilie Tjerland, Jærmuseet.

Apparatet som er på Sjølingstad, har nederst en mønstervals med hull i, bilde til venstre, og øverst en plate med nåler på, bilde til høyre. Hullene bestemmer hvilke nåler som skal strikke. I beskrivelsen jeg fant, snakkes det om en valse som har kammer i en bestemt rekkefølge, avhengig av hvilket mønster som skal strikkes. Hver kam trekker opp nåleføttene som samsvarer med tennene på kammen. Om valsen med «pigger» er det samme som en valse med kammer vites ikke. I tilfelle ikke, var det to ulike prinsipper for hvordan nålene ble valgt ut. Av beskrivelsen ser det også ut som sleden måtte trekkes to omganger for hver farge, en omgang hvor den strikkes og en omgang hvor det ble vekslet til den andre garnfargen

uten at det ble strikkes.

Basert på de maskinene jeg har strikkes på, mener jeg at det ikke gikk an å strikke jaquard på de gamle

Automatisk fargeveksler. Foto: Anne Cecilie Tjerland, Jærmuseet.

maskinene før jaquardapparatet kom. De nålene som ikke skal strikke må settes helt ned på sengen, ellers vil sleden strikke dem. Trekket nålene helt ned, må maskene fremdeles henge på. Det vil da dannes kjempe lange masker som i neste omgang må følge nålen opp igjen når nålen skal i strikk. Det er opplagt at dette ville få maskene til å falle av.

Selv om jeg ikke har testet ut en maskin med mønsterapparat, har jeg en teori om hvordan det fungerte, basert på beskrivelsen jeg fant. Jeg mener at apparatet overtar noe av sledens funksjon ved å bare sende utvalgte nåler langt nok opp til å fange garnet. De andre nålene blir ikke ført oppover fordi midtplatene på sleden er utkoblet.

I en brosjyre for Perssons strikkemaskiner fra 1931

Spøtakonene strikket ikke de mønstrede koftene på maskin, selv etter at jaquardapparatene var kommet. Et slikt apparat krevde spesielle maskiner og de var nok dyrere, kanskje betydelig dyrere, enn de vanlige. Uansett hadde spøtakonene sine gamle maskiner som de enten hadde kjøpt selv eller arvet. Og skulle de investere i ny maskin, var det nok mest effektivt å holde seg til kjente maskiner og de plaggene som ble produsert effektivt på disse.

Å strikke på maskin er fysisk anstrengende. Det er tungt å dra sleden frem og tilbake med håndkraft, og det må gjøres mange ganger for å skape et plagg. Noen satte på en enkel motor, for eksempel en gammel

(Perssons, 1931c), er det avbildet både en manuell og en automatisk garnveksler. Den manuelle vekslet mellom fargene ved å trykke ned knapper tilhørende hver farge. Den automatiske besto av en valse med mange hull hvor valsen flyttet seg for hver omgang. Tapper ble plassert i hullene etter et system i forhold til hvor mange rekker som skulle strikkes, og tappene styrte hvilke garn som skulle strikke.

Maskinen på Sjølingstad har en automatisk fargeveksler, se tidligere bilde.

I læreboken fra 1910 (Johansson, 1910) er det i alle oppskriftene bare brukt en farge. I læreboken fra 1930 (Johansson 1930), er det i mange av oppskriftene brukt flere farger. Det kan derfor være at fargevekslere ble utviklet først etter 1910.

sykkelmotor. Det var også mulig å få kjøpt motoriserte strikkemaskiner. I brosjyren for BI-strikkemaskiner (Hjemmeindustri A/S, u.å) står det at «Vi kan også levere Rund – og Langstrikkemaskiner for motorkraft etter spesielt tilbud i hvert enkelt tilfelle. – Opgiv os saa fald mest mulige oplysninger angaaende hvilken produktion De ønsker maskinen skal prestere pr. arbeidstid, samt hvilke artikler De spesielt ønsker at fremstille, saa vi kan finde den for Dem bedst passende Type». Det står ingenting om pris, men teksten tyder på at dette er beregnet mer for et industrimarked.

En enkel motor, som en sykkelmotor, gjorde strikkingen mye lettere, men det gikk ikke nødvendigvis

fortere å strikke. Ut fra erfaring med dagens motorer er det begrenset hvor fort sleden kan føres over uten at maskene faller av. De som brukte håndkraft ble nok etter hvert svært raske til å føre sleden frem og tilbake.

Det å skaffe seg strikkemaskin, innebar en stor investering. Ingeborg Sæland kjøpte sin første maskin i 1934 og da betalt hun 500 – 600 kr for den. Maskinen ble kjøpt på Maskinhuset A/S i Stavanger. Et normalt lønnsårsverk i 1934 var 2290kr (Statistisk sentralbyrå).

I brosjyren for BI strikkemaskiner (Hjemmeindustri A/S, u.å), fant jeg en prislister. Prisen varierte i forhold til bredde på maskinen og antall nåler pr.2.5 cm, og lå mellom 370 og 1165 kr. En maskin på 60 cm og 6 nåler pr.2.5 cm, en størrelse som flere av maskinene på museet har, lå på 625 kr og stemmer godt overens med det Ingeborg Sæland betalte for sin.

Pr. fiks kontant:

Naalantall pr. tomme.

Bredde	4 1/2	5	6	7	8	9	10	12	14
21 cm.	370.—	370.—	380.—	380.—	400.—	415.—	435.—	445.—	465.—
27 cm.	390.—	390.—	395.—	405.—	425.—	450.—	460.—	515.—	545.—
30 cm.	415.—	415.—	430.—	445.—	460.—	490.—	510.—	540.—	595.—
35 cm.	475.—	475.—	485.—	495.—	515.—	530.—	565.—	615.—	655.—
40 cm.	525.—	525.—	525.—	530.—	550.—	570.—	595.—	655.—	730.—
45 cm.	545.—	545.—	550.—	555.—	565.—	605.—	645.—	690.—	760.—
50 cm.	595.—	595.—	595.—	605.—	620.—	645.—	660.—	720.—	795.—
60 cm.	620.—	620.—	625.—	635.—	650.—	685.—	745.—	775.—	845.—
70 cm.	650.—	650.—	665.—	670.—	695.—	730.—	760.—	820.—	925.—
80 cm.	680.—	680.—	695.—	720.—	735.—	780.—	830.—	895.—	970.—
90 cm.	740.—	740.—	765.—	780.—	820.—	850.—	900.—	980.—	1050.—
100 cm.	780.—	780.—	795.—	825.—	875.—	920.—	985.—	1075.—	1165.—

For avbetaling ca. 10 % tillegg til ovenstående priser.

I tilfælde avbetaling betales ca. 30 % kontant.

Prisliste strikkemaskiner. Brosjyre fra Hjemmeindustri A/S (u.å.). Utlånt av Annemor Sundbø.

Det var også mulig å kjøpe en maskin på avbetaling. I samme brosjyre står det; «For avbetaling ca. 10 % tillegg til ovenstående priser. I tilfælde avbetaling betales ca. 30 % kontant». Det er også sannsynlig at det gikk an å leie en maskin, på samme måte som man kunne leie en symaskin. Vi vet også at flere kvinner kunne gå sammen om å kjøpe en maskin og at den gikk på omgang. Jeg har ikke funnet noen opplysninger om at dette ble gjort av spøtakonene.

Antall produsenter av strikkemaskiner var stort, og maskinene kunne leveres i mange ulike bredder og med ulike nålestørrelser. Maskinene var dyre i innkjøp, og for at det skulle svare seg måtte det produseres effektivt. Formuleringer fra annonser fra produsentene understøtter at maskinene i større grad var tilpasset produksjon av bestemte typer plagg, og at det derfor var et større mangfold enn i dag. Strikkemaskinene besto av mange små deler som nennsomt måtte settes sammen og finjusteres. Selv om fremstillingen av selve delene var mekanisert, ville ferdigstillingen av maskinene kreve en stor grad av håndverk. Jeg vil tro at en av grunnene til at det kunne lønne seg å ha så stort utvalg, var at de kunne lages av små verksteder som kunne spesialisere seg på ulike modeller. Disse verkstedene kunne være underleverandører til et større selskap hvis navn strikkemaskinene fikk. I Norge er det i dag kun et merke som selges, og utvalget fra denne produsenten blir også stadig mindre.

Det er stor variasjon i utforming av nåler. I en eske med nåler på museet, fant jeg 5 ulike utforminger, i tillegg varierer størrelsen og lengden. Nålene ble laget

av spesielle nålfabrikanter som leverte nåler til mange strikkemaskinprodusenter og som sikkert kunne lage det de ble bedt om. I et av strikkemaskinbladene fra Perssons (1929, des.) fant jeg en annonse for Ernst Beckert Nadelfabrik, Chemnitz, hvor det er avbildet et bredt utvalg av nåler.

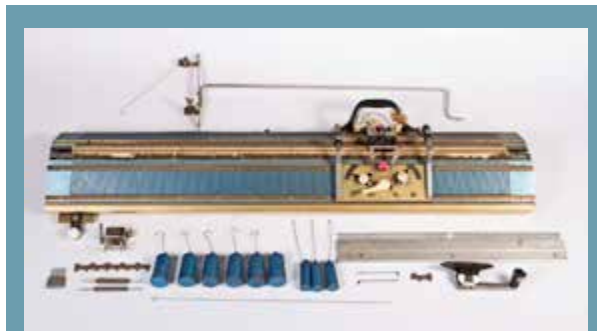
Museet har til sammen syv flatstrikkemaskiner av den gamle støpejernstypen. Det finnes svært lite informasjon om maskinene, når de ble produsert og hvem som strikket på dem. Ut fra merker og innskrifter på maskinene, har jeg prøvd å finne informasjon på internett, med magert resultat.

I tillegg til støpejernsmaskinene har museet også en flatstrikkemaskin av en litt nyere dato. Den er laget av plast og er dermed betydelig lettere å transportere. Den er merket Tricolette og det følger med en manual på tysk.

Museet har også tre rundstrikkemaskiner og en industristrikkemaskin, men disse har ikke vært studert nærmere i dette prosjektet som har fokus på spøtakene og deres strikkemaskiner.

Av de syv støpejernsmaskinene, er det to som er av samme fabrikat, de er også helt identiske maskiner. De er merket med Maskinhuset A/S. Maskinhuset ble opprettet i 1920, så maskinene er tatt i bruk etter dette. Nederst på fremre sledehalvdel står det Rekord, som sannsynligvis er navnet på maskinen.

Det er en svensk strikkemaskin i samlingen, en maskin fra Husquarna. Navnet på maskinen er FAMA, en type Husquarna produserte fra 1927. Den er desideret den maskinen i samlingen som ser mest forseg-

Tricolette maskinen med utstyr. Foto: Jærmuseet.

Tricolette maskinen har også to senger, slik at det kan strikkes i ribb og rundstrikk. Den er lettere enn støpejernsmaskinene og de to sengene kan tas fra hverandre. Dette gjør den transportabel. Maskinen har ingen hullkortmulighet. For meg ser det ut som denne maskinen er bindeleddet mellom de gamle støpejernsmaskinene og hullkortmaskinene som kom på 1960-70 tallet. Det er ikke en Knittax maskin som vel er den mest kjente strikkemaskinen i Norge fra 1950-60 tallet. Knittax har et helt annet prinsipp for ilegging av garnet enn noen av de andre maskinene jeg har sett, inkludert moderne maskiner.

gjort ut. Med maskinen følger det et litt spesielt og morsomt garnstativ som har små ringeklokker. I manualen (Husquarna, u.å.) står det at disse skal gi lyd fra seg hvis det er en knute på tråden. Alle som strikker på maskin frykter knuter, da det veldig ofte fører til at sleden kjører seg fast og/ eller at masker faller av.

Den maskinen jeg har strikket mest på, er merket Textima. Jeg har funnet et selskap, VEB Textima, som produserte tekstilmaskiner for det østtyske markedet fra 1947, men greide ikke å finne noe spesifikt om strikkemaskiner.

Av de tre siste, er en merket J.F.Grosser, Leipzig. Denne maskinen har en spesiell lang slede som vist på bildet.

Maskinen, merket J. F. Grosser, med den spesielle slede-utformingen. Hele det lange ovale stykket beveger seg når det strikkes. Foto: Jærmuseet.

FAMA maskinen er den eneste av museets maskiner som med sikkerhet er blitt brukt av en av spøtakone- ne. Kassen maskinen ligger i har en adresselapp som viser at maskinen ble sendt til Anna Hakvåg som var en av spøtakone- ne på torget.

Det er ingen klare indikasjoner på at noen av de andre maskinene har blitt brukt av en av spøtakone- ne. Det nærmeste jeg kommer, er utsagnet fra Kjellaug Sæland¹⁸ om at de kjøpte maskinene på Maskinhuset i Stavanger. To av museets maskiner er som nevnt merket med denne leverandøren. Men siden alle stø- pejernsmaskinene i prinsippet er like, vil det som jeg skriver om det maskintekniske og strikketekniske

Merkelapp på kassen til FAMA maskinen som viser at maskinen har tilhørt en av spøtakone- ne, Anna Hakvåg.

Foto: Jærmuseet.

uansett også gjelde for spøtakone- nes maskiner. Et lite forbehold om de aller første, siden jeg ikke har undersøkt en slik maskin. Men de jeg har sett, både i virkeligheten og på bilder, tyder på at det også gjelder disse.

Min erfaring fra strikkingen, var at det tok lang tid med mye strikking før sledene gled greit over sen- gen. Maskinene hadde alle stått skitne og nedstøvet i mange år, og selv om de ble grundig rengjort og oljet, var nålene trege å få opp og ned. Garnstativene som er tilgjengelig på museet, fungerer heller ikke optimalt.

Etter hvert har jeg lært maskinene å kjenne, jeg har blitt kjent med deres «nykker» slik at strikking av ulike ribbteknikker går greit. Verre er det med patent- strikk. Det er krevende å strikke på gamle maskiner hvor slitedeler, som børster og nåler, er mangelvare. Det største problemet er nålene, da det er stor slitasje på disse. Selv om museet hadde en boks full av nåler,

passet svært få til de maskinene jeg satte i stand. Det er også begrenset hvor mange nåler en kan ta på hver side for å erstatte ødelagte nåler for ikke å redusere bredden på strikket for mye. Jeg har ikke undersøkt om det er mulig å få spesiallaget nye nåler, men skal det strikkes mye på en gammel maskin, er det helt nødvendig å ha tilgang på reservenåler.

Jeg erfarte også at maskinene strikket tregt ved overgang fra et nåleoppsett til et annet. Nålene lager seg «spor» og de glir lettere etter en del rekker. Dette er spesielt tydelig når nålene blir skiftet ut. Kjellaug Sæland¹⁹ bekreftet at slik var maskinene, de var «nøbne» som hun kalte det. Blant annet derfor var det hensiktsmessig å ha to maskiner. Den ene ble brukt

til å strikke ulltrøyer, den andre til å strikke underbukser. Maskinene stod da med riktig nåleoppsett, og man slapp å stille om nålene for hver gang en skiftet mellom å strikke trøyer og bukser.

PLAGGENE

Plaggene som spøtakonene strikket på maskin, var undertøy. Dette var plagg som ikke skulle synes og som derfor ikke behøvde å se så flotte ut. Det viktigste var at det var godt og varmt, og mang en fisker og bonde visste nok å sette pris på plaggene. Funksjon var viktigst og her kommer ribbestrikken inn. Plagg i ribbestrikk er så tøylige at folk i ulike størrelser og fasonger kunne bruke dem. Fokus på funksjon gjorde

BESKRIVELSE AV STRIKKEMASKINENS VIRKEMÅTE

Nærbilde av slede, nåleseng og spaker på Textima maskinen.
Foto: Jærmuseet.

De to nålesengene er fast forbundet til hverandre slik at det ikke er mulig å fjerne den ene sengen som på

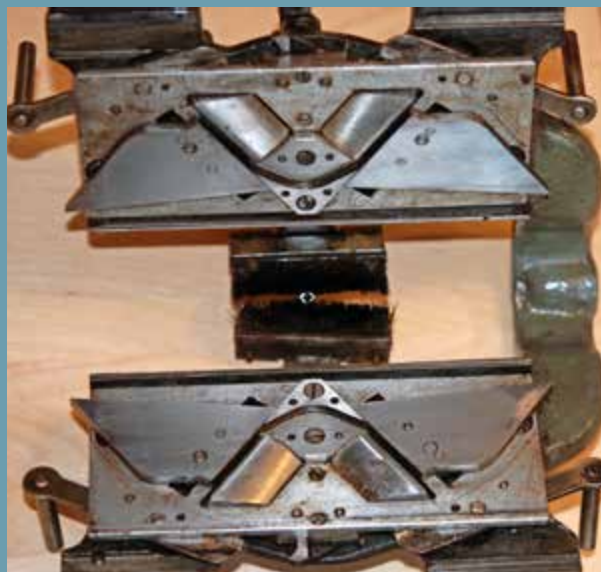
nyere maskiner. Enten den fremre eller den bakre sengen kan flyttes ett eller flere hakk til hver side. Slik kan det lages ulike sikksakk mønstre ved at maskene på begge sengene krysser hverandre. Den forreste nålesengen kan senkes et hakk ned. Dette gjør det enklere å sette et uferdig arbeid inn igjen i maskinen.

Nålene har to stillinger, enten i arbeid eller ute av arbeid. De blir holdt på plass av en nåleskinne nederst på nålesengen. For å sette nålene i strikk, kreves det litt kraft for å skyve de opp. Det samme når de skyves ned igjen og ut av strikk. Dette hindrer at nålene glir ut av posisjonen de er satt i.

Sleden er i et stykke, med en fremre og bakre sleddel som er forbundet med hverandre med en bøyle. Øverst på sleden står det et par børster mot hverandre.

Overside på Textima maskinens slede. Foto: Jærmuseet.

Undersiden på samme slede. Foto: Jærmuseet.

Børstene åpner nåltungene slik at garnet kan legges i, og det er derfor svært viktig at disse står i rett posisjon og ikke er helt nedslitte. Børstene kunne klippes og settes lengre ned når de ble slitt, helt til det ikke var mer bust igjen å gå på.

På undersiden er det bevegelige stålplater som styrer nålene opp og ned. De midtre platene fører nålene oppover. De kan kobles ut med knapper, taper eller spaker på sleden og da strikker ikke nålene. Sideplatene fører nålene nedover igjen etter at garnet er lagt i nåltungene og garnet blir da dradd gjennom forrige maske og strikket. De kan også kobles ut med justeringsskruer eller – taper på oversiden, og

nålene blir da ikke ført ned igjen.

Høyden på sideplatene justeres med skruer på oversiden, og de bestemmer hvor løst eller fast det blir strikket og innstilles i forhold til tykkelsen på garnet.

De ulike produsentene har forskjellig utforming på sledene, men prinsippet er det samme. Det er også forskjell på nålene, her kan det se ut som hver produsent hadde sin egen utforming på nåler.

Noen av maskinene har også et ekstra sett med sideplater på fremre seng. Disse skal sikre at yttermaskene ved ribbestrikk blir strikket, ved annen strikk skal de kobles ut.

SLEDEINNSTILLINGER VED ULIKE STRIKKETEKNIKKER

Ved ribbestrikk skal sleden strikke alle nålene i strikkeposisjon på hver seng. På denne maskinen er det spaker på hver side av sledehalvdelen som styrer de midtre platene, og disse tappene må stå opp. Sideplatene justeres med skruer og alle fire skal være innstilt på samme nummer som velges ut fra garn-tykkelse og – kvalitet. Nålene kan ha ulike oppsett, avhengig av hvilke ribbteknikk som ønskes.

Sledeinnstilling ved patentstrikk. Textima.
Foto: Jærmuseet.

Ved rundstrikk strikkes det rundt i glattstrikk. Midtplatene på en side kobles ut på både fremre og bakre sledehalvdel, venstre plate på den ene, høyre på den andre eller vice versa. Da må en spake stå opp og en spake stå ned på hver sledehalvdel, motsatt på de to sidene, slik at sleden strikker bare på en side av gangen. Justeringskruene på den siden hvor tappene er opp, skal stå helt i øverste posisjon, den andre som til vanlig strikk. Alle nålene strikker på hver seng.

Sledeinnstilling ved ribbestrikk. Textima.
Foto: Jærmuseet.

Ved patentstrikk vil det bare dannes masker hver andre rekke. Alle spakene skal stå opp. Ved at sideplaten på den ene siden av sledehalvdelen settes i høyeste posisjon, blir garnet liggende i nåltungen uten å bli dradd gjennom masken på nålen. Ved neste rekke strikkes det vanlig igjen, og garnet blir dradd gjennom. Ved at dette skjer vekselvis på fremre og bakre nåleseng, i motsatt fase, blir det patentmønster. Derfor må en av justeringskruene stå opp på hver side, på hver sin side av sledehalvdelen.

Sledeinnstilling ved rundstrikk. Textima. *Foto: Jærmuseet.*

det også til utmerkede plagg for hjemmeproduksjon. Snittet kunne gjøres enklest mulig og sammensyningen av delene kunne gjøres raskt og effektivt. Det var viktig å holde produksjonstiden nede for å kunne konkurrere med trikotasjefabrikkene.

Måten plaggene er sydd sammen på, er kanskje det som i størst grad forteller at dette er et plagg som skulle produseres på kortest mulig tid. Det er sydd sammen med grove sting ved å annenhver gang stikke nålen gjennom en maske i den ene siden og annenhver gang i den andre, hver andre eller tredje maske. Det er selvfølgelig forskjell på sammensyningene, men de er uansett ikke med på å fremheve plaggene.

Garnet som ble brukt, var nok heller ikke av den fineste sorten. Ingeborg Sæland²⁰ forteller at hun kjøpte ull fra Norsk ull, og ifølge Kjellaug Sæland²¹ var dette to og tretråds garn fra Svandal fabrikk. Undertøyet var i naturhvitt eller farget lyserosa eller lyseblått, og Ingeborg Sæland forteller videre at den lyseblå fargen ble kalt potteblått og den rosa Vigrestadrødt.

Etter hvert ble det vanskeligere å konkurrere med trikotasjeindustrien og den økende importen av billigere undertøy. Men så, på midten av 1960-tallet, ble det oppsving i salget. Ulltrøyene fra Vigrestad ble nå høyaktuelle i motebildet. I 1967 kom minikjølemoten og Twiggys innførte et nytt moteideal på catwalken. Ulltrøyene ble til minikjoler som var høyeste mote blant tenåringer. Ikke for alle og enhver. Som Ingeborg Sæland sier i et intervju (Ebbing, 1967), «Jeg kan dessverre ikke bruke slike kjoler selv. Man må ikke ha for meget 'buller' for å bære denne type kjoler». Men sal-

get gikk strykende, og spøtakonene fulgte motebildet ved å strikke opp ulltrøyene i alle motefargene.

De ribbestrikkede ulltrøyene var populære også på 1970-tallet, men etterhvert gikk de ut av motebildet. Markedsgrunnlaget forsvant, og spøtakonene selv var blitt gamle. De yngre var ikke interessert i å overta, og i 1980 var det bare tre spøtakoner igjen på torget. Ingeborg Sæland²² forteller at i tillegg til henne selv, var det Regine Vold og Edvarda Hårr. De tre ble av kundene betegnet som «den stora, den litla og den andre!» «Den andre» var henne selv. Hun forlot torget i 1988, som den siste av spøtakonene og en tradisjon var slutt.

Ser vi nærmere på plaggene på museet, er det flest ulltrøyer, eller ullboler som det heter på Jæren. Det er totalt 23 stykker, både med lange ermer, korte ermer og uten ermer. Mange av dem er av nyere dato, spesielt fra perioden 1970- 80 tallet i den tids moteriktige farger. For 11 av de 23 finnes opplysninger om hvilken tidsperiode de er fra. Bare to av disse er produsert i tiden rundt 2. verdenskrig, resten er produsert fra ca. 1970 og fremover. Uavhengig av år er alle trøyene utformet og strikket på nøyaktig samme måte, så oppskriften har vært den samme hele tiden. Det er naturlig, siden mange av de samme spøtakonene var aktive i denne perioden, og de nye kunne lære av gamle.

Den eldste oppskriften jeg har funnet, er fra den svenske læreboken i maskinstrikk fra 1910 (Johansson, 1910). Her er det flere oppskrifter på barnetrøyer i to rette og to vrang. Oppskriften på bolen er identisk med ulltrøyene fra Rogaland. Ermene er strikket uten kile, men dette er den eneste forskjellen.

Godt brukt dameunderbukse.

Foto: Jærmuseet.

En av ulltrøyene på museet. Dette er en langermet trøye for menn.

Foto: Jærmuseet.

En av fire underkjoler på museet som har samme mønster. Dette mønsteret ble gjenkjent av Kjellaug Sæland som det spøtakonene brukte. Foto: Jærmuseet.

Herreunderbukse godt brukt. Den er kjøpt av spøtakonene på Vigrestad. Brukt av en Håbu som brukte denne type undertøy hele sitt liv. Antatt laget på 1970-tallet. Foto: Jærmuseet.

Det er ingen grunn til å anta noe annet enn at oppskriften på trøyene har vært den samme helt fra spøtakonene tok til å strikke på maskin. De første spøtakonene startet sannsynligvis å strikke på maskin rundt 1900, og flere var sikkert i virksomhet til krigen. Det er lite sannsynlig at de skal ha endret oppskriftene underveis. Riddervold (Riddervold, 1987, s. 95) sier at i perioden frem til 1930 var undertøyet i Norge svært ensartet, nærmest standardisert. Ull ble brukt nærmest kroppen om vinteren, og i Hammerfest, Rogaland og Vest-Agder var dette strikket (for hånd eller på maskin) i to rette og to vrangle. Fasongen var felles, lange bukser og langermet trøye for mennene, bukser til under knærne og kortermet trøye, eller trøye uten erme til kvinnene.

Ulltrøyene er strikket i ribbestrikk, to rette og to vrangle, de fleste har heklekant rundt hals og ermer. Kantene var det ofte(st) ikke strikkerne selv som laget. Ingeborg Sæland²³ forteller at hun startet sin strikkekarriere med å sy sammen strikkeplaggene for spøtakonene som dro til Stavanger. Hun giftet seg i 1926, og med små barn var det vanskelig å komme fra. Hun fikk 25 øre for å sy sammen en trøye, og femti øre for å sy sammen et sett, trøye og bukse. Etter hvert fikk hun også selv damer som sydde plaggene sammen for seg. Dette forteller svigerdatteren²⁴. Noen sydde sammen undertrøyene og inkludert i arbeidet var også å hekle kanter. Andre igjen sydde sammen underbuksene.

Jeg har gjennom prosjektet strikket opp både prøver på strikketeknikker og hele plagg på de gamle maskinene museet har. Det som tok meg lengst tid å finne ut av, merkelig nok, var hvordan strikketøyet ble

felt av. Jeg fant ingenting om dette hverken i lærebøkene, strikkemaskinmanualene eller strikkebladene fra 1930-tallet. Alle steder stod det bare at arbeidet skulle tas av, eller kjøres av. I min verden ville da strikket rakne langt nedover.

For moderne maskiner er det utviklet en tungenål som er svært effektivt ved avfelling. En slik nål har jeg ikke funnet hverken beskrevet eller avbildet for de gamle maskinene. Personlig bruker jeg ofte å strikke et stykke med restegarn på slutten og felle av for hånd i ettertid, men heller ikke dette har jeg funnet noe om i materialet jeg har. Avfellingsmetoder ville jeg dessuten forventet var en selvfølge å ha med i en lærebok.

Svaret fikk jeg av Kjellaug Sæland²⁵. Hun bekreftet at strikket bare ble kjørt rett av og felt av ved å hekle sammen maskene med kjedemasker i etterkant. Jeg forsøkte dette med garnet jeg brukte, et kamgarn, men da raknet det. Så forsøkte jeg med tynt kardegarn, og da holdt maskene mer sammen og det raknet nesten ikke.

I dag bruker vi lite kardegarn til strikking av plagg, både på maskin og for hånd. Det er nok ofte relativt liten bevissthet rundt hva slags garn som brukes og hvilke kvaliteter det har. Personlig har jeg heller ikke tenkt så mye over dette, før jeg altså ble konfrontert med avfellingsproblemet. Valget mitt av kamgarn til prosjektet var ene og alene basert på at dette var et garn jeg visste fra eget arbeid gled godt i en strikkemaskin. For spøtakonenes salgsproduksjon, vil det å kunne bare ta arbeidet rett ut av maskinen uten å felle av, gi en stor tidsbesparelse. Det muliggjorde også at

de som sydde sammen plaggene og heklet kantene, også kunne felle av.

Spøtakonene var nok svært bevisst hvilket garn de valgte til salgsstrikkingen. For en effektiv produksjon er det viktig at garnet glir lett i maskinen og ikke ryker. Selv om de sikkert var ute etter å få det så billig som mulig, fant de nok fort ut hvilke garn som egnest seg best, en balanse mellom kvalitet og pris.

I følge Kjellaug Sæland²⁶ ble det brukt vokset garn for at det skulle gli lett i maskinen. Svigermoren kjøpte garnet ferdig vokset fra Svanedal. Hun husker en gang svigermoren ikke var fornøyd med voksingen. Da tok hun med seg hele partiet, og det var store mengder, tilbake til fabrikkene og fikk det vokset en gang til.

En historie som illustrerer hvor viktig garnkvaliteten var, fant jeg i artikkelen til Sandved (1965) som forteller i artikkelen om moren sin, at hun også strikket til bygdefolket. De kom gjerne med garn selv, og det verste var når de kom med for tykt garn. Han forteller: «Då var ho sint, men ho hadde alltid vanskeleg for å nekta å ta imot slikt. Då hende det at ein av oss mannfolk måtte dra maskinen [m.a.o. sleden]. Ho sleit ut fem strikkemaskinar i si tid»

Av underbukser har museet fire, to dameunderbukser og to herreunderbukser. Ingen av dem er daterte.

De to dameunderbuksene har samme utforming, begge strikket i ribbteknikken full ribb. Underbuksene har en form som Klausen (Klausen, 2006) skriver gradvis erstattet den tidligere kvinneunderbuksen som hadde splitt i begge sider og linning med knyte-

bånd i siden, utover på 1900-tallet.

Kjellaug Sæland mente at en av dem var hennes da hun ble vist dem. Det vil si at den er ganske ny, fra 1970-tallet, noe som stemmer med at buksen ser ny og nesten ubrukt ut.

Herreunderbuksene er i glattstrikk. Både gyfl og linning er kantet med bånd på innsiden og alle sømmer er gjort med symaskin. Buksene samsvarer med beskrivelsen av herreunderbukser gitt av Klausen (Klausen, 2006).

Bak på den ene av buksene er det sydde innsnitt, noe jeg ikke har funnet beskrivelse av i litteraturen for strikkede plagg. I vedde stoffer er innsnitt vanlig og det kan være at opprinnelsen til disse innsnittene er en syerske som var vant til å bruke innsnitt som en god måte å skape passform på.

De plaggene som er mest interessante i samlingen, i hvert fall strikketeknisk sett, er underkjolene. Disse har alle et dekorativt mønster på skjørtene, og er de eneste av de maskinstrikkede plaggene museet har hvor det er lagt ned arbeid utover det helt nødvendige.

Museet har fem underkjoler. Fire av dem er helt like med samme mønster på skjørtet. Den fjerde har en liten forskjell i mønsteret på skjørtet, men er ellers lik. Mønsteret på denne ene er bygget på det samme mønsterprinsippet som de andre, bare med en liten forskjell i nåleoppsetningen. Alle overdelene er strikket i ribbestrikk.

To av underkjolene er datert. En er produsert så sent som 1985-88, og kjolen med mønsteret som skiller seg ut, er fra rundt 1950. Ved gjennomgang av

plaggene, forteller Kjellaug Sæland²⁷ at hun kan huske de mønstrede underkjolene fra torget. Hun bekreftet at de hadde samme mønster som de fire som er like. Det andre mønsteret hadde hun aldri sett.

Ved et besøk hos Annemor Sundbø, så jeg flere plagg som var helt like salgsplassene fra Jæren, blant annet en underkjole med tilsvarende mønster som Kjellaug Sæland kjente til. Dette var plagg fra shoddyfabrikken i Torridal, og det er stor sannsynlighet for at dette kan være plagg fra spøtakonene. Vi vet at de solgte på torget i Egersund, og også at det var salgsgjenger som tok plaggene videre sørover.

Materialet er for lite til å fastslå at det bare var det ene mønsteret som ble brukt av spøtakonene, men mye tyder på det siden Kjellaug Sæland ikke kjente til mer enn det ene.

Prinsippet for hvordan slike mønster fremkommer, krever god strikketeknisk kunnskap og erfaring for å forstå. Opprinnelsen til akkurat disse mønstrene kan være mange, men prinsippet for hvordan nåler settes opp i kombinasjon med flytting av sengen, var kjent allerede fra tidlig på 1900-tallet. Jeg har funnet beskrivelse av prinsippet i den svenske læreboken fra 1910 (Johansson, 1910).

Jeg har funnet et rikt materiale av ulike mønstre for strikkemaskin, særlig i perioden fra slutten av 1920 til 1940. Hovedtyngden er fra Sverige. Der må det ha vært et betydelig strikkemaskinmiljø i denne perioden. Naturlig nok, siden det var to svenske produsenter av strikkemaskiner, Perssons og Husquarna. Rundt disse to produsentene ble sikkert bygget opp både

maskinteknisk og strikketeknisk kompetanse som vil være sentral for å skape et strikkemaskinmiljø. Emma Johansson var nok en sentral person i Husquarnas strikketekniske kompetanse, siden læreboken fra 1930 (Johansson, 1930) er basert på en Husquarna maskin.

Den ene av produsentene utgav også et eget strikkemaskinblad. Jeg har fått kopi av årgangene 1929-1935 (Perssons tidning för stickning), men vet ikke om det finnes flere årganger. Bladene inneholder beskrivelser av ulike mønsterteknikker og maskintekniske nyvinninger. Hvert blad tar for seg det siste innen mot-everdenen og presenterer oppskrifter som er i tråd med trendene.

Det kan derfor godt være at opprinnelsen til mønstrene på underkjolene opprinnelig kommer fra oppskrifter utviklet av miljøene rundt strikkemaskinleverandørene. Hvis det er riktig at spøtakonene bare brukte dette ene mønsteret på underkjolene, tyder det på at mønsteret ble kopiert uten egentlig å behøve å vite så mye om prinsippene som ligger bak og alternative nåleoppsetninger.

For å verifisere mønsteret strikket jeg opp prøver av begge teknikkene på begge underkjolene. Det tok tid for meg å finne ut hvordan nålene var satt opp og rekkefølgen på flyttingen. Startet jeg feil ble ikke de riktige nålene flyttet. Dette understreker at det er en avansert teknikk som uten en oppskrift krever god kunnskap.

Jeg har også strikket en hel underkjole med samme mønster som de fire på museet. Det var mye

STRIKKETEKNIKK UNDERBUKSER

Dameunderbuksene er strikket i det som i dag kalles full ribb. Det vil si at det strikkes ribbestrikk med en rett og en vrang med alle nålene i strikk på begge sengene. Bildet viser nåleoppstillingen på de to sengene ved denne teknikken.

Ribbestrikk full ribb strikket på Textima maskinen.

Foto: Jærmuseet.

Nåleoppsett full ribb

Foto: Jærmuseet.

Underbuksene har korte ben og de har en kile sydd inn i skrittet. Den ene har en strikket kile, den andre en stoffkile. Stoffkilen kan være en enkel erstatning for en tidligere strikket kile.

Underbuksene er strikket ovenfra og ned, i to deler som er sydd sammen foran og bak og på innersiden av beina. Også på disse fant jeg den karakteristiske oppleggskanten for ribbestrikk på maskin.

Den ene av buksene har en rundstrikket linning øverst og med det får man automatisk en løpegang til å tre strikk i. I og med at kantene på linningen blir lukket, må en strikk tres utenpå akkurat i sammensy-

ingssømmen. At dette ble gjort slik, ble bekreftet av Kjellaug Sæland.

Etter linningen innstilles bare sleden på normal strikk og det strikkes videre i full ribb. En svært effektiv overgang. Nedover beina er det felt masker med jevne mellomrom. Nederst er det strikket en vrangbord i to rette og to vrange ved å overføre hver tredje maske til nabonålen.

Den andre buksen har en linning strikket i to rette og to vrange. Her er linningen sydd ned for å danne en løpegang til å tre strikk i. Overgangen til full ribb skjer ved at de nålene som ikke har vært i arbeid settes i arbeid. Slik oppstår hullene i overgangen. Hullraden øverst er derfor en følge av det maskintekniske og ikke laget spesielt for å kunne tre inn en strikk eller et bånd. Dette er en svært effektiv overgang da nålene som ikke er i strikk bare skyves opp i strikkeposisjon.

Herreunderbuksene har lange ben og gylf med knapper foran. De er strikket i glattstrikk og har ingen sømmer på innsiden av beina. De er sannsynligvis strikket ovenfra og ned i rundstrikk i to deler. Delene er klippet opp fra øverst og ned til beina og deretter sydd sammen med maskin. Alle kantene er dekket med bånd, og det ville vært naturlig å sette på bånd der hvor strikketøyet ble klippet opp for at det ikke skulle rakne.

Fellingen nedover beina er gjort ved å felle to masker langs samme linje på innsiden av beina med jevne mellomrom. Kanten nederst på beina tror jeg er laget ved å overføre hver tredje maske til nabonålen og strikke videre i rundstrikk med hver tredje nål ute av strikk, såkalt falsk vrangbord.

arbeid. Patentstrikk gjør at det blir mye flere rekker å strikke enn ved vanlig strikk. Dessuten skulle en av sengene flyttes et hakk hver fjerde rekke, frem og tilbake, det krever konsentrasjon gjennom 300-400 rekker. Jeg hadde ingen rekketeller i funksjon, men selv

med rekketeller ville det være krevende. Patentstrikk er dessuten ikke enkelt, for ikke å si nesten umulig, å rette opp hvis en maske eller flere faller av. Så jeg er imponert over arbeidet de la ned og tålmodigheten de må ha hatt.

STRIKKETEKNIKK TRØYER

Undertrøyene ble strikket i to rette og to vrange. Det ble strikket med to masker i strikk og en maske ut av strikk på både fremre og bakre sengen. Bilde til høyre viser nåloppstillingen på de to sengene ved denne teknikken.

Alle med ermer har en kile innfelt under ermet. Alle

har også heklekanter rundt halsen og de fleste også heklekant nederst på ermene. Heklekantene er av to typer, enten i form av en viftebord eller en picotkant. De to eldste har picotkant.

At plaggene er maskinstrikkede er lett å se ved den karakteristiske oppleggskanten som dannes når kammen settes inn og drar i oppleggsmaskene.

Ribbestrikk to rette og to vrange strikket på Textima maskinen. Foto: Jærmuseet.

Nåleoppstilling to rette og to vrange. Foto: Jærmuseet.

Trøyene ble strikket i et stykke, fra nederst på forstykke til nederst på bakstykke. Skuldrene ble laget ved å felle av de midterste maskene, for deretter å strikke hver skulder for seg. Den skulderen som ikke var i strikk, hang bare på nålene til den andre var ferdig strikket og vice versa. Dette var mulig fordi sledene ikke var bredere enn at det kunne strikkes uten et stort mellomrom mellom skuldrene. Dette er ikke mulig på moderne maskiner.

Etter at skuldrene var strikket ferdig, ble det lagt opp nye masker i halsåpningen. Dette ble gjort ved at den ene sengen ble flyttet et hakk slik at nålene ble plassert riktig i forhold til å legge opp. Ved alle opplegg må tråden gå i sikk sakk fra en nål på en seng til en nål på den andre sengen. Etter opplegget ble sengen flyttet tilbake igjen. Denne flyttingen kan på skuldrene sees som en rad med litt vridde masker.

Ermene er strikket ovenfra og ned. Trøyene med ermer har en kile under ermet. Denne ble strikket sammen med ermet ved at det ble lagt opp masker til både ermet og kilen og strikket så langt som kilen skulle være. Deretter ble kilens masker kjørt av og resten av ermet strikket. Når ermet ble sydd sammen, ble kiledelen bare brettet langs diagonalen og sydd til bakstykket.

Av trøyene med lange ermer, er litt over halvparten uten fellinger. På de som er felt, er fellingene foretatt på nedre halvdel for å få et smalere stykke nederst.

Slik ble trøyene strikket, i ett stykke fra kanten nede foran til kanten nede bak. Foto: Jærmuseet.

STRIKKETEKNIKK UNDERKJOLER

Underkjolene har mønsterstrikket skjørt og overdel i ribbestrikk. Bildet av de to mønsterteknikkene som finnes på museet, er vist på de to bildene under. Det øverste bildet viser som mest sannsynlig var det vanligste.

Det ene av mønstrene på skjørtene. Strikket på Textima maskinen. Foto: Jærmuseet.

Det andre av mønstrene på skjørtene. Strikket på maskinen med lang slede. Foto: Jærmuseet.

Det er ingen tvil om at disse er maskinstrikket siden uttrykket mønsteret gir ikke ville vært mulig å få ved håndstrikk. Mønsteret på underkjolene er en kombinasjon av patentstrikk og flytting av en av nålesengene med jevne mellomrom. Ved at nålene stilles opp på den gitte måten, er det bare noen av maskene som gir det karakteristiske sikksakk mønsteret. Neste bilde viser nåleoppstillingen på de to sengene for mønsteret vist på øverste mønsterbilde.

Overdelene er strikket i ribbestrikk med annenhver nål i strikk på begge senger. Med jevne mellomrom er det to nåler mellom så uttrykket blir ribbfelt med striper. Årsaken til det er rent strikketeknisk for å lage en enklest mulig overgang mellom mønster og ribb, samtidig gir det også et fint dekorativt uttrykk.

Vidden i skjørtet er skapt ved å utnytte at patentstrikk gir større bredde enn ribbestrikk ved samme antall masker, slik at overdelen ble smalere uten at en tren-

Nåleoppstilling ved strikking av mønsteret på øverste bilde. Foto: Jærmuseet.

ger å felle masker. Dette er en smart og effektiv måte å skape former på. På de fire underkjolene som er like, er forskjellen på skjørtet og overdelen bare at sledeinnstillingen er endret fra patenstrikk til vanlig ribb, mens nåleoppstillingen er den samme. Prinsippet for den siste er det samme, men her har de ekstra maskene i mønstret blitt overført til nabonålen før strikking av overdelen, slik at denne kjolen er litt mer arbeidskrevende.

Alle underkjolene med unntak av en, er strikket i fire deler. To sidestykker, et framstykke og et bakstykke. Alle delene er strikket nedenfra og opp. Delene er sydd sammen i sidene og på skuldrene. Den siste er strikket i tre deler, et forstykke og to like stykker som dekket side og halve ryggen.

Arbeidsmessig er det ingen fordel å strikke i så mange deler. Det blir flere opplegg, flere sammensy-

inger og ikke minst mange flere rekker å strikke, selv om hver rekke er litt kortere. Siden det ikke er lagt noen flid i å få pene sammenføyninger, er grunnen heller ikke av dekorativ art. Så eneste grunnen er at maskinene ikke var brede nok til noe annet.

I starten var strikkemaskinene smale og det ville ikke være mulig å strikke brede stykker. Selv om det utover på 1900-tallet kom bredere maskiner, ville de eldre, smalere fremdeles være i bruk. Jeg ville tro at spøtakonene brukte sine maskiner så lenge råd var.

Originalen av den underkjolen jeg strikket opp, hadde behov for ca. 160 nåler på hver seng hvis underkjolen skulle strikkes i to deler. Bare en av museets maskiner har så mange nåler, tre av maskinene har nok nåler til at den kan strikkes i tre deler, mens de tre siste ikke har flere nåler enn til fire deler.

AVSLUTNING

Gjennom arbeidet mitt har jeg fått innblikk i et rikt strikkemaskinmiljø i første halvdel av 1900-tallet. Selv om mye av dokumentasjonen er fra Sverige, er det rimelig å anta at mye av dette også var kjent i Norge. Jeg kan ikke tro annet enn at agentene som solgte de svenske maskinene i Norge må ha hatt tilgang til alle lærebøkene og manualene som produsentene gav ut. Museet har bare en svensk maskin. Resten av maskinene er sannsynligvis fra Tyskland. Disse maskinene har jeg ingen dokumentasjon om, så jeg vet lite om hvilke manualer og eventuelle oppskrifter som fulgte disse. Men kunnskapen om teknikker og oppskrifter

ville nok spredd seg i strikkemiljøet uavhengig av maskinene som ble brukt. Som tidligere nevnt, er alle de gamle maskinene i prinsippet like, så oppskrifter og teknikker ville være den samme.

Det som overrasket meg da jeg gikk gjennom plaggene, var underkjolene. Mønstrene på skjørtene er etter mine kunnskaper, relativt avansert. Personlig lærte jeg hvordan dette mønsteret fremkom på et kurs for viderekommende i maskinstrikk. Og vi som deltakere var synlig imponert over kurslederen fra England som kunne dette. Så stor var min forbauselse da det viste seg at dette var en godt kjent metode til å skape

mønster på alt fra tidlig 1900 – tallet.

Dette har fått meg til å reflektere over hvilke forestillinger vi har om menneskene 100 år tilbake. Automatisk hadde jeg en forestilling om at de kunne så mye mindre den gang. Vi har bedre maskiner og vi har datateknologi, men selvfølgelig kunne menneskene den gangen i like stor grad som oss utnytte den teknologien som var tilgjengelig.

Strikkemaskin har til dels vært uglesett som tradisjon i forhold til håndstrikkning. Strikking på en hjemmestrikkemaskin har vært sett på som «å jukse», det er ikke riktig håndverk. Og mange av de som aldri har strikket på maskin tror nærmest den går av seg selv, inn mates garnet og ut kommer et ferdig plagg.

Med min bakgrunn, både som håndstrikker og maskinstrikker, er jeg dypt uenig. Selv om selve strikkingen går raskere, skal plaggene planlegges, de skal sys sammen, det skal lages kanter, det skal legges ut og tas inn masker. Og dette må læres. Ved håndstrikk har du full kontroll med maskene, mens en maskin ikke bestandig er like samarbeidsvillig.

Håndstrikkning har en lang tradisjon i Norge. De mest kjente er Selbuvotter/ Selbuosen og Setedalskofta. I Selbu tok de sent i bruk strikkemaskinen. De var sannsynligvis tidligere ute i Setesdal, og mange av koftene derfra er maskinstrikket. Men det er vel få som vil si at maskinstrikkede Setesdalskofter er «juks», mens håndstrikkede er håndverk.

Etter hvert som jeg går dypere inn i strikkemaskintradisjonen på Jæren, og etterhvert som kunnskapen min øker, vokser det opp en dyp respekt for kvinnene

som var en del av denne tradisjonen. Det krevde tæl og pågangsmot å sette i gang. Særlig i starten var dette helt nytt, og alt måtte læres fra bunnen av. Dette var ikke en lærdom som hadde gått i arv fra mor og bestemor, som håndstrikkningen hadde gjort, men helt ny kunnskap.

Det er mye vi fremdeles ikke vet. Spesielt fra den første tiden med strikkemaskiner i Norge. Museet har ingen av de aller eldste maskinene som kom fra 1860 årene. Jeg har sett bilder av dem, og de har smalere senger og mye enklere sleder.

Det har vært et interessant prosjekt, og det er fremdeles mye jeg gjerne vil sette meg inn i. Er det noen som har mer informasjon om spøtakonene og deres plagg, eller informasjon om gamle maskiner, er det bare å ta kontakt.

REFERANSER

Annonse (1885, 28. nov.). *Fredrikstad Tilskuer*. Hentet fra Nasjonalbiblioteket.no, digitale aviser, søkestreng strikkemaskiner.

Annonse (1868, 12. nov.). *Morgenbladet*. Hentet fra Nasjonalbiblioteket.no: digitale aviser, søkestreng strikkemaskiner.

Annonse (1929, des.) *Perssons tidning för stickning*.

Annonse (1885, 15. juli). *Stavanger Amtstidende og Adresseavis*. Hentet fra Nasjonalbiblioteket.no, digitale aviser, søkestreng strikkemaskiner.

Ebbing, E. (1965, 06.02). «Haute Couture» på Stavanger Torv. Aftenposten.

Grimstvedt, M. (1984). *Spøt til salgs: strikking som binæring i Rogaland før 1900* Årbok (Bind 1983. S. 29). Stavanger: Museet.

Grimstvedt, M. (1998). *Heimearbeid-handverk-industri*. Då moten kom... - Frå vadmål til mikrofiber (122-145). Hå: Hå kommune.

Hjemmeindustri A/S (u.å.). *Sikker og god inntekt med Strikkemaskinen "BJ"* [brosjyre]. Brosjyre utlånt fra Annemor Sundbø

Husqvarna (u.å.). *Anvisning for bruk av Husqvarna strikkemaskin FAMA* [manual]. s.l.: Husqvarna.

Johansson, E. (1910). *Praktisk handbok i maskinstickning*. Malmø. Emil Janssons boktryckeri

Johansson, E. (1930). *Ny praktisk handbok i maskinstickning på Husqvarna Fama*. Skövde: Strokirks Bokindustri.

Hå kommune (1975). *Gards og ættesoga For Ogna*, Hå kommune 1975.

Klausen, A. K. (2006). *Masker mellom generasjoner: strikking som husflid, hobby, mote og symbol*. Mosjøen: Helgeland museum.

Machinenfabrik, V. (u.å.). *Strikkemaskiner Meteor-Bruksanvisning* [manual]. Dresden

Sandve, K. (1965). *Første spøtakona sør på Jæren*. Ukjent. Kopi finnes på Jærmuseet.

Pahr-Iversen, E. (2010, nr1). *Bytorg med spødekoner og motespød*. Gatemagasinet Asfalt. S.25

Perssons (1931a). *Maskinbeskrivning* [brosjyre 346]. Stockholm: Aktiebolaget Per Persson Vef- og Stickmaskin

Perssons (1931b). *Maskinbeskrivning V Supplement for standard-maskiner* [brosjyre 347]. Stockholm: Aktiebolaget Per Persson Vef- og Stickmaskin.

Perssons (1931c). *Perssons stickmaskiner* [brosjyre 196]. Stockholm: Aktiebolaget Per Persson Vef- og Stickmaskin

Perssons tidning för stickning. (1929 – 1935). Stockholm: A.-B Per Perssons Väf- och Stickmaskin

Riddervold, A. (1987). *-Og hva hadde de så under-? Dugnad* (Bind 13(1987)nr 3/4. S.77-101).

SSB. *Folketellingen 1900*. Hentet fra <https://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01037263000751>

SSB. *Folketellingen 1910*. Hentet fra <https://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01036626001272>

SSB. *Folketellingen 1900*. Hentet fra <https://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01037265001255>

SSB: *Folketellingen 1910*. Hentet fra <https://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01036628001634>

SSB. *Lønn per normalårsverk, 1930-2002 nominelt og reelt*. Gjennomsnitt for næringer. I Historisk statistikk. Hentet fra <https://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html>

Ukjent (1931). *Veiledning ved Bruk av Normal-Langstrikkemaskin med Mønstervariasjons-Apparat* [brosjyre]. s.l.: Ukjent.

NOTER

¹ Intervju med Ingeborg Sæland, f.1905, d. 1997, foretatt av Aud Kari Kvalbein 5.12.95. Arkiv Jærmuseet

² Intervju med Kjellaug Seland, f. foretatt av Målfrid Grimstvedt og Anne Cecilie Tjersland 12.2.2016.

³ Intervju med Kjellaug Sæland

⁴ Annemor Sundbø, f. 1949, er kunsthåndverker, tekstildesigner, faglærer i vev og tegning og forfatter. I 1983 overtok hun sjoddyfabrikken i Torridal. I fillehaugen her oppdaget hun en skattkiste av kvinners håndverk gjennom tidende.

⁵ Intervju med Ingeborg Sæland

⁶ Intervju med Kjellaug Sæland

⁷ Intervju med Ingeborg Sæland

⁸ Intervju med Kjellaug Sæland

⁹ Intervju med Ingeborg Sæland

¹⁰ Intervju med Ingeborg Sæland

¹¹ Intervju med Ingeborg Sæland

¹² Intervju med Ingeborg Sæland

¹³ Intervju med Kjellaug Sæland

¹⁴ Dette er en nål med lås på. Jeg har ikke funnet noe godt norsk ord, så jeg bruker den engelske betegnelsen.

¹⁵ Dette er en fjærbelagt spiss nål. Heller ikke her er det noe godt norsk ord, så jeg bruker den engelske betegnelsen.

¹⁶ En strikketeknikk som baserer seg på at noen masker ikke strikkes på en rekke for så og strikkes på neste rekke igjen.

¹⁷ Sengen på en strikkemaskin er en plate med smale spor hvor strikkemaskinnålene kan bevege seg opp og ned.

¹⁸ Intervju med Kjellaug Sæland

¹⁹ Intervju med Kjellaug Sæland

²⁰ Intervju med Ingeborg Sæland

²¹ Intervju med Kjellaug Sæland

²² Intervju med Ingeborg sæland

²³ Intervju med Ingeborg Sæland

²⁴ Intervju med Kjellaug Sæland

²⁵ Intervju med Kjellaug Sæland

²⁶ Telefonamtale med Kjellaug Sæland 4.10.2016

²⁷ Intervju med Kjellaug Sæland

I SAME ROMMET

Den digitale formidlingsløypa Garborgløypa

ØRJAN ZAZZERA JOHANSEN

25. april 2016 opna Garborgløypa, ei av Noregs største digitale formidlingsløyper. Sidan har det vore mogleg for alle å reisa mellom Knudaheio, Garborgheimen og Time kyrkje for å sjå filmar og høyra lydklipp med innhald frå Arne Garborg sine bøker. Som litteraturformidling var dette på mange måtar noko nytt. I denne artikkelen høyrer me frå regissør og skodespelarar.

«Garborg var pensum, og etter det har eg lese ein del av Rogalands mørkemann.»

Skodespelar Vegar Hoel fortel om då han var utstillingsansvarleg på Stavanger bibliotek på Sølvberget. Han er meir enn gjennomsnittleg interessert i litteratur.

«Det var perfekt for meg. Men etter å ha vore skodespelar i *Mongoland* og *United*, fekk eg tilbod om hovudrolla i *Monstertorsdag*. Eg måtte velja mellom å vera i fiksjonen på biblioteket eller i filmen.»

Og om du var i tvil: «Eg valde filmen.»

Han legg til at dette ikkje er noko han har angra mykje på. Hoel er nemleg blitt ein av landets mest nytta film- og TV-skodespelarar: *Alt for Egil*, *Mannen som elsket Yngve*, *Død snø*, *Tomme tønner*, *Kill Buljo* og *Okkupert* for å nemna nokre. Og nå Garborgløypa – den digitale formidlingsløypa i Knudaheio, Garborgheimen og Time kyrkje – der han spelar hovudpersonen i *Fred*, skapt med forfattarens far, Eivind Garborg, som modell.

«Å gjera rolla som Enok Høve var fint, og ganske mørkt. Eg opplever karakteren som ein tapt mann, mørk og plaga. Hans pietistiske overtyding manifesterer seg i avhald og sjølvforneking. Eg sette meg inn i helvetesvisjonen hans og prøvde å oppleva han som reell og ekte.»

Nokre filmar blei laga. Små kodar blei sett der kameraet stod. Og nå kan du retta ein kamera-telefon mot koden og

QR-koden fører til filmen «Svovelsyre».

strøyma. Då startar du ein stadspesifikk film. Bildet er kanskje ikkje så stort, men rommet eller naturen omkring deg utvidar det. Du er ein del av scena, det er deg dei snakkar til.

Løypa består av små plater med QR-kodar på. Desse kodane kan du skanna ved hjelp av ein app (QR-kode-lesar) på telefonen eller nettbrettet ditt. Då får du fram ein film eller eit lydspor, med scenar tilrettelagt for den staden du står på.

Forutan Enok møter du den unge Garborg og foreldra hans, du møter Veslemøy frå *Haugtussa*, Gumle gamle som snakkar gumlemål og den vaksne Garborg som skriv i skrivestova si – eller han får kjeft av kona Hulda. På kyrkjegarden leitar han etter grava til faren, og Veslemøy grev etter knoklar. Inne sit ho ulukkeleg på kyrkjebenken og ser kjærasten gifta seg med ei anna. Innimellom, både her og der, dukkar absurde og komiske scenar opp: steinskulpturen snakkar, diktaren går tom for dopapir, han tar feil av vinglaset og drikk blekk i staden – og er det Hulda som stig opp av grava der?

Sekstitre kodar er sett opp ute og inne. Knudaheio, Garborgheimen og Time kyrkje ligg alle i den same delen av Time kommune, i Garborgriket. Dermed var det mogleg å knyta dei saman til ei løype. Halvparten av kodane lenkar til filmar, den andre halvparten til lydspor. Alle saman plasserte der handlinga foregår: der Garborg står eller sit, der Veslemøy spring eller syng, der Enok grublar seg inn i fortapinga og skrik så kona må koma styrtande til.

Det finst inga rekkjefølgje eller ein sti du må følgja. Løypa er laga slik at du kan begynna kor som helst, sjå

etter kodane og bli over-raska over innhaldet. Ved kvar stad blir du møtt med eit informasjonsskilt som forklarar korleis løypa verkar.

Fred er Arne Garborgs mest kjende roman, skrive på Jæren og utgitt i 1892. Boka er blitt ståan-

de som eit hovudverk innan den norske naturalismen, men er òg eit verk som med sin psykologiske innsikt peikar framover mot modernismen. Handlinga er lagt til Jæren, midt på 1800-talet, då pietismen og penge-samfunnet gjorde sitt inntog, noko som påverka fleire enn Enok Høve. Mykje av handlinga skjer på ein gard, og skildringa av bustadhuset liknar umiskjenneleg på Garborgheimen.

Diktaren sine foreldre bygde huset i 1848, og familien budde der til 1870, like etter at faren hadde tatt livet sitt. Odelsguten Arne, døypt Aadne, vart fødd i 1851. Å knyta Enok og *Fred* til *Garborgheimen* var eit naturleg forteljargrep. Forfattaren skreiv jamvel i eit brev til bror sin at «helten» var «han far». *Fred* er blitt mykje brukt i formidlinga på Garborgheimen sidan huset opna som museum hundre år etter diktarens fødsel, i 1951; og tar ein boka med seg frå rom til rom, kan ein sjå handlinga føre seg: omnskråa, kjøkkenet, ektesenga, andaktsbordet, bua. Garborg gjorde husets geografi til romanens.

Dermed vert det òg enkelt å sjå den fiktive hand-

linga i forhold til diktarens opplevde barndom, ein barndom me veit relativt mykje om, av di Garborg sjølv skreiv om han: i boka *Knudaheivbrev* frå 1904 og dag-bøker, og i brev til familie og vennar. Det biografiske har ein naturleg plass i Garborgløypa. I ein av scenane møter me Arne som barn, eller Aadne som han då heitte, og mor hans, Ane Oline. Dette er òg den eine scena som blandar faren Eivind med romanens Enok – på det viset at Vegar Hoel spelar begge. Tanken er at sjåaren skal skjønna den andelega slektskapen mellom karakterane, og kjenna på kor avgjerande staden og barndommen må ha vore for det litterære produktet.

Med dette kjem me òg til Garborgløypa si mening: å dra nytte av dei stadane ein kan relatere til kunst-verka eller livshistoria. Då kan litteraturen og lesaren vera i same rommet. Forhåpentlegvis styrker dette opplevinga av både litteraturen (eller snarare adapta-sjonen av denne) og av staden. Garborgløypa gjer det meir spennande å besøka Garborgheimen og Knuda-heio, men ho kan også vera eit mål i seg sjølv – eit sjølvstendig kunstverk.

«Litteratur er ein port inn i fiksjonen,» seier Vegar Hoel. «Det har alltid fascinert meg korleis hjernen måler bilde, stemningar, luktar og heile univers. Å vera skodespelar handlar ofte om å kunna tre inn i andre sin logikk og situasjon. Då hjelper det med em-patitrening frå litteraturen.»

Særleg gjorde det inntrykk på Hoel å spela inn Svo-velsyner, scena der Enok vandrar i ring på stovegolvet og resiterer ei salme om helvete.

«Salmen er ein så utruleg dryg visjon at frykta og

mørkret kryp raskt innover huda,» seier han. «Det er som å vera midt i eit Hieronymus Bosch-måleri.»

Gjennom skodespelarkunsten viser han at det er mogleg å skjønna seg på ein av norsk litteraturs mest berykta figurar.

«Enok er ein ganske så puritansk, religiøs mann. Han er veldig interessant, det ligg jo ein angst bak, ei frykt. Han er ikkje slem, gjer berre det han meiner er rett for å redda sin eigen familie fra skjærseid og helvete. Han er ein mann som blir driven av demonane sine.»

Hoel vart kledd opp av Rogaland teater, med både kostyme og sminke. Det var viktig at han likna så mykje på Enok som mogleg. Slik framstår han i *Fred*:

Enok Høve var ein mann på kring førti. Han såg godt ut. Andletet var klart og klokt med store reine drag; det var godsleg og mest barnsleg når han lo; og då tok han seg gjerne om haka med den eine handa. Håret hans var så svart at der meste blåna i det; det var ingen som hadde slikt hår her; luggen ville gjerne fram i panna. Frå øyro ned under haka voks eit tett, brunraudt skjeggband, som saman med det svarte håret la liksom ei rame om det opne alvorsame andletet. Han var i blå rundtrøye og dobbelspent svart, blank vest; om halsen med den kvitstrokne halsskjorta hadde han eit svart silkeplagg med fin knute, snippene stukne godt innunder vesten. Med det strenge mørke hovudet sitt på dei faste, velbygde akslene såg han annleis ut enn dei andre, mest framandsleg; det var mange som tykte at det liksom stod ein kaldgufs av han.

«Eg har aldri vore med med på noko sånt som dette før,» seier Vegar Hoel. «Men eg synst det er grævlig

I Garborgheimen: Vegar Hoel som Enok Høve.
Foto: Filmavdelingen AS.

kult. Det er jo tekst av ypparste klasse. Og film er det, men site specific, så du får sjå han der han faktisk var. Både teater og film er det, og performance og historieforvaltning.» Han legg til: «Meir av sånne ting som dette.»

Frå *Fred* er 12 scenar tatt med, frå *Haugtussa* 17. Dei andre er henta frå *Knudaheibrev*, dagbøker og *Den burtkomne faderen*. I tillegg til dei komiske klippa som skal vera med på å gjera løypa meir familievennleg. Det er mange overraskingar i Garborgløypa.

I valet av tekstutdrag var det mange omsyn å ta. Det måtte vera scenar det var mogleg å adaptera til film eller lydspor innanfor dei gjevne rammene – og som hadde dramatiske, episke, lyriske eller humoristiske kvalitetar. Dei måtte kunna seia noko sentralt om teksten dei var henta frå, eller ho hadde ein eksplisitt budskap som kunna knyttast til landskapet, husa eller karakterane me ønska å benytta. Det er altså ikkje

Runden mellom Time kyrkje, Garborgheimen og Knudaheio er på drygt 20 km. *Illustrasjon: Kathrine Kristiansen.*

verka som heilskap som er blitt adapterte, men scene for scene, noko som også gjer løypa meir tilgjengeleg. Ein treng ingen forkunnskapar for å ha utbytte av Garborgløypa, ho har inga byrjing eller slutt; kvar einiskild scene skal vera ei oppleving i seg sjølv.

Replikkar måtte justerast etter skodepelarane

sine preferansar, dialekt og diksjon, spissast for å tydeleggjera det episke eller dramatiske. Språket blei modernisert (med utgangspunkt i Sigbjørn Reime sine tekstreviderte utgåver) for å møte forventningar til både turistar og jærbarar. Garborgsenteret valde ei resepsjonsetetisk tilnærming til adaptasjonen,

der mottakaren stod i sentrum. Ettersom filmene og lydspora var plasserte på stader som hadde stor betydning for dikteren og verka, ville det biografiske perspektivet koma med av seg sjølv. Draumen er at mottakarane skal få lyst til å lesa på eiga hand.

Også lengde og forteljartekniske perspektiv måtte takast med i vurderinga. Men særleg dette: kva for ein stad ville gjeva størst mogleg nærleik til teksten? Eller omvendt: kva for eit tekstutdrag vil best understøtta opplevinga av staden?

«Eg går ofte tur i Knudaheio med hunden min.»

Det er Karin Hodne, songar og kjend frå teatergruppa Fantefølge, som seier dette. Det er ho som spelar Veslemøy, hovudpersonen i Arne Garborg si diktsamling *Haugtussa*. Alle kjenner Veslemøy, den synske jenta som vert sviken av kjærasten, sidan bergtatt og nesten gift med haugkallen.

«Eg var på Knudaheio i går,» seier Hodne. «Men litteraturhistorie er ikkje mi sterke side. På skulen lærte me mykje om Torvald Tu, ikkje så mykje om Garborg.»

Ho er kleppsbu, fødd for tjuetre år sidan på ein gard i havgaped, på Hodne sjølvsgat, ved jærstrendene. Ho las seg inn i rolla: «Eg oppdaga ei heilt ny verd. Veslemøy opplever dei same kjenslene som alle andre, berre i den råaste formen. Alt er så intenst. Kjærleiken er intens, frykta er intens.»

QR-koden fører til filmen «Elsk».

Karin Hodne som Veslemøy. Foto: Filmavdelingen AS.

Ho var med på den aller første filmen, *Elsk frå Haugtussa*, innspelt i mars 2015: «Klokka sju om morgonen var det minus éin grad, og eg skulle dansa berrføtt på steinar. Eg vart galsjuk etterpå, kunne ikkje synga på tre veker.»

Filmselskapet som fekk oppdraget i å produsera Garborgløypa heiter Filmavdelingen og held til på Randaberg. Dei kjende Jærmuseet godt frå før, gjennom arbeidet med *Kystreise*-filmene for Tungenes fyr i 2014.

Regissør Alexander Kristiansen har studert nordisk og litteraturvitskap, og tende straks på ideen om å laga ei digital formidlingsløype om Arne Garborg.

«Prosjektet var spennande då me starta opp, og blei endå meir spennande då eg forstod meir av kva Garborgsenteret ønska å få til. Det mest spennande var kanskje å læra personen Arne Garborg å kjenna. Eg visste lite om oppveksten hans og den dramatiske hendinga med farens sjukdom og sjølv-mord. Det var litt som å lesa ein kriminalroman, der den eine meir

I Knudaheio: Ørjan Zazzera Johansen som Arne Garborg. Foto: Filmavdelingen AS.

spennande tingen tok den andre.»

Før filminga kunne begynna, og sjølsagt undervegs, var det mykje som måtte gjerast. Kvar scene måtte planleggast nøye. Sidan kvar scene skulle knytast opp mot ein stad, måtte kameraet stå på den linja som gjekk gjennom punktet koden skulle stå på og det filmatiserte objektet. Då måtte ein òg vita om det var mogleg å setja ein stolpe i bakken eller skru opp eit skilt. Kva hadde me lov til? Både Time kommune, Rogaland fylkeskommune, Time kyrkjelege fellesråd og Jærmuseet sjølv var med på å ta desse avgjerdene. Nokre dører og karmar vart freda, på steingardane brukte Garborgsenteret lim som lett kunne fjernast, og innandørs vart det oftast nytta lause skilt eller brik-

ker. Sjøaropplevinga skulle bli så autentisk som mogleg, men det ideelle var ikkje alltid mogleg.

Ein kan vurdera Garborgløypa på fleire måtar: som stadformidling, der filmen er eit hjelpemiddel til å forstå staden; som litteraturformidling, der staden og filmen saman presenterer ein adaptasjon av teksten; eller som film, der staden utgjer både scene og sal. Kanskje var det ikkje så rart at det gjekk over to år frå ideen var unnfanga til prosjektet vart igangsett. Og endå halvanna år før løypa var ferdig.

«Den største utfordringa var å jobba saman med Garborgsenteret,» seier regissør Alexander Kristiansen. «Dei hadde sin eigen visjon om korleis filmene skulle bli. Det er jo slik at viss to personar les same

Frå premiefesten på Garborgsenteret. Filmavdelingen er (f.v.) Alexander Kristiansen, Eirik Fosse, Kristoffer Gjosund og Jon Brekke. Foto: Ørjan Zazzera Johansen, Jærmuseet.

Ein barnehage i Knudaheio. Foto: Elin Ravndal Bell, Jærmuseet.

teksten, vil dei sitta igjen med ganske forskjellige bilde. Me hadde mange interessante diskusjonar der me spelte ball med kvarandre og gjorde kvarandre betre. Alle diskusjonar har vore på eit høgt fagleg nivå, men alltid med eit felles mål om å laga eit så bra sluttresultat som mogleg. Garborgsenteret har jo ein heilt unik og detaljert kunnskap om Arne Garborg som har vore utruleg nyttig å ha med seg i produksjonen.»

Han seier jamvel at Garborgløypa er det kulaste Filmavdelingen har vore med på å laga.

«Eg er veldig stolt over å ha vore med på dette. Det beste var å sjå kor tilgjengelege tekstane til Arne Garborg blei då me fekk filmatisert dei. Historien og

bodskaper kjem så mykje tydelegare fram, gjer dei lettare å forstå. Tekstane er skrivne i ei anna tid med eit anna språk, men når dei smeltar saman med filmatiseringa, får me den berømte synergi-effekten. To pluss to blir ikkje fire, men nærmare åtte! Spesielt yngre generasjonar vil få augene opp for Garborg, og verkeleg forstå tekstane hans. Dramatiske tekstar, glimrande skodespelarar og autentiske locations gjer desse snuttane spesielt gode.»

Mykje ved Garborgløypa var også nytt for filmbransjen.

«Det finst fleire ting med prosjektet som var spesielt. Først og fremst bruken av QR-kodar som

Utanfor Time kyrkje: Veslemøy flyktar frå gråkallen. Foto: Filmavdelingen AS.

var vanskeleg å forstå sånn heilt umiddelbart. Men Garborgsenteret hadde ein visjon og den fekk me sjå under opninga [24. april], og det var ein stor suksess. Garborgsenteret og Jærmuseet skal ha stor ros for å vera så modige og nytenkande.»

«Innspeilinga var fin og profesjonell,» fortel rutinerte Vegar Hoel, «roleg og presis. Å filma handlar mykje om å ha tillit til alle aktørane, og då spesielt regi. Den usikkerheita eg eventuelt følte let eg Enok-karakteren bruka som bensin på helvetesbålet.»

«Det var nesten det same kva eg gjorde,» seier Karin Hodne, «Filmavdelingen fekk det til å bli bra.»

Ho legg til at det likevel ikkje var berre enkelt å spela Veslemøy.

«Eg framprovoserte følelser, henta referansar frå eige følelsesliv, kjende empati med karakteren. Eg framprovoserte angsten. Det var så eg blei heilt skjelven då eg såg Gråkallen i «I skodda». Etterpå var eg utslitt.»

Nokre gonger blei det lange arbeidsdagar òg. Eit par av opptaksdagane på kyrkjegarden varte til nær-

mare midnatt, då me måtte venta på at jullyset var skummelt nok. Ein gong blei opptaket avbrote av ein traktor som køyrde forbi med ein einskild sau på hengaren – som sjølvsgagt breka det han var kar om. Og i kyrkja måtte Hodne hugsa så lange dikt at det måtte mange opptak til før alt sat som det skulle.

«Etter tjuve opptak hadde eg lågt blodsukker,»

sukkar ho. «Det var eit brutalt møte med meg sjølv. Eg blei møtt av det eg ikkje kunne. Ingen snakkar som Veslemøy. Det er så musikalsk. Så rytmisk og metaforisk.»

Mellom favorittscenane trekk ho fram Maalmann og I skodda.

«Den siste liker mor mi!»

QR-koden fører til filmen «Maalmann».

QR-koden fører til filmen «I skodda».

LITTERATURLISTE

Garborg, Arne: *Fred*; Time kommune 2001

Garborg, Arne: *Haugtussa*; Time kommune 2006

Garborg, Arne: *Knudaheibrev*; Time kommune 2005

Garborg, Arne: *Den bortkomne faderen*; Time kommune 2008

Garborg, Arne (red. Sigbjørn Reime): *Knudaheidagbok*; Time kommune 2004

Talle, Siri Garborg: *Kjære bror!*, Aschehoug, Oslo 2000

Johansen, Ørjan Zazzera: "Garborgløypa", manus

ANDRE KJELDER

Samtalar med Alexander Kristiansen, Karin Hodne og Vegar Hoel.

Innslag på Jærradioen, 15.2.2016

Forfattaromtale

Anne Cecilie Tjersland: f. 1958 i Sandefjord, busett i Sola. Utdanna siv.ing. frå Norges Tekniske Høgskole i 1982. Tjersland arbeidde mange år i oljeindustrien. Tok deretter utdanning innan estetiske fag med eit års studie i maskinstrykk ved Høgskolen i Telemark, og mastergrad i tradisjonskunst ved same høgskule i 2012.

Egil Harald Grude: f. 1944, frå Klepp. Cand. philol. med historie hovudfag frå universitetet i Oslo. Fylkeskultursjef i Rogaland 2001 – 2009. Før dette var han Fylkeskonservator i Rogaland, leiar for Stavanger maritime museum og arkivar. Grude har i ei årrekke vore knytt til historiestudiet ved Universitetet i Stavanger og har publisert fleire artiklar og bøker. Grude har hatt styreverv i organisasjonar regionalt og nasjonalt. Han er medstiftar av og har vore styreleiar i Jæren Senioruniversitet. Grude er engasjert i fleire prosjekt, særleg innan maritim og administrativ historie.

Gunnar Nerheim: f.1949, frå Randaberg. Professor ved Universitetet i Stavanger. Han har skrive mest om verfts-historie, oljeindustri og energihistorie, m.a. i Stavanger Energi si historie. Redaktør og medredaktør i fleire historieverk.

Hans Torgny Indrebø: f.1939 i Randaberg, busett på Nærbø. Pensjonert lærar. Har skrive ei rad lokalhistoriske artiklar.

Otto Laurits Fuglestad: f.1939 Hå er dr. philos. og professor emeritus i pedagogikk ved Universitetet i Bergen og Universitetet i Stavanger. Han har skrive ei rekkje fagbøker og artiklar om blant anna kommunikasjon i klasseromet, leining i skulen og om kvalitativ forskingsmetode (feltarbeid).

Svein Ivar Langhelle: f. 1948 i Sandnes. Førsteamanuensis i historie, knytt til Universitetet i Stavanger. Busett i Vindafjord. Forskingsarbeida hans omfattar den mentalitetsmessige moderniseringsprosessen i Vest-Norge, religiøs kultur, jordbrukshistorie, egalitet og identitet, samt lokal- og regionhistorie.

Therese Espeland: f. 1982, frå Skjold i Vindafjord. Bachelor i kunst og kulturforvaltning frå UiS, samt konserveringsfag frå UiO. Har vore engasjert i prosjekt ved Jærmuseet sidan 2014, særleg i arbeid med registrering og digitalisering av Figgjo-samlinga.

Ørjan Zazzera Johansen: f. 1974, frå Bryne. Mastergrad i lesevitenskap frå Universitetet i Stavanger 2010, forfatterutdanning frå Skrivekunstakademiet i Hordaland og Litterær gestaltning ved Gøteborgs universitet. Har skrive boka *Blod, svette og tåskudd* om Rosseland Ballklubb og romanen *Vent på meg, Diego*. Formidlar og informasjonsansvarleg ved Garborgsenteret sidan 2011.

HÅ KOMMUNE

Hå gamle prestegard

51 79 16 60

Hå gamle prestegard

Kunst- og kulturinstitusjon i eit tradisjonsrikt og verna anlegg. Anlegget er i dag arena for samtidskunst; både biletkunst, installasjon, skulptur, kunsthandverk og kulturhistorie. Kafé med lokal mat. Utleigje av lokaler. Omvisning etter avtale.

Telefon: 51 79 16 60, E-post: post.hgp@ha.kommune.no, Ope: 1.september - 14.mai kvardagar kl. 11-15.

15.mai -31.august kvardager kl. 11-17. Heile året lørdag - sundag kl. 12-17

Obrestad fyr

Obrestad fyr ligg rett sør for Hå gamle prestegard. I fyrbygningen frå 1873 er det museum med faste og skiftande utstillingar. Dei tidlegare fyrboligene blir leigd ut året rundt til overnatting, møter, seminarer og selskap. Fyret er eit godt utgangspunkt for kortare og lengre turer langs havet. Sommarferien: Tysdag - sundag kl 12 - 17. Påske - 30. oktober kl. 12 - 17 Sundagar kl 12 - 17

Informasjon og utleie: Hå gamle prestegard. Tlf 51 79 16 60 leieObrestadfyr@ha.kommune.no

Velkommen til Klepp

Tinghaug- Krosshaug – Dysjane

Tinghaugområdet har blitt omtalt som Et Akropolis på Jæren. Et område fullt av fotspor fra farne tider, med hustuffer, kross, hauger og navn. Her ligg Krosshaug, og det ringforma tunanlegget Dysjane og ca. 20 gravhauger. Parkeringsplass v/postvegen

Feistein Fyr

Fyret er tilgjengelig for besøkende i sommerhalvåret
Nærmere opplysninger hos Vennelaget til Feistein fyr:
feistein.vert@gmail.com eller på facebooksidene

Steinstjerna på Sele

På folkemunnen også kjent som Dødsstjerna. Den ligger i eit område med fleire gamle graver. Stjerna har tre 10 m lange armer og er lødd opp av sjøsteinar. Freda i 1935. Adkomst fra fv 245, ta av til Rindavegen, følg denne til enden.

For meir informasjon sjå:
www.klepp.kommune.no

Randaberg kommune og Jærmuseet har en felles ambisjon om det maritime vitensenteret Vitenvågen i Tungevågen.

"Med utsikt mot havet skal Vitenvågen gi innsikt i livet langs kysten med formidling som vekker oppsikt."

Dette er vår visjon.

Sola kommune

Ansvar for hverandre

VELKOMMEN TIL OSS!

Flyhistorisk museum Sola

Åpent søndager mai – november kl 12-16
Skoleferien tirsdag – søndag kl 12-16

Rogaland Krigshistorisk museum

Åpent søndager mai – november kl 12-16

Kystkultursamlingen i Tananger

Åpent søndager mai-september kl 12-15

OPPLEVINGAR I TIME

Fotland mølle

Kunstutstillinger - Museum
Liten kafé om søndager
Torvhuset husflid og brukskunst
Påske til desember
Søn/helgedagar 12-17
Kvar dag i juli og halve aug. 12-17

Garborgheimen/Knudaheim

Mai tom september
Søn/helgedagar 12-16

Fotland kraftstasjon

Søn/helgedagar 12-16

Træe husmannsplass

Søndagar juli og halve
august 13-16

Time bygdemuseum, Undheim

Ope 13-16 når Samfunnshuset har
sundagsmiddagsservering

TIME KOMMUNE - KULTURVERN

Pb. 38, 4349 Bryne
Tlf. 51 77 60 00 Faks 51 48 15 00
E-post: postmottak@time.kommune.no
Sjå òg: www.time.kommune.no

Limagarden

Ta deg en tur til Limagarden i Gjesdal. Her er det kulturminner fra forskjellige perioder. Gården har vært der siden 1600. Inne i det bevarte heimehuset fra 1848 kan du se hvordan det var å bo der på den tiden. Forløpe i grindkonstruksjon er fra 1800 tallet. I nærheten finnes også et gammelt kvernhus, fornminnefelt og gode turmuligheter. Velkommen til Limagarden!

Åpningstider: mai-september: søndager kl 12 - 16; juli måned: tirsdag - søndag kl 12 - 16

MEDIAFARM GJØR LÆRING TIL EN OPPLEVELSE!

Mediafarm utvikler interaktive løsninger som involverer og utfordrer deltakerne. Spill, simulering og opplevelsessentre presenterer ny kunnskap på en måte som gir glede og lærelyst!

Les mer på www.mediafarm.no

dekketøy
selskapsarrangement
bryllup
konfirmasjon
grillparty

koldtbord
snitter
firmaarrangement
minnestunder

51 48 21 82 Jærveien 502 4352 Kleppe

www.sibbygg.no

MESTERHUS *- det blir som avtalt*
www.mesterhus.no

Automation AS

**En total leverandør av
Automasjons tjenester.**

P.B. 508, Industrivegen2,
 Haaland 4349 Bryne.
 Direkte tlf. Tlf. +47 51770972
 E-Mail. ecs@ecs.as
 Webb. www.ecs@ecs.as

**GJØR HVERT MÅLTID TIL EN FEST-
ETTER DITT BEHAG**

KAFÉ JÆRBUEN

Sandnes & Jærbetong

Nærbø Rør og Elektro
- det naturlige førstevalg

Magnar Eikeland

GODE
ARBEIDS-
PLASSER
LØNNER
SEG

COOP
Nærbø

Liv www.livklaer.com
KLÆR OG GAVER
TORGPLASSEN, NÆRBØ. TLF. 51 43 31 53

PAUL
Aadnesen A/S

4365 Nærbø - Tlf. 51 43 35 16

Christen Øygaard AS

Gull og Sølv

Tlf. 51 43 34 43

Nærbø

Varhaug
Park & Hage

Montér

Montér Nærbø

Org.nr.: 937 420 153 MVA

Opstadvn. 3, 4365 Nærbø

Tlf. 51 43 30 88 - Fax 51 43 39 15

jæren
everk

WACO

Forsikringsmegling as

Rygg Maskin A/S

Tangen 2a, 4070 Randaberg
Tlf.: 51733310 Fax.: 51733311
Internett: www.rygg-maskin.no

BRYNE KRO & HOTELL

- det lille ekstra

Kro, selskaps-, kurs- og konferanselokaler

Moreneløret 3,
P.O. Box 420, N-4341 Bryne.
Tel.: 51 77 75 00
Fax: 51 77 75 50
E-post: post@bryne-kro.no
Internett: www.bryne-kro.no

R **Haugsen**
Nærbø

Alt innen arbeidsklær og verneutstyr

Tore Vagle a/s

VERKTØY OG MASKINER

Langgt. 103 - 4306 Sandnes

coop
Brusand

4363 Brusand

Åpningstider:

Mandag - Fredag 09.00 - 20.00 (Lager 09.00 - 16.00)

Lørdag 09.00 - 18.00 (09.00 - 13.00) Lager

Telefon 51 43 91 12 - Telefax 51 43 93 81

NYBYGG - REHABILITERING - INNREDNINGER - TEGNETJENESTER

www.s-undal.no

a reiser

REISEGARANTI
RGF
FONDET

4048 Hafersfjord, tlf. 51593210

VIGRESTAD BUSS

4362 Vigrestad, tlf. 51 43 78 00

La oss ta hånd om dine turer i inn- og utland

Vi skreddersyr den turen du ønsker og tar hånd om all planlegging, bestilling, fakturering, program, brosjyre, profesjonell reiseledelse og gjennomføring. Buss og/eller fly, vi har alternativet.

Vår sterkeste side er:

Kvalitet gjennom hele turen

ExxonMobil

Energy
lives here

www.exxonmobil.no

TOTAL
COMMITTED TO BETTER ENERGY

HÅ REGNSKAP AS

Autorisert regnskapsførerselskap

dykk
DET JÆRSKE KJØKKEN

JÆREN HOTELL

Vi bidrar til å gjøre Jæren enda stødigere.

I over 30 år har Jærentreprenør vært en attraktiv totalentreprenør for jærbuer som vil bygge kontorbygg, lagerbygg eller boligblokker. Vår posisjon er bygget på tillit, soliditet og lokal forankring.

Jærentreprenør har rundt 80 ansatte. Stodige medarbeidere betyr alt, enten de jobber med sag og hammer, sitter bak spakene eller foran datamaskinen. Det som er felles for dem alle, er innstillingen og lagånden. Slikt skaper sterke lag – og gode resultater for alle parter.

Visjonen vår lyder slik: "Vi skal være kjekkest å være sammen med". Det kan høres banalt ut, men for oss er det alvor: Våre kunder skal oppleve at vi er positive, driftige, skikkelige, og tøffe. De skal møte humor, arbeidsvilje, ryddighet og ærlighet. Vi skal rett og slett skille oss ut, gi noe mer.

Vi har hovedkontor på Varhaug, men påtar oss oppdrag over hele Jæren. Betongdelen av anbudene utfører vi i egen regi. Resten blir gjort av håndplukkede partnere som vet hvilke krav vi stiller – og som innfrir dem.

Går du med byggeplaner, så husk å notere Jærentreprenør på blokken. Vi er klar til å gjøre planene dine virkelige!

Jærentreprenør

En stødig samarbeidspartner

RISA

Postboks 14
Bjørlandsringen 99
4365 Nærbo
T (+47) 51 79 13 00

EKTA VARE
WWW.RISA.NO

EKTA VARE: Risa AS er en av landets største entreprenører innen bygg og anlegg. Vi driver med graving, sprengning, veivedlikehold, riving og boring.

**Felleskjøpet
Rogaland Agder**

Canon

Jærmuseet – møtestad mellom natur, kultur og teknologi

Regionmuseum for Jæren, skipa i 1985 av kommunane Randaberg, Sola, Sandnes, Gjesdal, Klepp, Time og Hå. Frå 2003 regionalt vitensenter for Sørvestlandet.

ÅRBOK FOR JÆRMUSEET

Jærmuseet, Postboks 250, 4367 Nærbø

Tlf. 47 77 60 20 Faks: 51 79 94 21

E-post: post@jaermuseet.no

JÆRMUSEET

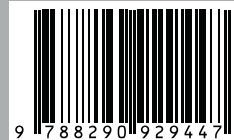
2016

Museet har driftsansvaret for følgjande anlegg i dei sju jærkommunane: Vitenfabrikken (Sandnes), Vitengarden, Grødaland og Varden sjøredningsmuseum (Hå), Garborgsenteret, Knudaheio og Garborgheimen (Time), Tungenes fyr og Vistnestunet (Randaberg), Rogaland Krigshistoriske museum og Sola Flyhistoriske museum (Sola), Limagarden (Gjesdal) og Haugabakka (Klepp).

I tillegg oppsøker Jærmuseet sitt «vitensenter på hjul», Science Circus, skular i heile Rogaland.

ISBN 978-82-90929-44-7

9 788290 929447